

A magyar kisvárosok differenciált fejlődése a rendszerátalakítás után

PhD-értékezés

Készítette:

Pirisi Gábor

Témavezető:

Dr. Tóth József

rector emeritus egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Földtudományok Doktori Iskola

Pécs, 2008

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	2
Ábrák és táblázatok jegyzéke.....	4
1. Bevezetés: okok, célok, módszerek.....	6
1.1. A témaválasztás aktualitása	6
1.2. Célkitűzések	8
1.3. Az alkalmazott módszerek.....	8
2. A kisváros helye a földrajzi vizsgálatokban és fogalmának értelmezési lehetőségei	10
2.1. A kisváros-kérdés a nemzetközi földrajzi szakirodalomban.....	10
2.2. A kisváros-kutatás helye a magyar földrajzi szakirodalomban	12
2.3. A kisváros változó fogalma.....	16
2.3.1. <i>A kisváros fogalma a geográfiai szakirodalomban .....</i>	<i>16</i>
2.3.2. <i>A kisváros-fogalom lehetséges értelmezése napjaink magyar településföldrajzi viszonyai között..</i>	<i>19</i>
3. A kisvárosok helye a magyarországi településhálózatban.....	25
3.1. Kisvárosok a kutatásban	25
3.2. Napjaink kisváros-állományának kialakulása.....	26
4. A kisvárosok településalkotó szféráinak vizsgálata	35
5. A kisvárosok társadalmi szférája.....	37
5.1. A népesség száma és annak alakulása.....	37
5.1.1. <i>A kisvárosok népességi csoportjai .....</i>	<i>37</i>
5.1.2. <i>A népességszám változásának hosszú távú trendjei .....</i>	<i>39</i>
5.1.3. <i>A rövid távú trendek.....</i>	<i>42</i>
5.2. A népesség néhány minőségi mutatója	47
5.2.1. <i>A korszerkezet.....</i>	<i>47</i>
5.2.2. <i>Az iskolázottság kérdései.....</i>	<i>49</i>
5.3. A helyi társadalom közösségei.....	51
5.3.1. <i>Nonprofit szervezetek a kisvárosokban .....</i>	<i>52</i>
5.4. A kisvárosok társadalmi szférájának vizsgálatából levonható legfontosabb következtetések.....	59
6. A kisvárosok infrastrukturális szférája.....	60
6.1. A műszaki infrastruktúra néhány alapvető kérdése.....	60
6.2. A közlekedési infrastruktúra, mint differenciáló tényező.....	62
6.3. A humán infrastruktúra kérdései	65
6.3.1. <i>Az oktatási infrastruktúra .....</i>	<i>67</i>
6.3.2. <i>A művelődési intézmények .....</i>	<i>70</i>
6.3.2.1. <i>Művelődési házak és könyvtárak .....</i>	<i>71</i>
6.3.2.2. <i>Múzeumok és kiállítóhelyek .....</i>	<i>74</i>
6.4. Egészségügyi infrastruktúra	76
6.5. Az infrastrukturális szféra vizsgálatának általános tapasztalatai	79
7. A kisvárosok gazdasági szférája.....	80
7.1. A gazdasági szerep történeti változásai.....	80

7.1.1. <i>A kisvárosok iparosodásának kezdetei</i>	80
7.1.2. <i>Szocialista iparosítás és kisvárosok</i>	82
7.1.3. <i>A szocializmusból a kapitalizmusba – ipari átalakulás a kisvárosokban</i>	85
7.2. <i>Az új gazdaság szerkezet alapjai, a vállalkozások</i>	87
7.2.1. <i>A vállalkozások eloszlása és sűrűsége</i>	87
7.2.2. <i>A kisvárosi vállalkozások méretkategóriái</i>	89
7.2.3. <i>Nagyvállalkozások a kisvárosokban</i>	93
7.3. <i>Kereskedelmi szerepkör</i>	97
7.5. <i>Idegenforgalmi szerepkörök – dupla vagy semmi</i>	99
7.6. <i>A gazdaság lenyomata a társadalmi szférában: foglalkoztatás a kisvárosokban</i>	101
7.6.1. <i>A foglalkoztatás és annak változásai</i>	101
7.6.2. <i>Térségi foglalkoztatási szerep</i>	103
7.6.3. <i>A foglalkoztatási szerkezet átalakulása</i>	107
7.6.4. <i>A kisvárosok foglalkoztatási típusai</i>	113
7.7. <i>A gazdasági szféra vizsgálatának rövid összegzése</i>	117
8. A kisvárosok fejlettségének és típusainak komplex vizsgálata	118
8.1. <i>A kisvárosok fejlettségének számszerűsített indexe</i>	118
8.2. <i>A kisvárosi fejlődés polaritása</i>	124
8.3. <i>A kisvárosi átalakulás jellegzetes típusai</i>	127
8.4. <i>A kisvárosi fejlődés jellegzetes tértípusai</i>	132
8.5. <i>Elmozdulások és kitekintés</i>	134
9. Az eredmények összefoglalása	137
9.1. <i>A kutatás lehetséges hasznosítása és további irányai</i>	139
10. Köszönetnyilvánítás	140
11. Irodalomjegyzék	141
12. Mellékletek	151

Ábrák és táblázatok jegyzéke

1. ábra. Városi ranggal rendelkező kisvárosok 1945 előtt.....	27
2. ábra. Várossá nyilvánítások száma és a várossá nyilvánított települések átlagos népessége (1945-1984).....	28
3. ábra. A várossá nyilvánított kisvárosok (1945-1985)	29
4. ábra. Várossá nyilvánított kisvárosok (1986-89).....	30
5. ábra. Várossá nyilvánítások (1991-2007).....	30
6. ábra. Várossá nyilvánítások év és lélekszám szerint (nem csak kisvárosok) 1945-től napjainkig.....	31
7. ábra. A magyar településhálózat méretkategóriák szerinti tagolódása településszám (fent) és kategóriánkénti összlakosság (alul)	32
8. ábra. A kutatásba bevont kisvárosok helye a településhálózat modelljében.....	34
9. ábra. A települések tetraéder modellje és értelmezése a kutatásban	35
10. ábra. Kisvárosok népességszáma (2001).....	38
11. ábra. Településkategóriák népességnövekedése (1870-2001)	39
12. ábra. A kisvárosok lakosságának hosszú távú változása (az 1870-es és 2001 népesség aránya).....	40
13. ábra. Néhány tipikus genetikai-funkcionális kisváros-csoport népességfejlődési dinamikája.....	41
14. ábra. A népességváltozás tényezői a kisvárosokban, 1970-2001	42
15. ábra. Kisvárosok természetes szaporodása és vándorlási különbözete (1970-79; 1980-89; 1990-2000, évi átlag, ‰).....	43
16. ábra. Természetes szaporodás illetve fogyás, 1990-2001 (évi átlag ‰-ben).....	44
17. ábra. Vándorlási különbözet, 1990-2001, (évi átlag ‰-ben)	45
18. ábra. Kisvárosok tényleges szaporodása/fogyása (1990-2001, évi átlag ‰-ben)	47
19. ábra. A kisvárosok korfája, 2001.....	48
20. ábra. Néhány tipikus kisváros korfája (2001).....	49
21. ábra. Diplomások aránya a megfelelő korú népességen belül (2001; ‰).....	50
22. ábra. 1000 főre jutó szervezetszám és a lakosság szám kapcsolata (2005)	53
23. ábra. 1000 lakosra jutó nonprofit szervezetek száma a kisvárosokban (2005)	54
24. ábra. Összefüggés a diplomások száma és a civil szervezetek aránya között.....	56
25. ábra. Az egy főre jutó személyi jövedelemadó és a nonprofit szervezetek számának összefüggése.....	57
26. ábra. A regisztrált vállalkozások és a nonprofit szervezetek számának összefüggése.....	57
27. ábra. A nonprofit szervezetek számának változása, 1999-2005	58
28. ábra. Közműolló a kisvárosokban, 2005 (a szennyvízcsatornával, illetve vezetékes ivóvízzel ellátott lakások aránya).....	62
29. ábra. Kisvárosok közúti elérési indexe (2008)	64
30. ábra. Kisvárosok komplex elérési indexe (2008)	65
31. ábra. Városok középiskolák nélkül (2005).....	68
32. ábra. Bejáró tanulók aránya a kisvárosi középiskolákban (2005)	69
33. ábra. 1000 lakosra jutó könyvtári egységek száma (2005)	71
34. ábra. Az 1000 lakosra jutó kikölcsönzött könyvtári egységek száma (2005)	72
35. ábra. Kisvárosi múzeumok látogatottsága (2005).....	75
36. ábra. Kórházi ágyak a kisvárosokban (1990; 2004).....	77
37. ábra. Szakrendelési járóbeteg-ellátás a kisvárosokban (2005)*	78
38. ábra. A 100 főnél több foglalkoztatottal működő iparvállalatok 1930-ban.....	81
39. ábra. Jelentős ipari telephelyek a kisvárosokban az 1980-as években (a 200 főnél több alkalmazottal működő telephelyek kerültek ábrázolásra)	85
40. ábra. A kisvárosok „szocialista” iparának leépülése az 1990-es években.....	86
41. ábra. 1000 lakosra jutó regisztrált vállalkozások száma (2005).....	88

42. ábra. A regisztrált vállalkozások számának változása (2005/1995)	89
43. ábra. 250 fő felett foglalkoztató vállalkozások száma a kisvárosokban	90
44. ábra. A nagyfoglalkoztatók változása, 1999-2005.....	91
45. ábra. Az 500 legnagyobb árbevételű magyarországi vállalkozás jelentős kisvárosi telephelyei.	94
46. ábra. 1000 lakosra jutó kiskereskedelmi üzletek száma (2004).....	97
47. ábra. Vendégéjszakák a kisvárosokban, 2005.....	100
48. ábra. Foglalkozási ráta a kisvárosokban (2001).....	101
49. ábra. A foglalkoztatottak számának változása (2001/1990)	102
50. ábra. A foglalkoztatottak aránya a teljes népességhez viszonyítva (1990 és 2001)	103
51. ábra. Nettó munkaerő vonzó, illetve kibocsátó települések (2001).....	104
52. ábra. Bejárók az eljárók arányában (2001)	105
53. ábra. Bejárók aránya a helyben foglalkoztatottakhoz viszonyítva (2001)	106
54. ábra. Országos és kisvárosi foglalkoztatási szerkezet 1990-ben és 2001-ben*	107
55. ábra. A kisvárosok foglalkoztatási szerkezetének háromszög-diagramja, 1990-ben és 2001-ben	108
56. ábra. Foglalkoztatási szerkezet a kisvárosokban (1990; 2001).....	109
57. ábra. A településméret és a szerkezetváltás kapcsolata (az egyes ágazatok foglalkoztatási súlyának változása 1990 és 2001 között).....	110
58. ábra. Az ipari és mezőgazdasági foglalkoztatás változásának kapcsolata, a kisvárosok relatív industrializációja	111
59. ábra. Területi különbségek az egyes ágazatok súlyának változásában	111
60. ábra. A kisvárosok foglalkoztatási típusainak (ld. fent) átlagnépessége (fő), illetve átlagos foglalkoztatottsági rátája (%), 2001.....	114
61. ábra. A kisvárosok foglalkoztatási típusai, 2001	115
62. ábra. A kisváros-fejlettségi index három komponense.....	119
63. ábra. A kisvárosi fejlődés részindexeinek kapcsolata.....	119
64. ábra. Kisvárosi fejlettségi indexek.....	122
65. ábra. Eltérő polaritású kisvárosok száma és polaritási indexe.....	124
66. ábra. Kisvárosok fejlettségének polaritása.....	126
67. ábra. A tetraéder-modell alkalmazása a kisvárosok komplex típusaira	128
68. ábra. Az egyes komplex típusokba sorolt kisvárosok fejlettségi indexei.....	130
69. ábra. Kisvárosok komplex típusai.....	131
70. ábra. A kisvárosi fejlődés jellegzetes térségei	132
1. táblázat. Kisvárosok száma és népessége az egyes korcsoportokban.....	37
2. táblázat. Kisvárosi székhelyű nagyvállalatok a HVG TOP 500 árbevételi listáján*, 2006.....	93
3. táblázat. A foglalkozási szerkezet változásai az egyes település-kategóriákban, 1990-2001	109
4. táblázat. Kisvárosok száma az egyes foglalkoztatási típusok szerint (2001).....	114
5. táblázat. Korrelációs együtthatók az egyes mutatók és részindexek között	121
6. táblázat. A legfejlettebb és legfejletlenebb kisvárosok (a kisvárosi fejlettségi index első és utolsó 20 helyezettje)	123
7. táblázat. Kisvárosok fejlettségi típusai, és az egyes típusokhoz tartozó települések néhány jellemzője	129

1. Bevezetés: okok, célok, módszerek

1.1. A témaválasztás aktualitása

A kisvárosok a településföldrajzi kutatások mostohagyermekai, akár a megjelent publikációk számát, akár az átfogó, a problémát komplex megközelítésben vizsgáló tanulmányok szinte teljes hiányát tekintjük indikátornak. A településföldrajz sokszor elsősorban városföldrajzként jelenik meg, amitől mind a személyeket, mind az intézményi szintet tekintve is elkülönül a vidéki térségek kutatása. A városföldrajz ugyanakkor kimondva-kimondatlanul, de mindig is elsősorban nagyváros-földrajzot jelentett, a vidéki terek kutatói pedig elsősorban a falvakra koncentráltak. A kisváros, mint sajátos, átmeneti kategória, így mindkét csoport érdeklődését többnyire elkerülte.

Holott a kisvárosok Magyarországon éppúgy, mint világszerte számukat tekintve a városhálózat derékhadát jelentik. Népszámszámuk is jelentős, hazánkban például mintegy 2-2,5 millió ember lakik kisvárosokban, attól függően, hogy mely településeket sorolunk ebbe a kategóriába. Ez már önmagában akkora tömeg, amely indokolja a differenciált megközelítést, a településkategória önálló vizsgálatát. A kisvárosok vonzáskörzetei *lényegében hiánytalanul lefedik az ország egész területét*, szerepkörükből adódóan fejlődési sajátosságaik, lehetőségeik tükröződnek a környező térség kis-településeinek sorsában is.

Márpedig a kisváros is fejlődik és változik, még ha sokak szemében a provincializmus, a visszamaradottság, szinonimája is, olyan közeg, ahol a változások tempója megfontolt, új jelenségek leírására kevés lehetőség nyílik. Valóban, olyan településekről van szó, amelyeknél a lokális kötődés hagyományosan erősebb volt a regionálisnál vagy különösen a globálisnál, ahol a helyi erőforrások szűkössége általában viszonylag szűkre szabta a látóhatárt.

Felvetődik a kérdés, hogy mindezekén túl, még mi indokolja a kisvárosok, mint *településkategória, vagy településtípus önálló vizsgálatát*? A város fogalma önmagában is rendkívül komplex, az egyes földrajzi, műszaki, szociológiai vagy jogi megközelítésmódok alapján eltérő és időben is folyamatosan átalakuló. A különböző korok eltérő funkciókat betöltő városai azonban minden esetben a civilizáció központjai, a társadalmi-gazdasági fejlődés motorjai voltak. Ilyen értelemben az urbanizáció folyamata nagyjából párhuzamos mindazzal, amit az elmúlt évszázadokban haladásnak tekintünk.

A kiemelkedő jelentőségű paradigma-váltások nem csak a fejlődés irányait és feltételrendszerét változtatják meg, hanem a társadalom térbeliségének kereteit jelentő településekre, egyenként és azok rendszerében is alapvető hatással vannak. A megváltozó keretfeltételek új szempontok szerint differenciálják a településrendszer elemeit, annak függvényében, hogy az egyes települések miképpen képesek megfelelni az új kihívásoknak. Ilyen differenciálódási folyamat játszódott le az iparosodott kor beköszöntével, amelynek révén az iparosodottság vált a települések közötti különbségek egyik legfőbb tényezőjévé.

Egy múltbéli átalakulás megítélése és elemzése jóval egyszerűbb feladat, mint egy olyan változás kereteinek megfogalmazása, amelyben éppen benne élünk. Megmutatkozik ez az elnevezések bizonytalanságában, hiszen a posztindusztriális, a más tudományok által szívesebben használt posztmodern jelzők ugyanúgy élnek, mint az információs forradalom vagy információs társadalom megnevezések. A fizikai és virtuális hálózatokba történő bekapcsolódás, az információk birtoklása és a vezetési-döntéshozatali szerepkörök koncentrációja jellemzik az új korszakhoz történő alkalmazkodás sikerességét.

A *globalizáció* folyamata világszerte átértékeli a nemzeti keretek között kialakult település-hierarchiákat. A nemzetek feletti szint(ek) megjelenésével a hagyományos központok szerepe

szükségképp leértékelődik. *A településbázis differenciálódásának új hatótényezői immár alapvetően a nemzeti szint felett gyökereznek.* A globális és regionális hálózatok által szervezett tér azonban messze nem fedi le az ország egészét (Enyedi Gy. 2000, 2004), közöttük és körülöttük a globalizációból jórészt kimaradó, vagy abban csak passzív, „elszenvedő” szerepet játszó térségek a lokalitás kiterjedt terei húzódnak. Más megfogalmazásban: a kiemelkedő jelentőségű térszerkezeti tengelyek által nem érintett területek a földrajzi tér ritkább textúrájával tűnnek ki (Tóth J. 1996).

A globalitás tereivel szemben így kijelölhetők a *lokalitás terei* is, ott ahol a horizont alig-alig terjed túl a környező kistérség vagy megye határain. Ezek a körzetek kívül esnek a világvárossá válással küzdő Budapest vagy a fejlődésben élen járó, posztmodern funkciókat lassan, de növekvő ütemben koncentráló regionális növekedési pólusok közvetlen vonzáskörzetén, ezáltal többnyire a fizikai és a virtuális hálózatok egymásba fonódó rendszerein is. *A lokális terek központjai a kisvárosok:* további fejlődésük iránya nem csak saját, hanem vonzásukban élő községek lakosságának életét is meghatározza. A lokális terek jelentősége kétség kívül növekvő, amint ezt a szintén lokális szinten érvényesülő és az elmúlt években fokozatosan megerősödő kistérségek gyarapodó funkciói is jelzik. (Pap N. 2004)

Ez a folyamat, amely hazánkban és a térség többi országában kiegészül a posztszocialista átmenet az előbbire torlódó hullámával, minden települést kihívások elé állított, amelyekkel szemben sokkal inkább kiszolgáltatottak, mint a nagyobb belső differenciáltsággal jellemezhető nagyvárosok, hiszen a korábbi funkciórendszer egy-egy elemének megrendülése egy kisváros esetében súlyosabb következményekkel járhat, lévén eleve szűkebb volt ezek spektruma.

Amíg a szocializmus évtizedei alatt az urbanizáció a különböző eredetű és eltérő fejlődési pályákat bejáró kisvárosokból egy meglehetősen egységes csoportot formált, amelyek egymáshoz intézményeikben, társadalmukban, gazdaságukban viszonylag hasonlóak, fejlődési pályáik konvergálnak, addig *az 1990 után eltelt éveket már ezen települések differenciálódása jellemezte.* A kisvárosok korábban meglehetősen változatlan világában felgyorsultak az események, és ezeket az átalakulásokat a magyar földrajztudomány átfogó jelleggel nem írta le és nem elemezte. A fenti okok miatt a tanulmány szerzője ezt fontos feladatnak tekinti, nem csak a területi folyamatok nyomán követe-se, hanem a későbbiekben a kisvárosokra adekvát fejlesztési politika megfogalmazása szempontjából is.

A disszertáció célja, hogy részletesen elemezze azokat a folyamatokat és tényezőket, amelyek a magyarországi kisvárosok sorsának alakulását az elmúlt mintegy másfél évtizedben meghatározták. A témaválasztás szempontjából fontos motívum volt, hogy a kisvárosok hálózata látványosan gyarapodott az elmúlt két évtizedben. Ez a folyamat egy olyan településföldrajzi átalakulás, amely még a laikus közönség érdeklődését is felkelti, és amelyben – várossá nyilvánítási tanulmányok elkészítésében elkövetett „bűnrészessége” révén – a dolgozat szerzője is vállalt egy csekély részt, amely egyszersmind alkalmat teremtett a különböző várostípusok alapos megismerésére is. Ezeknek az új kisvárosoknak az illeszkedése a városhálózatba vitatott. A dolgozat, noha nem csak ezt a problémát vizsgálja, de éppen eleget foglalkozik az újonnan városi címet nyert településekkel ahhoz, hogy adalékokkal szolgáljon abban a vitában, amely végső soron arról szól, hogy meddig is tart a város valójában, és hol kezdődik a falu.

A kisvárosok, mint kutatási terep egy másik izgalmas lehetőséget is kínált. Olyan „hálózat” ez, amely lefedi az ország egészét, olyan számosságú halmaz, amely már megengedi bizonyos matematikai módszerek alkalmazását, de talán még nem akkora, hogy ne lehessen kvalitatív értékelésekkel is vizsgálni. Minden feltétel adott volt egy komplex vizsgálat lefolytatásához, amely felé saját személyiségén túl a témavezető elképzelései is terelgették a disszertánst.

A terjedelmi, valamint időbeni korlátok egyaránt arra szorították a szerzőt, hogy bizonyos részeket csak olyan mértékben dolgozzon ki, amely a fő célkitűzés szempontjából elengedhetetlennek tűnt. Bármennyire is fontos volt a komplexitásra való törekvés, csak azok a szempontok és hatótényezők kerültek bemutatásra, amelyek az átalakulás, a differenciálódás szempontjából kulcsfontosságúnak tűntek. Ez a szelekció óhatatlanul hordoz magán szubjektív jegyeket, és nem

teljesen támadhatatlan, de talán nem is egészen elhibázott. Így a legnagyobb hangsúly a gazdasági szerepkörökön van, mert megítélésem szerint ez tekinthető az átalakulás legfontosabb tényezőjének. Ez a súlypont mind terjedelem, mind az elemzések mélysége szempontjából tetten érhető.

1.2. Célkitűzések

A disszertáció célja, hogy átfogó módon feltárja a magyarországi kisvárosok rendszerváltozás utáni fejlődésének hatótényezőit és sajátosságait. Ennek érdekében az alábbi részcélok teljesítése látszik szükségesnek:

1. *A kisváros fogalmának értelmezése.* A kisváros is egyike azoknak a fogalmaknak, amelyeket mind a tudomány, mind pedig a nagyközönség anélkül használ, hogy szűkebb vagy szélesebb körű konszenzus lenne annak pontos mibenlétéről. A kisvárosnak se önálló meghatározása, se vitathatatlan statisztikai lehatárolása nincsen. Ráadásul a magyar szakirodalomban általában nem is igen kísérelték meg pótolni ezt a hiányosságot. Áttekintve a vonatkozó irodalmi előzményeket, szükségessé vált a fogalom önálló értelmezése. Ennek során ugyanakkor szükségképpen érinteni kellett a város fogalmát is a megváltozott, posztindusztriális társadalmi-gazdasági környezetben.
2. *A kisvárosok magyar településhálózatban betöltött helyének meghatározása.* Indokoltnak látszott egy olyan rövid áttekintés elkészítése, amely retrospektív módon, a mai állományból visszatekintve foglalja össze a kisvárosi urbanizáció legfontosabb hazai sajátosságait, és fogalmazza meg a kisvárosoknak a településhálózatban betöltött változó helyét.
3. *A kisvárosok településalkotó szféráinak vizsgálata.* A dolgozat során – mint az a későbbiekben kifejtésre kerül – alapvetően a település Tóth József által megfogalmazott definíciója, és modellje (1981) jelenti az egyik fontos elméleti sarokkövet. E szerint a település és a földrajzi tér egyaránt leírható egymással dinamikus kölcsönhatásban álló (természeti, társadalmi, gazdasági és infrastrukturális) szférák rendszereként. Ezt a megközelítést elfogadva, a társadalmi, infrastrukturális és gazdasági szférákat önállóan elemezve került feltárára a kisvárosi fejlődést meghatározó bonyolult összefüggésrendszer. A részletes elemzés legfontosabb célja, hogy segítsen megragadni a differenciálódás legfontosabb hatótényezőit és kisváros-specifikus sajátosságait, valamint, hogy alapul szolgáljon a területi-fejlődési típusok felvázolásához.
4. *A kisvárosok komplex típusainak meghatározása.* A tipizálás alapját egyrészt a szakirodalomban fellelhető település- és várostípusok továbbgondolása jelenti, másrészt a fejlődési sajátosságok, kisváros-specifikus muatók nyomán megfogalmazható dinamikus, átalakulási típusok. Az egyes települések besorolása a statisztikai és földrajzi elemzések alapján történik. A típusok földrajzi elterjedéséből pedig meghatározhatóak a kisvárosi átalakulás jellegzetes térségei.

1.3. Az alkalmazott módszerek

A dolgozatban a témaválasztásnál jelzett komplex vizsgálat iránti igény sokszínű módszerek alkalmazását tette szükségessé. A szakirodalmi elemzés alapját a hazai településföldrajzi munkák képezték, egyfelől a meglehetősen kevés, kisváros-specifikus munka; valamint a jóval több, a településhálózatról, városokról, várossá nyilvánításokról általában szóló mű, továbbá néhány általános településföldrajzi, vagy módszertani szempontból fontos munka. Bekerült a feldolgozott anyagba az 1990 utáni területi folyamatokkal foglalkozó, döntően nem településföldrajzi, hanem inkább regionális(tudományi) megközelítésű publikáció is. Nem feltétlenül szerepel azonban minden olyan írás, amelyet egy-egy kisvárosról írtak, utóbbiak közül elsősorban azokat tüntettem fel

olyan írás, amelyet egy-egy kisvárosról írtak, utóbbiak közül elsősorban azokat tüntettem fel az irodalomjegyzékben, amelyek valamely szakfolyóirat hasábjain jelentek meg.

A külföldi szakirodalom csak korlátozottan nyújtott segítséget a munkához. A kisváros, úgy tűnik, jellegzetesen közép-európai probléma, legalábbis e térség geográfusai foglalkoznak vele több-kevesebb (inkább kevesebb) rendszerességgel. Ebből adódóan többnyire német, illetve német nyelvű írásokat sikerült fellelni, többek között monográfiát és több szakcikket, konferenciakötetet, német, osztrák, lengyel és cseh szerzők tollából. A napjainkban vezető angolszász szakirodalomban azonban különösen igaz, hogy a településföldrajz döntően nagyvárosföldrajz, az átfogó településföldrajzi munkák nem nagyon vesztegetnek szót a kisváros kérdéseire, és a publikált szakcikkek között sem igazán jelenik meg a téma. Összességében a fellelt idegen nyelvű szakirodalom elsősorban a dolgozat első, a kisváros fogalmával foglalkozó részek elkészítésében volt segítségemre, a későbbiekben a magyar településhálózat specifikumai miatt már kevésbé voltak adaptálhatók.

A dolgozat adatbázisának gerincét a KSH T-STAR és népszámlálási adatai¹ alkották. Ugyan a 2001-es népszámlálás adatai már semmiképpen sem tekinthetők frissnek, nélkülözhetetlenek viszont annál inkább, a népmozgalmon túl például a foglalkoztatás, és ezáltal közvetetten a gazdaság szerkezet tekintetében is. Ezen túl a T-STAR adatbázisból lekért adatokat, valamint a megyei statisztikai évkönyvben publikáltakat használtam fel, amelyek általában 2004-re vagy 2005-re vonatkoznak. Ezt egészítette ki néhány saját adatgyűjtés, illetve leválogatás, például a HVG 2006-os évre vonatkozó listája a legnagyobb hazai vállalkozásokról, azok kisvárosi telephelyeiről, vagy a hipermarket-láncok kisvárosi tagjairól, az elérhetőségi viszonyok feltáráshoz szükséges adatokról, stb. Az adatok elemzésének célja elsősorban a kisvárosi halmazon belüli különbségek vizsgálata volt, de azért némely esetben megvalósul a kitekintés, az adott csoport elhelyezése az országos összevetésben.

Az adatok elemzése során cél volt a dinamikus szemlélet, vagyis ahol lehetett, az elérhető legfrissebb adatokat korábbi megfelelőikkel kerültek összevetésre. Ez nem minden esetben hozott kielégítő eredményt, hiszen a T-STAR adatbázis sok esetben csak az 1990-es évek végétől tartalmazott bizonyos adatokat, így viszont csak 2-3 évnyi különbség vajmi kevés volt a változások elemzéséhez. Némely helyen, így például a gazdasági fejezeteknél, ahol ez szükségesnek látszott, szekunder adatok felhasználásával igyekeztem megteremteni a szükséges időbeni távlatot.

Az adatok kezeléséhez általában megelégedtem a MS Excel táblázatkezelővel, és ezzel készült a felhasznált grafikonok egy része is. Ez utóbbi célra helyenként felhasználtam az Origin Pro grafikonkészítő programot, amikor elértem az Excel szolgáltatásainak határait. Bizonyos grafikus feladatokhoz a Corel Draw, illetve az Adobe Illustrator szoftvereket is alkalmaztam.

A grafikus ábrázolásokat egyébként nem elsősorban illusztrációknak, hanem az értekezés fundamentális részének, és az elemzések egyik legfontosabb eszközének tekintettem. Ugyanez áll a tematikus térképekre, amelyek kivétel nélkül a Mapinfo program segítségével készültek, és a területi különbségek feltárást és bemutatását szolgálják.

Noha a dolgozat meglehetősen sok adatot tartalmaz, a módszertanban még sem a kvantitatív, hanem a kvalitatív elemek vannak túlsúlyban. Az elemzéshez ugyanis csak meglehetősen visszafogott módon használtam fel matematikai módszereket, a hangsúlyt nem a statisztikai eloszlásra, hanem az ezek mögött meghúzódó, egyedi földrajzi okokra kívántam helyezni. A *fogalom-, modell- és típusalkotás* is a verbális módszerek közé tartoznak, még ha támaszkodnak is a statisztikai elemzésekre.

A dolgozat szerkezeti vázának felépítésében támaszkodtam a Tóth József által megalkotott tetraéder-modellre (Tóth J. 1981), mint elemzési keretre. Ennek megfelelően osztottam az elemző részeket társadalmi, gazdasági és infrastrukturális fejezetekre, és igyekeztem kibontani a sokszor hivatkozott, de gyakran meglehetősen felületesen kezelt modellben rejlő logikai lehetőségeket.

---

¹ Előbbiek konkrét forrása a KSH közvetlen adatszolgáltatása, utóbbiaké pedig a nepszamlalas.hu oldalon található igen jól kiépített és egyre bővülő adatbázis.

2. A kisváros helye a földrajzi vizsgálatokban és fogalmának értelmezési lehetőségei

A kisváros manifeszt módon meglehetősen ritkán jelenik meg a földrajzi szakirodalomban. A geográfiai kutatások elmúlt évszázadában a kérdés mindvégig csak sokadlagos jelentőséggel bírt, ritkán akadt olyan kutató, aki életművének jelentősebb részét szentelte volna a téma tanulmányozásának. Ettől nem független módon, *tudományos értelemben a kisváros fogalma nem egyértelmű*. Nagyon kevés alkalommal tettek kísérletet önálló definíció megalkotására, és az egyszerű lehatárolással kapcsolatban is több különböző megközelítés van forgalomban. Az alábbi fejezet arra vállalkozik, hogy részletesen bemutassa a magyar és nemzetközi szakirodalom azon elemeit, amelyekre a kisvárosok vizsgálatánál támaszkodni lehet, valamint, hogy áttekintse és elemezze a kisváros fogalmával kapcsolatos elképzeléseket, illetve értelmezze azokat a mai magyarországi településhálózat viszonyai közepette.

2.1. A kisváros-kérdés a nemzetközi földrajzi szakirodalomban

Már a dolgozat bevezető mondata is előrebocsátotta: a kisváros-kérdés marginálisan van jelen a földrajzban – ezt most annyiban lehet kiegészíteni, hogy a publikált kutatások többsége kifejezetten a német geográfiához kötődik. A legutóbbi időkben Martin Niedermeyer kimerítő alaposággal gyűjtötte össze a kisvárosokkal foglalkozó szakirodalmat, de ő is szinte kizárólag csak német nyelvű forrásokra támaszkodik. Viszont – ha szabad ezt mondani – igazi németes alaposággal a forrásmunkákat még kvantitatív elemzésnek is aláveti, amelynek legfőbb eredménye, hogy 1950-től a kisvárosokkal foglalkozó – német nyelvű – munkák száma emelkedő tendenciát mutat, de közel sem egyenletesen változik: két csúcspontját az 1970-es évek funkcionális vizsgálatai és az 1980-as évek NDK-beli kisváros kutatásai révén éri el (Niedermeyer, M. 2000). Noha erről nincs kimutatás, de mivel egyébként is jellemző folyamat a tudományos művek számának növekedése, megkockáztathatjuk, hogy érdemben nem növekszik a kisváros súlya a településföldrajzon belül. A városföldrajz mindig is megmaradt nagyváros-földrajznak, ezt kifejti többek között az osztrák (pontosabban talán a német nyelvű) geográfia nagyasszonya, Elisabeth Lichtenberger is, amikor arról beszél, hogy a (nagy)városokban a kisvárosokkal szemben koncentrálnak, ugyanakkor térben elkülöníthető egységekhez kapcsolódnak azok a társadalmi problémák és konfliktusok, amelyek a szociál- és városföldrajzi vizsgálatok legfontosabb tárgyát képezik (Lichtenberger, E. 1991). Ennek nyomán jöhetett létre az az állapot, amelyben a Pro-Regio-Online kisvárosokkal foglalkozó témaszámának szerkesztőségi írása úgy fogalmaz, hogy *explicit kisvároskutatás nem létezik*, a kisvárosok kutatási értelemben elhanyagoltak, illetve, hogy az 1960-as évek óta napvilágot látott néhány szociálgeográfiai, politológiai, kultúrföldrajzi tanulmány és szociológiai monográfia bibliográfiája egyetlen A4-es oldalon összefoglalható (Pro-Regio-Online 2004).

A különböző szerzőktől származó összecsengő vélemények ellenére természetesen kiemelhető és kiemelendő néhány olyan írás, amely meghatározó volt a kisvárosokkal kapcsolatos földrajzi gondolkodásban. Mindenek előtt Erwin Grötzbach munkája (Grötzbach, E. 1963). Amellett, hogy fontosnak látja hangsúlyozni, a városföldrajz nagyvárosokra alkalmazott kutatási eszköztárának bevetését a kisvárosok esetében is, igyekszik meghatározni a kisváros fogalmát, mégpedig elsősorban strukturális-szerkezeti megközelítésben.

A funkcionális elemek jóval hangsúlyosabb szerepet játszanak Gert Duckwitz megközelítésében, aki 18 demográfiai, illetve a központosultságot kifejező mutató alapján tipizálta vizsgált kisvárosait (Duckwitz, G. 1971). Hasonló funkcionális tipizálást végez el Reinhard Stewig is, és talán

Schleswig-Holstein sajátos településföldrajzi viszonyai is közrejátszanak abban, hogy a kisvárosok fejlődésének kulcsát elsősorban (az ezeket vonzó) nagyvárosi növekedési centrumokban látja (Stewig, R. 1987).

Az NDK-ban lezajlott kisváros-kutatás legfontosabb hangsúlya a kisvárosok funkcionális kapcsolatrendszerének feltárásán volt (Niedermeyer, M. 2000), ebbe a sorba illeszkedik többek között Dövényi Zoltán kandidátusi értekezése is (Dövényi, Z. 1983), amely magyar összehasonlítása miatt mindenképpen a leginkább figyelemre méltó munka. A keletnémet kisvárosokról ebben az időben viszonylag sok, nem utolsó sorban a területi tervezést megalapozni hivatott munka látott napvilágot (többek között: Leykauf J. – Schramm, M. 1981, Grimm, F. 1981).

Az 1990-es évek elején Jürgen Wohlfahrt tanulmányának legfontosabb gondolata a kisváros átalakulása, a hagyományos – és a német nyelvterületen alapvetően inkább negatív asszociációkat keltő, erőteljesen provinciális – kisváros-kép cáfolata, egy *új, a világra sokkal nyitottabb település-típus létrejöttének üzenete* (Wohlfarth, J. 1991).

Martin Niedermeyer már az újraegyesítés után, az egykori belnémet határon fekvő 11, perifériakusnak tekintett dél-thüringiai és észak-bajorországi (konkrétan: Frankföld északi részén fekvő) kisváros *fejlődési potenciálját és fejlesztési lehetőségét* vizsgálta, önálló földrajzi és tervezési-fejlesztési problémaként kezelve a kisvárost (Niedermeyer M. 2000).

Ez előbbihez némileg hasonló az alapproblémája annak a Clemens Zimmermann (2003) által szerkesztett kötetnek (Kleinstadt in der Moderne), amely szintén elsősorban a kisvárosok (polgárságának) modernizálódását taglalja, részben történeti földrajzi, illetve társadalomtörténeti megközelítésben. A szerkesztő által jegyzett „címadó” tanulmányon kívül földrajzi szempontból kiemelendő még a kötetből Christine Hannemann munkája az egykori NDK kisvárosi fejlődésének urbanisztikai és kulturális problémáiról (Hannemann, Ch. 2003). A szerző vezetésével egy igen érdekes empirikus kutatás is vizsgálta a kisvárosokat (nevezetesen négy, valóban igen kicsi, alig néhány ezres települést) Németország keleti részén. Szemben az eddigiekkel, a tapasztalatok és a perspektívák itt kevésbé biztatóak: az alapszituáció a magas munkanélküliséggel és elvándorlással sújtott, korábbi központi szerepköreit részben elvesztett „*zsugorodó város*”, ahol sokkal inkább túlélési stratégiákról, semmint fejlődési potenciálról lehet beszélni (Hannemann, Ch. 2003).

Elsősorban a *történelmi kisvárosokkal* kapcsolatban fogalmaztak meg tanulságokat az 1998-ban az ausztriai Murauban rendezett első közép-európai kisvárosi szimpózium résztvevői (Munduch, E. M. – Spiegler, A., (szerk.) 1998). A legfontosabb szempont talán a vidékfejlesztési megközelítés megjelenése, a *kisvárosoknak a rurális térségek „motorjaiként” történő értelmezése*. Ez a megközelítés számos tervezési jellegű dokumentumban megjelenik világszerte, nem egy közülük tudományos igényességgel vizsgálja a kisvárosok problematikáját (Economic Linkages... 2005, Kenyon, P. – Black, A. 2001, ÖIR 2005). Szintén az angol nyelvű kisvárosi irodalmat gazdagítja az Utrecht-i Egyetem kutatóinak esettanulmányokon alapuló nemzetközi összehasonlító vizsgálata, amely a kisvárosok regionális fejlődésben betöltött szerepét ez egyszer harmadik világbeli helyszíneken (Costa Rica, Mexikó, Jáva, Szváziföld, Mali) vizsgálja (Hindernik, J. – Titus, M. 2002).

Ezeket túl a kisvárosoknak a rendszerváltó országok településhálózatában betöltött szerepéről, szerkezetváltásáról rendszeresen születnek írások, általában nem lépve túl az adott nemzeti kereteket. Néhány ezek közül a tanulmányok közül angolul is elérhető, mint például a sziléziai (jellemzően ipari háttérű) kisvárosok szerkezetváltását tárgyaló írás (Zuzańska-Žyško, E. 2005), vagy egy nagyon hasonló, szerkezetváltó aspektusból közelítő Antonín Vaishar írásai (Vaishar, A – Zapletová, J. 1998, Vaishar, A. et al. 2001; Vaishar, A. – Kallabová, E. – Trávníček, B. 2002), amelyek többnyire egy-egy település átalakulására fókuszálnak, de a szerző közzétett egy igen érdekes, a morvaországi kisváros-hálózat átalakulására vonatkozó elemzést is a szlovén „Dela” periodika városföldrajzi számában is (Vaishar, A. 2004).

2.2. A kisváros-kutatás helye a magyar földrajzi szakirodalomban

A kisvárosok alárendelt szerepe a hazai szakirodalomra éppúgy vonatkozik, mint amit több idézett külföldi szerző már fölelegetett. Magyarországon „mentség lehet” az, hogy *a mai értelemben vett kisvárosok többségét(75%-át!) jellemzően csak az elmúlt két évtizedben rubázták fel a jelenleg viselt rangjukkal.* Maga a kérdéskör korábban ebben az értelemben így alig-alig merülhetett fel. Ennek ellenére nem lehet azt állítani, hogy kutatástörténeti értelemben fehér foltnak számítanak az 1960-as, vagy az 1970-es évek, hiszen az urbanizáció folyamatainak átfogó elemzése során a kutatók gyakran kitértek a mai vagy akkori kisvárosok fejlődésének kérdéseire. Ennek megfelelően az alábbi áttekintésben, a nemzetközi szakirodalommal kapcsolatos értékeléssel ellentétben, nem csak a kimondottan kisvárosi fókuszú művekre koncentrálnak, hanem említést teszünk néhány fontosabb olyan településföldrajzi kutatási eredményről is, amelyek közvetve, vagy közvetlenül de mellesleg tartalmaztak információkat erre a településcsoportra nézve.

A települések tudományos igényű földrajzi vizsgálatának gyökerei Magyarországon érdemben a XX. század elejéig nyúlnak vissza. A településföldrajz kifejezés Beluleszko Sándor 1905-ben megjelent al-dunai tanulmányában szerepel először (Probáld F. 2005). A két világháború közötti időszak lesz az, amikor a településföldrajz önálló részdiszciplínává válik, határozott kutatási súlyponttal és körvonalazódó vizsgálati módszertannal. Arra azonban, hogy az ekkoriban elsősorban morfológiai szempontokat figyelembe vevő településföldrajzban megjelenjen a kisvárosok kutatása, még néhány évtizedet várni kellett. A második világháború után önnön szerepét újraértelmezni kénytelen településföldrajz funkcionális és várospárti szemlélete kezdetben kevésbé kedvezett a tradicionális értékeket hordozó, sokak szemében talán a maradiságot is megtestesítő kisvárosok vizsgálatának. Ez nyomja rá bélyegét az átmeneti időszak lezárásának tekinthető, és Mendöl munkásságát összegző monográfia, az „Általános településföldrajz” (Mendöl T. 1963) szemléletére is, amely nem foglalkozik elkülönítetten a kisvárosokkal, és amikor említést tesz róluk, akkor is sokszor a visszamaradottságot kapcsolja össze velük.

Ennek megfelelően, a korszakban napjaink kisvárosairól alig-alig találni olvasnivalót. A kor egyik nagy összefoglaló munkája a „Vidéki városaink” (Borsos J. 1961) az ország 62, akkoriban városi jogállással rendelkező települését mutatja be, melyek napjainkban jellemzően közép- és nagyvárosok. Údító kivételnek számítanak viszont Wallner Ernő részletes terepi felméréseken alapuló, alapvetően a (funkcionális) morfológia problémáit fókuszpontba helyező paksi és dunaföldvári tanulmányai (Wallner E 1958; 1961).

Az 1960-as évek már a központi helyek elméletének térhódítását, ezáltal a funkcionális településföldrajzi vizsgálatok, vonzáskörzet-kutatások fellendülését hozzák magukkal. Ezek között találunk egy-egy kisváros viszonyait felmérő munkákat. Beluszky Pál „Mátészalka vonzásterülete” című dolgozatában megállapítja, hogy a szakirodalomban „szinte teljesen hiányoznak az elmosódott profilú kisvárosok vonzásterületét felérő munkák.” (Beluszky P. 1963 p.203). Jellegetben nagyon hasonló tanulmányt publikál két évvel később Berényi István Kiskőrösről (Berényi I. 1965), elsősorban a gazdaság szerepét emelve ki a vonzáskörzet kialakításában. Újra napirendre került a mezővárosok kérdésköre is (többek között Erdei F. 1961, 1971, 1972; Petri E. 1966), és születtek olyan, az egész településhálózat fejlődését átfogóan vizsgáló munkák (Fórizs M. – Oblicsek J. 1963, Lettrich E. 1965, Beluszky P. 1966a, 1966b), amelyek érintették a kisvárosi problémát. Fórizs Margit és Oblicsek József például a felső határt 20 ezer főnél meghúzva a vizsgált 62 település közül 18-at sorolt be a kisvárosok közé. Lettrich Edit munkája elsősorban azzal érdemel most ebben a tárgyban figyelmet, hogy – foglalkoztatási adatokra támaszkodva – 434 települést tartott urbánusnak, némileg megnyitva az utat a város fogalmának meglehetősen tág értelmezése előtt.

Az 1970-es években Wallner Ernő hívta fel a figyelmet a kisvárosok kutatásának fontosságára, külön kiemelve azoknak a jelenleg községi rangú egykori (mező)városoknak a problémáit, amelyek közigazgatási funkciójukat elvesztették, vagy kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzetük miatt maradtak el a növekedésben. *Időszerűnek érezte* tisztázni a kutatások szempontjából a falu, kisváros,

középváros és nagyváros fogalmát, illetve *a kisváros fejlődésének, funkcionális szerepkörének vizsgálatát* (Wallner E. 1976).

Ez az évtized a „békéscsabai műhely” (az MTA FKI Alföldi Csoportja) működése nyomán az alföldi településhálózat beható vizsgálatát is magával hozza, amely a mezővárosi kérdést, különösen a mezővárosok modernizációjával kapcsolatos problémákat feszegetik (Tóth J. 1976; 1978, Becsei J. 1973; 1977). Itt születik meg egy újabb fontos kisváros-monográfia, az akkor még nagyközségi jogállású település városi voltát fel- és kvázi elismerő „Mezőberény, a helyét kereső kisváros” is (Tóth J. 1980).

A kisvárosok kutatásának szempontjából kiemelendő még az évtizedből Beluszky Pál tanulmánya a magyar településhierarchia változásáról (Beluszky P. 1973), amelyben a szerző a kisvárosokra vonatkozóan megállapítja, hogy a századforduló idején a városi szerepkör legfontosabb forrása a közigazgatási funkció volt, és ezek közül néhány az 1950-es években lefelé távozott az adott hierarchia-szintről. Az 1960-as években a differenciálódás ezen a szinten erőteljes volt, relatív súlyuk a településhálózaton belül növekedett.

Egy, a kisvárosi fejlődés szempontjából igen izgalmas térséggel, a Hegyaljával foglalkozik Hajdú Zoltán tanulmánya (Hajdú Z. 1978), melyben a hegyaljai városok központi funkcióinak fejlődését, a funkciók átalakulásának okait és jelenlegi struktúrájukat vizsgálja.

Az 1980-as évek elején a település fogalmának megszületett egy olyan megközelítése, nevezetesen Tóth József definíciója és az ehhez kapcsolódó tetraéder-modell (Tóth J. 1981), melyet azóta is számos kutató használ fel további vizsgálatok kiindulópontjául.

Az 1980-as években készült az első olyan általunk ismert nagyobb lélegzetű kutatás is, amely kimondottan a kisvárosokat állította a vizsgálat központjába. Dövényi Zoltán kandidátusi értekezése a halle-i Luther Márton Egyetemen íródott, a keletnémet és magyar kisvárosok összehasonlító vizsgálatával foglalkozik (Dövényi, Z. 1983). A legfontosabb eredményeket a szerző magyarul is publikálta (Dövényi Z. 1986a, 1986b). A kutatás 60 német és 63 magyar kisvárosra terjedt ki, az előbbieket zömében az NDK északi részén helyezkednek el, az utóbbiak pedig kivétel nélkül az Alföldön.

A kisvárosi kérdés előtérbe kerülését segítette az urbanizáció és a társadalmi, valamint a gazdasági fejlődés jellegének megváltozása, a korabeli elterjedt kifejezésmód szerint az „extenzív időszak lezárulása és az intenzív fejlődés kezdete”. Akadémiai székfoglalójában Enyedi György is érintette a kisvárosok kérdését, úgy vélve, hogy *az urbanizációs ciklus dekoncentrációs szakaszában a kisvárosokra megnövekedett szerep vár a településhálózatban* (Enyedi Gy. 1984).

Hasonló kiindulópontból, a területi politikában betöltött növekvő szerepben reménykedve közelítette a kérdéskört Kőszegfalvi György is. A kisvárosi hálózat egészét, a 30 ezer főnél nem népesebb 84 akkori magyarországi város fejlődésének hatótényezőit vizsgálta. Végkövetkeztetése, hogy *a kisvárosok sok tekintetben elmaradottnak tekinthetők, fejlesztésük érdekében összehangolt beavatkozásokra van szükség*, amelyek azonban nem mehetnek a sajátos helyi települési arculatok kárára (Kőszegfalvi Gy. 1987).

A kisvárosok által betöltött térségi szerep több tanulmány témájául szolgál ebben az időszakban, nem csak a földrajz, hanem a (területi) statisztika nézőpontjából is (Michnay L. 1985 Elmerné T. M. 1983; Elmerné T. M. – Molnár Gy. 1983). Novák Zoltán is a baranyai viszonyokról értekezik, és dolgozatában hangsúlyozza a kisvárosok szerepét a hirtelen nőtt nagyvárosok tehermentesítésében, az aprófalvas területek ellátásában (Novák Z. 1985). De ebben az időben jelenik meg a kisváros a szociológia kutatási spektrumában is. Márkus István meglátásai szerint (Márkus I. 1986) a kisvárosokat szokás volt a településhálózat „holt zónájának” tekinteni, annak ellenére, hogy kétirányú közvetítő szerepük számottevő volt a történelmi fejlődés során. A progresszivitás mellett ugyanakkor hagyományosan jelen vannak konzervatív vonások is, ennek ellenére összességében saját időszakában a szerző elsősorban a modernizáció „kicsiny, de lényeges fészkei”-nek tekinti őket. Egy évvel később, a Tér és Társadalom első számában jelent meg a szintén szociológus Bánlaky Pál tanulmánya, amely a kisvárosok problémájának komplex megközelítésére tesz kísérletet, fektet le kutatási elképzeléseket (Bánlaky P. 1987).

A rendszerváltozás körüli időszak, az 1980-as, 1990-es évek fordulója a kisvárosok vizsgálata szempontjából, ha alapvető áttörést nem is hozott, de némi pozitív irányú elmozdulást igen. A publikációs lehetőségek általános bővülése, sőt a geográfus szakma művelői számának gyarapodása is nyilván hozzájárult ahhoz, hogy növekedett a problémával foglalkozó tanulmányok száma. Ezek között már viszonylag határozott csoportokat is felállíthatunk.

Egyrészt voltak és továbbra is vannak egy-egy kisvárost viszonylag komplex módon feldolgozó esettanulmányok. A skála másik végén a településhálózat, illetve jellemzőbb módon a városhálózat egészét vizsgáló kutatások állnak, amelyeknek természetesen vannak a kisvárosokra vonatkoztatható eredményeik. Külön lehet választani a várossá nyilvánítás problémáival foglalkozó irodalmak körét is. Végül, ha nem is nagy számban, de vannak olyan tanulmányok is, amelyek a kisvárosok komplex problematikáját állítják vizsgálatuk középpontjába. A legutóbbi időszak szakirodalmából azonban mégis az átfogóbb, szemléletformáló műveket kell első helyen kiemelni.

Ilyen mindenek előtt Beluszky Pál munkája, a Magyarország településföldrajza (Beluszky P. 1999), amely részletesen vizsgálja a városhálózat komplex típusait, és funkcionális alapon határolja le a kisvárosok különböző csoportjait. A magyar településhálózat egészével foglalkozó munkák közül ki kell emelnünk a Perczel György szerkesztésében megjelent „Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza” egyetemi tankönyv „Településrendszer” című fejezetét, melyet az 1996-os kiadásban Tóth József (Tóth J. 1996), a 2003-asban Dövényi Zoltán (Dövényi Z. 2003) írt. A sajátos háttérű alföldi mezővárosias fejlődés vizsgálatának újabb adalékainak összegzésével szolgál Beluszky Pál a „Nagyalföld történeti földrajza”-ban (Beluszky P. 2001), míg több munkájában (Beluszky P. 1996, Beluszky P. – Győri R. 1999; 2004) elsősorban a városhálózat hosszú távú átalakulásának tendenciáit tárja fel. Az önmagukat a regionális tudomány kutatói közé sorolók közül kiemelhető továbbá Rechnitzer János ilyen irányú munkássága, aki többnyire az innovációs képesség szempontjait a középpontba állítva értékkelte a városokat (Rechnitzer J. 2002, Rechnitzer J. – Csizmadia Z. – Grosz A. 2004). Nemes Nagy József munkásságából kiemelésre kívánkoznak a városokat a piaczgazdasági átmenet által formált földrajzi térben elhelyező tanulmányai (Nemes Nagy J. 1995; 1996). Kovács Zoltán elsősorban a nagyvárosok kutatójaként vált ismertté, de a kelet-közép-európai átmenet urbanizációs jelenségeiről írt tanulmányát is az általános alapozó jellegű művek közé kell sorolnunk (Kovács Z. 2002). A városhálózat népességszám-változását a település sikerességével, illetve élhetőségével kapcsolja össze dolgozatában Hajnal Klára és Bugya Titusz (Hajnal K. – Bugya T. 2006).

Amennyire bőségesnek mondható a településhálózat alapvető folyamatait vizsgáló szakirodalom, annyira kevés az olyan munka, amely kifejezetten a kisvárosok szerepét taglalná. Ilyen áttekintést legutóbb Kőszegfalvi György adott közre (2001). Vizsgálatában kiemeli a kisvárosok településfejlesztési szempontból átalakuló megítélését, valamint a városi térségekben betöltött szerepüket. Lenner Tibor szintén azok közé tartozik, akik elmélyülten foglalkoznak ezzel a témával, alapvetően Vas megye vonatkozásában. Tanulmányaiban vizsgálja a helyi értelmiség szerepét a kisvárosi modernizációban (Lenner T. 1995), Vas megye központi szerepkörökét betöltő településeinek körét (Lenner T. 1996), illetve a kisvárosi modernizáció problémáját általában. Ki kell emelnünk egy másik, elsősorban urbanisztikai, és nem annyira településföldrajzi megközelítést is, nevezetesen Somfai Attila kisvárosi (építészeti) értékvédelemmel, a mezővárosi gyökerű alföldi és kistáplai kisvárosok összevetésével foglalkozó munkáját, amelynek jelentősége e dolgozat szempontjából úgy fogalmazható meg, hogy *a szerző önálló kutatási problémaként kezeli a kisváros sajátos jelenségét* (Somfai A. 2002).

Rudl József szintén több dolgozatában igyekezett feltárni a kisvárosok fejlődésének némely aspektusát. Kutatásainak színtere alapvetően Baranya megye, ahol kiemelten foglalkozik az új városok (ti. az újonnan várossá nyilvánított települések) illeszkedésével a városhálózatba, beleértve a központi funkcióik milyenségét és a fejlődés lehetőségeit (Rudl J. 1998). Egy másik tanulmányában a határ mentiség és a várossá nyilvánítás küszöbére jutott nagyközségek fejlődésének vizsgálatára vállalkozik (Rudl J. – Bank K. 1996).

A kisvárosok problémájának részletes elemzésére legújabbán a szombathelyi műhely jóvoltából megrendezett V. Településföldrajzi Konferencia és annak kötete foglalkozott (Csapó T. – Kocsis Zs. 2008). Ebben több tanulmány elemzi a kisvárosokkal kapcsolatos fogalmi és elméleti kérdéseket (Tóth J. 2008, Dövényi Z. 2008, Hajnal, K. 2008), számos írás foglalkozik a regionális vagy országos térszerkezetben betöltött sajátos helyzetükkel (Zsilincsar, W. 2008, Hanusz, Á. – Pristyák, E. 2008, Kókai, S. 2008, Rudl J. 2008), a fejlődés és a differenciálódás problémakörével (Bajmóczy P. – Pócsi G. 2008, Molnár E. – Péntes J. 2008, Pirisi G. 2008), a kisvárosok településmorfológiai sajátosságaival is (Csapó T. 2008), egyes települések fejlődési sajátosságaival (Lenner T. 2008, Nagyvárad L. – Szabó A. 2008, Baranyai G. – Csapó O. 2008), de a várossá nyilvánítás kérdéseivel is (Beluszky P. – Győri R. 2008, Kocsis Zs. 2008, Pirisi, G. – Szabó, A. – Trócsányi A. 2008, Schuchmann J. 2008).

Ez utóbbi téma, a várossá nyilvánítások kérdésköre, mint a kisvárosi problematika speciális eleme, az elmúlt 20 évben kifejezetten kurrensnek számít Több kutató fogalmazott meg kérdéseket a folyamat szabályozására, vagy inkább szabályozatlanságára, illetve következményeire vonatkozóan. Beluszky Pál már a nyolcvanas évek derekán a mellett érvelt, hogy a városi jogállás inflálása, megelőlegezése arányosabb településhálózat-fejlesztéshez vezetne, és a kritériumrendszer átalakítását sürgette (Beluszky P. 1983). Ez utóbbinak legalább is a fellazítása sikerrel járt. Egy évtizeddel később a kutatók rendre kiállnak egy objektívebb (szigorúbb?) szabályozás megalkotása mellett. Így például Csapó Tamás és Kocsis Zoltán a területen szerzett résztémákra vonatkozó részletesen kutatási anyagokat felhasználva meghatározzák az Északnyugat-Dunántúl (Vas, Zala, Győr-Moson-Sopron és Veszprém megyék) városi cím elnyerésére alkalmas településeit. Ennek érdekében felméri a régió városhálózatát, de javaslatokat fogalmaznak meg a szabályozás fejlesztése érdekében. A szerzők álláspontját utólag igazolni látszik az a tény, hogy az azóta eltelt években az általuk javasolt 13 település közül kilenc már városi címmel rendelkezik. (Csapó T. – Kocsis Zs. 1997).

Hasonló célú, de nagyságrendekkel átfogóbb vizsgálat készült el 1996-ban a JPTE Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszékén, ahol a Belügyminisztérium megbízásából a városhálózat és a városhiányos területek komplex felmérése zajlott (Tóth J. – Trócsányi A. 1996). A többé-kevésbé elfeledett, jelentős részben csak kézirat formájában fellelhető kutatási eredmények részletesen elemezték a potenciálisan várossá nyilvánítható nagyközségek fejlődésének számos aspektusát, valamint meghatározták a városhiányos területeket, illetve javaslatot tettek a várossá nyilvánítandó települések körére, a folyamat időzítésére (Tóth J. 1996).

Nem a földrajz, hanem a közigazgatás oldaláról közelíti a kérdést Szigeti Ernő, aki szintén a szabályozás konkretizálása, ugyanakkor a folyamat folytatása mellett tört lándzsát (Szigeti E. 1998, 2002). Némileg más jellegű Kiss Éva ugyanabban az évben publikált tanulmánya, amelyben a szerző az önkormányzatok szemszögéből vizsgálja a motivációkat és következményeket (Kiss É. 1998). A többségitől eltérő véleményt fogalmazta meg Zoltán Zoltán, aki egyértelműen a városhálózat további jelentős bővítését tartotta kívánatosnak (Zoltán Z. 2001, 2002, 2003).

A 2000-es években újra felmerültek a várossá nyilvánítással kapcsolatos kérdések, nevezetesen elsősorban az, hogy az „új városok” mennyiben tekinthetők ténylegesen városnak. Két, címében nagyon hasonló, módszereiben különböző írás is lényegében ugyanarra a következtetésre jut, nevezetesen a kisvárosok alatt elkülöníthető egy másik, immár szintén városi címet birtokló kategória is (Dövényi Z. 2006; Beluszky P. – Győri R. 2006). A „pécsi műhelyben” ebben a témában született írások viszont inkább azt emelik ki, hogy a várossá válás fontos állomás a települések fejlődésében, és a közösség urbánus öndefiníciója önmagában is erősíti a városi jelleget (Trócsányi A – Pirisi G. – Malatyinszki Sz. 2007, Pirisi G. – Trócsányi A. 2007a).

Az általános megközelítéseken és a várossá nyilvánítás speciális problémáit kiragadó írásokon túl számos olyan mű is megszületett az elmúlt másfél évtized publikációs mennyiségi forradalmának eredményeképpen, amelynek tárgya egy-egy kisváros általános, vagy valamely különleges problémát középpontba állító vizsgálata volt. Ilyen például Gyöngyösi László Berettyóújfalut (Gyöngyösi L 1996), Iván László az általa deklaráltan kisvárosnak tekintett Pápát (Iván L. 1994)

vizsgáló írása. Mohos Mária egy igazi tradicionális kisváros, Tapolca történeti földrajzi fejlődését dolgozta fel (Mohos M. 1995). Ennél speciálisabb Becsei József Mezőhegyes településmorfológiájáról írt, egy jelentős empirikus vizsgálat összegzését tartalmazó tanulmánya (Becsei J. 1993). Némileg inkább szociológiai megközelítés áll a fókuszban Kovács Katalinnak a „hirtelen-nőtt” Szentlőrincről készített dolgozatában (Kovács K. 1995). A sikeresség vissza-visszatérő elemmé válik ebben az évtizedben, ilyen szempontból kerül górcső alá Körmen (Palkovits I. 1997) és Gödöllő (Bakti M. 2002) is, mint a sikeresen átalakuló települések mintái. De találunk példát egy-egy kisváros informatikai fejlődésének (Barsi B. 2002), vagy civil szerveződéseinek vizsgálatára is (Nárai M. 2003b) – mindkét esetben Zirc volt a kiválasztott település.

Az elmúlt évtizedek hazai geográfiai jellegű szakirodalmának áttekintése nyomán megfogalmazhatók bizonyos általánosítható tanulságok. Egyrészt, a kisvárosoknak, mint a településhierarchia sajátos helyét betöltő településeknek vizsgálatára átfogó jelleggel nagyon kevesen vállalkoztak. Úgy is meg lehet fogalmazni ezt a tanulságot, hogy a kisváros, mint kutatási probléma csak sporadikusan van jelen a magyar földrajztudományban. Vannak olyan részterületek, amelyeknek viszonylag széles szakirodalmi bázisa alakult ki, ilyen például a várossá nyilvánítás kérdésköre, és vannak olyan, a településhálózattal komplexen foglalkozó munkák, amelyek valamilyen terjedelemben kitérnek a kisvárosok speciális helyzetére is. Hasonlóképpen, a kisvárosok vizsgálata meríthet olyan, részben érintkező témák kutatási eredményeiből, mint például a mezővárosi kérdéskör, amelynek elsősorban történeti szempontból, de meglehetősen jelentős irodalmi bázisa van. Ugyanígy a központi funkciók komplex kérdésköre is hasonló, a kisvárosok problémáját metsző területnek tekinthető. Az egy-egy település, vagy egy-egy térség, régió városhálózatával kapcsolatosan szembeötlő az is, hogy az Alföld egészében felül- az ország többi része nagyjából alulreprezentáltak tűnik. Hogy ez a probléma mennyire szoros összefüggésben van a jelentősebb geográfiai műhelyek elhelyezkedésével azt jelzi többek között a Dél- vagy Nyugat-Dunántúl hangsúlyosabb megjelenése az 1980-as majd 1990-es években, de az ilyen szempontból jóval kevésbé „lefedett” Közép-Dunántúllal vagy Észak-Magyarországgal foglalkozó írások további hiánya is.

2.3. A kisváros változó fogalma

2.3.1. *A kisváros fogalma a geográfiai szakirodalomban*

A téma szempontjából elsősorban német, másodsorban kelet-közép-európai kutatások jelentősek, amelyek közül még az átfogóbbakban sem igen lehet találni például angolszász kutatási eredményekre történő hivatkozásokat: ezek alapján a kisváros-probléma erősen regionálisnak, jellegzetesen közép-európainak tűnik². *A kisvárosokról szóló viszonylag alacsony számú tudományos munka többségére is jellemző az, hogy anélkül vizsgálja tárgyát, hogy részletesen meghatározná annak mibenlétét.* A megismert kutatási előzmények jelentős része adottnak veszi a kisváros fogalmát, nem mást, mint a köznyelvi értelemben is használt kisebb méretű várost ért alatta. Ez a szerző megítélése szerint elsősorban abból fakad, hogy a kisváros-kutatók többsége nagyon is fókuszálja figyelmét: egy-egy, legfeljebb néhány település esettanulmány jellegű vizsgálatára vállalkozik, ezekkel kapcsolatban pedig nem látja szükségesnek a fogalmi problémák boncolgatását.

Csak a kevés átfogóbb jellegű tanulmány szerzője kénytelen definiálni a kisvárost, de sok esetben ezek sem igazán definíciók, hanem a helyi nemzeti statisztikai besorolás átvételei. Így jár el

---

² A szabályt erősítő kivételként álljon itt azért az utrecht-i egyetem kutatóinak esettanulmányokon alapuló nemzetközi összehasonlító kutatása, amely a kisvárosok regionális fejlődésben betöltött szerepét ez egyszer harmadik világbeli helyszíneken (Costa Rica, Mexikó, Jáva, Szváziföld, Mali) vizsgálja (Hindernik, J. – Titus, M. 2002).

például Vaishar, A. (2004) a morvaországi vizsgálatnál, ahol a felső határ 15 ezer főnél, az alsó pedig a városi rangnál – ami Csehországban alapvetően 3000 fős lélekszámhoz kötött – húzódik. Ehhez nagyon hasonló Zuzánska-Žyško megközelítése, aki mivel szintén nem lelt fel egységesen használható európai kisváros-definíciót, a helyi – lengyel – statisztikai besoroláson alapuló lehatárolást alkalmazza: városi rang, mint minimum, 20 ezer lakos, mint maximumfeltétel. (Zuzánska-Žyško, E. 2005). A kisváros lélekszám-kategóriaként jelenik meg Heinz Heinberg településföldrajzi tankönyvében is, a német statisztikai hivatal határait idézve 5000 és 20 ezer fő közé pozicionálja a kisvárosokat. A német nomenklatúrában gyakori köztes kategória itt a magyarul nehezen visszaadható Landstadt-ként³ jelenik meg, 2-5 ezer lakossal (Heinberg, H. 2006).

A valódi definíciót alkotó kutatók közül kiemelkedik – már csak időbeli elsősége nyomán is – Erwin Grötzbach, aki a kisvárost olyan városnak tartja, amely csekély mérete ellenére fel tudja mutatni a városok minden lényeges jellegzetességét, következésképpen valódi város. Kisvárosai sokoldalú és jelentős központi funkcióval bíró települések, amelyek differenciált belső szerkezettel bírnak, ugyanakkor az egyes városrészek még nem különülnek el önálló (al)centrumok révén, hanem az egyetlen, a településközpontban található üzleti funkciójú településrész szolgálja ki őket. Hozzáteszi, hogy az ily módon értelmezett kisváros lélekszámát tekintve jellemzően 3 és 15 ezer fő közé esik (Grötzbach, E. 1963). Szintén önálló definíciót alkot Hans Elsasser, akinek véleménye szerint *a kisvárosok kisebb települési- és népességi súlypontok a hálózatossodó településrendszeren belül, amelyekenél a lakó- és ellátófunkciók a dominánsak*. Hangsúlyozza továbbá, hogy a kisváros nem a nagyváros egyszerű leképezése, lekicsinyítése, hanem sajátos egyéni jellegzetességekkel rendelkezik (Elsasser, H. 1998).

Az utóbbi időben Németországban született legrészletesebb kisváros-kutatás szerzője, Martin Niedermeyer (2000) tartalmilag elemezte az egyes szerzők definícióit, illetve többnyire azt a megközelítést, amely látens módon a szövegből a kisvárosokra vonatkozóan kiolvasható volt. Eredményei alapvetően a német nyelvű szakirodalom feldolgozásán alapulnak, de mindenképpen tanulságosak. 1963 és 1991 között 12 szerző munkáját hasonlítja össze. A legfontosabb alkotóelemek a következők (zárójelben az említések száma):

Térbeli, formális és statikus jegyek:

- differenciált belső terek, általában városias benyomás (10),
- lakosság szám – jellemzően legalább 2000 fő (8),
- zárt településforma és határozott településmag (6),
- jogi státusz (4).

Funkcionális, társadalmi és gazdasági jegyek:

- központi szerepkör, jelentőségtöbblet (10),
- a kereskedelem, közlekedés, terciér szektor (fejlettsége) (6),
- városias életforma, kultúra (5),
- túlnyomóan ipari foglalkoztatási szerkezet (5),
- teljesen kifejlett város, minden szükséges városi jegyet hordoz (3),
- viszonylag alacsony fejlődési dinamika (3),
- térbeli-társadalmi tagoltság (3).

Ami a saját álláspontját illeti, a szerző hangsúlyozza, hogy a kisváros fogalmához *általában* szorosan kapcsolódik az elmaradottság, illetve maradiság, a visszafogott dinamika, az endogén erőforrások szűkössége, a helyi gazdasági szereplők külső függése. Ugyanakkor kötődnek pozitív képzetek is, mint például az áttekinthető struktúrák és a fejlődési potenciál, vagy a médiában felbukkanó sztereotípiák, amely gyakran az ideális lakóhelyet láttatja a kisvárosokban.

---

³ Talán leginkább a „vidéki város”, vagy Beluszky Pál és Győri Róbert „faluváros”-a adja vissza magyarul a szó jelentését. Bár időnként mezővárosnak fordítják, e kifejezés német megfelelője inkább a szintén használt Ackerbürgerstadt.

Saját vizsgálatai számára Niedermeyer ugyan nem alkot önálló definíciót, de lehatárolja az általa tanulmányozott települések körét. Ezek mindegyike történelmileg és jelenleg is rendelkezik városi címmel, a kisvárosi méretkategória alján helyezkedik el (2-6 000 fő)⁴, központi szerepkörrel bír: területi tervezési besorolás szerint alsófokú centrum, kiscentrum vagy lehetséges közép fokú központ (Niedermeyer, M. 2000).

A magyar geográfia e tárgykörben publikáló kutatói általában szintén nem vállalkoznak definícióalkotásra, és korántsem egységesen ítélik meg azokat a határokat, amelyek közé ez a településtípus besorolható.

Mendöl Tibor „Általános településföldrajz”-ában (Mendöl T. 1963) például egyáltalán nem jelenik meg a kisváros külön címként, nincs kisvárosi definíció, de az egyes fejezetekben elszórva a szerző megemlíti néhány kisvárosi jegyet. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ezek alapján *a kisvárost voltaképp tökéletlen városnak tartja*. Többek között „a fejlődésben többé-kevésbé megrekedt kisvárosok” (p. 145) mezőgazdasági mellékfoglalkozású iparosairól, kereskedőiről, a „megrekedt, vagy legalábbis lassúbb fejlődésű kisvárosok” (p. 148) egyszerű árutereléséről, és a (nagy)városokat a kapitalizmus előtt jellemző jegyek fennmaradásáról ír. Kisváros-képének lényegi eleme még az egy funkció – „amelyik várossá tette az adott települést” – uralkodó jellege (p. 377), és néhány morfológiai elem: az egyszerűbb övezetes tagolódás és a city hiánya, a központot elfoglaló, munkahelyeket is magában foglaló üzletbérházakkal jellemezhető lakónegyed-öv (p. 423), olyan emeletes házzal, amelyek más országokban gyakoriak, de hazánkban egyértelműen csak a funkcionális maghoz kapcsolódnak (p. 39). Megemlíti továbbá az utca tengelyével párhuzamos hossz tengelyű házat, mint jellegzetes kisvárosi típust, illetve, hogy a városok lélekszámának alsó határa tájként egymástól igen különböző lehet (p. 365).

Kőszegfalvi György az 1980-as évek közepétől az ezredforduló utáni időszakig több alkalommal is vizsgálja, vagy érinti a kisvárosok problémáját, az *ő írásában a kisváros városi ranggal rendelkező, 30 ezer főnél nem népesebb település* (Kőszegfalvi Gy. 1987, 2001, 2004). Dövényi Zoltán összehasonlító vizsgálatában a speciális alföldi viszonyokra tekintettel 10 és 30 ezer fő között húzott határvonalat, hozzásorolva ehhez a csoporthoz néhány ennél kisebb kiemelt alsófokú központot. Az NDK területtől ugyanakkor 5 és 15 ezer lakosság szám közötti települések váltak a kutatás tárgyaivá (Dövényi Z. 1986). Tóth József (1996) alapvetően a 25 000 főt tekintette választóvonalnak kis- és középváros között, később azonban egy összetettebb felosztást látna kívánatosnak meghonosítani, amelyben a kisváros tulajdonképpen a mások által törpevárosként használt méretre vonatkozna (5 ezer fő alatt), míg az általa javasolt kisközépváros (5-15 ezer) és középváros (10-25 ezer), valamint a nagyközépváros (25-50 ezer) érintetné az általunk vizsgált kategóriát (Tóth J. 2008).

Beluszky Pálnál a népességszám nem döntő tényező. A településhálózat – a fővárost is beleértve – ötödik hierarchia-szintjén álló településeket tekintik kisvárosnak. A komplex településtípusainak ismertetésénél az egyik csoport a kisvárosoké – pontosan: központi szerepkörű kisvárosok (többnyire) jellegformáló méretű iparral – de itt több más csoport (ipari, agglomerációs és üdülővárosok) részben átfedésben van a kisvárosok hierarchia-szintként értelmezett csoportjával. Ezzel a szerző az egyik legszűkebbre szabott kisváros-kategóriát állítja fel, határozottan megkülönböztetve a kisvárosokat a városiasodó településektől (amelyek már a vizsgálat idejében is többnyire városi rangot viseltek). Részletesen elemzi az általa kisvárosinak tekintett funkcionális jegyeket, de végső soron a kisvárosokat – illetve a fenti komplex kisváros-típust – a középvárosokból származtatja, azok alacsonyabb hierarchia-szintű, kisebb lélekszámú, szerényebb városi tradíciókkal rendelkező változataként (Beluszky P. 1999).

Érdekes, de a szerző tudta szerint a geográfiában meglehetősen visszhangtalan kísérletet tett a kisvárosok fogalmának elméleti jellegű meghatározására az 1980-as évek végén a szociológia nézőpontjából közelítő Bánlaky Pál. Gondolatmenetének lényege, hogy hierarchikus szempontból a kisváros a falu felett és a megye(székhely) alatt elhelyezkedő köztes szint. Számos egyéb,

---

⁴ Ez sem egyedi jelenség: a kisváros-kutatások többsége a tipikus kisvárosi mérettartomány aljáról választ alanyt vizsgálataikhoz.

kategorizációs és belső minőségi ismérvet nevez meg, például a társadalmi tevékenységek specializáltak, de nincs jelen az adott tevékenység típus minden formája, a helyi társadalomra a viszonylagos egység a jellemző, jellemző a települések jelenbe beépült történeti tudata, a gazdaságszerkezet közepesen differenciált volta (Bánlaky P. 1987).

Az építészet, az urbanisztika megközelítéseit a településtípusok vizsgálatában érvényesítő Tóth Zoltán egyrészt megnevez bizonyos, általa jellegzetesen kisvárosinak tartott morfológiai jegyet, beépítési típust (hézagosan zárt sorú és zárt sorú kisvárosi beépítés), bár ezeket ő maga is inkább csak nyugat-európai értelemben tekinti kisvárosinak, Magyarországon ellenben a településhierarchia magasabb szintjén álló településekhez kapcsolódónak. Másutt 10 és 20 ezer fő közé teszi a kisvárosokra jellemző népességszám-kategóriát⁵ (Tóth Z. 1997).

2.3.2. *A kisváros-fogalom lehetséges értelmezése napjaink magyar településföldrajzi viszonyai között*

Áttekintve a kisváros fogalmának különböző tartalmú használatát, az ezen a téren uralkodó sokszínűség egyértelművé vált. A kisváros váltakozva méretbeli- vagy funkcionális (esetleg bizonyos esetben fejlődésbeli, szociológiai vagy morfológiai jegyek alapján meghatározható) kategória. Nyilvánvaló az is, hogy nem alkotható meg tértől és időtől független kisváros fogalom: az eltérő történeti és településföldrajzi adottságú országokban, vagy akár térségekben időben is változó módon a kisváros fogalma folyamatos újragondolásra szorul. A következőkben éppen ezért, az európai tapasztalatokat szem előtt tartva, de a magyar sajátosságokra építve teszünk kísérletet a kisváros fogalmának értelmezésére.

Az alapoknál kezdve: a magyar nyelvben a „kisváros” kifejezés azt sugallja, hogy az ekként besorolható települések a városok nagy halmazának részhalmazát képezik. Ilyen értelemben a magyar nyelv a német logikáját követi, ahol a „Kleinstadt” kifejezés hasonló képzeteket kelt, szemben az angollal, ahol a „city – town” fogalom pár felveti annak lehetőségét, hogy város és kisváros között akár több különbség, mint hasonlóság lehet. Valóban ennyire egyértelmű tehát, hogy a kisváros – város kicsiben? – mint láttuk, különböző kutatók erre a kérdésre adtak igenlő és nemleges választ is. Ha igen, akkor a kisvárosnak rendelkeznie kell a város *minden fontos jellegzetességével*, csak „kicsiben”, kisebb számban, csekélyebb változatosságban, kevésbé kiforrott formában? Vagy esetleg *némely városi jegyek* jellemzőek rá, mások nem? Ha igen, melyek a tipikus kisvárosi jegyek?

Akár elfogadjuk, hogy a kisváros a város egyik fajtája, akár különálló jelenségnek tekintjük, szükséges meghatározni azoknak a sajátosságoknak a körét, amelyek révén a többi várostól vagy a többi településtől elhatárolhatóak. A legtöbb szerző a kisvárost mégis csak többé-kevésbé méretbeli kategóriaként kezeli, de még ha elfogadjuk ezt a kézenfekvő esetet – ti., hogy a kisváros egy kis város – akkor is felmerül a város fogalmának néhány problémája, elsősorban praktikus az, hogy hol húzódik a küszöb város és nemváros (a falu itt túlzott leegyszerűsítés lenne) között. Másik oldalról, természetesen kérdéses lehet – bár valamivel talán kevésbé élesen jelenik meg – a kisvárost a középvárostól elválasztó határvonal is.

A kisváros város volta megkerülhetetlen evidencia a magyar szakirodalomban, méghozzá a legkisebb város értelemben. Magyarországon a sokat vitatott mezővárost leszámítva nem honosodott meg igazán egyetlen átmeneti kategória sem azok közül, amelyeket például a magyar földrajzi gondolkodásra egyébként nagy hatással lévő német geográfiában használatos, például a statisztikai fogalomként bevett, már említett Landstadt, a Gradmann (1914) és Raisch (1968) által használt törpeváros (Zwergstadt), vagy a németül Markt-nak, illetve az angolszász világban market town-nak nevezett, részleges városi jogállással bíró települések (Minderstadt). A magyar városhálózat fejlődéséből adódóan nem nagyon csodálkozhatunk ezen kategóriák hiányán, hiszen jogi értelemben a városok csoportja a legutóbbi időket leszámítva általában viszonylag szűk volt, ezért az

⁵ Ez utóbbi beosztás (ld. i.m. p. 24) azért is érdekes, mert a kisvárosi szint alatt (falvak: 1-5 ezer fő), és felett (középvárosok 30-80 ezer fő) tágas átmeneti zónák húzódnak, amelyek határozottan jelzik a kategorizálás bizonytalanságát.

átmeneti kategóriát inkább az (egykori) falvakon belül lehetne keresgélni (ld. óriásfalú). Így hagyományosan nem volt kérdés, hogy a kisvárosok képezik a városi rangú települések legalsó csoportját.

Az utóbbi időben – gyakorlatilag az elmúlt 10 évben – egyre határozottabban merült fel az átmeneti kategória iránti igény. Ennek okai a magyarországi urbanizáció sajátos kettősségében keresendők. A magyar szakirodalom rendre hangsúlyozza az urbanizáció kettős, mennyiségi (városodás) és minőségi (városiasodás) jelentését. E kettősség mellett azonban megfigyelhető egy másik is, nevezetesen a *funkcionális és a formális urbanizáció kettőssége*. Előbbi a klasszikusabb értelemben vett növekedést takarja: a városokban élők száma gyarapodik, ezzel párhuzamosan a városi életforma is elterjed, illetve a városok funkcióikban is bővülnek. A formális, ha úgy tetszik nominális, névleges urbanizáció ezzel szemben azt a változást hivatott leírni, ami napjainkban jellemző hazánkra: a városokban lakó népesség száma – ami globálisan az urbanizáltság fontos mérőszáma – növekszik, de ennek az a *formális változás az oka, hogy települések sora kerül át a faluból a város (jogi) kategóriájába*. Ez a jelenség persze nem csak magyar sajátosság: Németországban például bizonyos községek összevonásával létrejövő nagyobb egységek nyerik el rendre a városi jogállás helyi megfelelőjét. A folyamat távolról sem egységes és tartományi szinten kerül szabályozásra, így némely térségekben válik csak látványossá. Az 1990-es évekre nagyrészt ennek köszönhetően vált Észak-Rajna-Vesztfália tartomány községeinek, közigazgatási egységeinek kétharmada városi jogállásúvá. Ezt a folyamatot nevezte Alois Mayr kvázi-urbanizációnak (Mayr, A. 1993).

Napjainkban Magyarországon ez utóbbi folyamat vált az urbanizáció hangsúlyosabb komponensévé. 1990 után a városok összességében vándorlási veszteséget könyvelhettek el és természetes fogyás is jellemezte őket (ez utóbbi a jelentősebb: a 2001-es városállományra vetítve ez az évtized folyamán 220 ezer fő, szemben a vándorlási veszteség 44 ezres értékével). Ez a tendencia azóta is csak annyiban változott, hogy a vándorlási tényező valamelyest javult (hiszen a legfontosabb célpontok időközben többnyire szintén városok lettek), így elmondható, hogy *az utóbbi 17 évben a formális tényező a városodás mozgatója*. Az 1990 és 2005 között várossá nyilvánított 125 nagyközségben 2005-ben 849 ezer ember élt: ez a 2005-ös (vidéki) városi népesség 17%-a.

A formális urbanizáció felgyorsulása nyomán vált indokolttá feltenni a kérdést, hogy vajon a formális urbanizációt mennyiben követi a funkcionális? Városnak, kisvárosnak tekinthetők-e ezek a települések, vagy sem? Ebben a kontextusban jelentek meg a kisvárosi szint alatti, a falvak és a városok közötti átmenet településkategóriái. Beluszky Pál álláspontja meglehetősen határozott. Már a Magyarország településföldrajzában megfogalmazza (Beluszky P. 1999), hogy kevesebb a városi funkciókkal rendelkező település a városi jogállással rendelkezőnél. Funkcionális megközelítésű tipizálásában megjelennek a városiasodó települések (a kisvárosi hierarchiaszint alatt, hiányos városi funkciókkal rendelkezve), valamint a városi funkció nélküli városi rangú települések. Ez utóbbiakra a későbbiekben (Beluszky P. – Győri R. 2006) egy másik fogalmat is használ, amikor faluvárosoknak nevezi ezt a csoportot. Dövényi Zoltán egy alkalommal „kvázi városról” ír szerzőtársával (Berényi I. – Dövényi Z. 1996), egy más összefüggésben pedig „címzetes városról”, illetve szintén az átmeneti zóna („településföldrajzi senkiföldje”, D.Z.) településeinek megnevezésére a német mintát követő „törpeváros” kategória bevezetését javasolja (Dövényi Z. 2006). Ezt a kategóriát egy alkalommal Tóth József is használja (Tóth J. 1996), később azonban ennek dehonesztáló volta miatt még sem tartja szerencsésnek (Tóth J. 2008).

Akár elfogadjuk valamelyik átmeneti kategóriát, akár nem, a kérdés mindenképpen oda nyúlik vissza, hogy milyen tulajdonságai vannak annak a településnek, amely már városnak tekinthető. Az egykomponensű városfogalmak, amelyek népességszámhoz, vagy a gyakran ebből származtatott jogálláshoz kapcsolták a várost, soha nem vertek gyökeret Magyarországon, hiszen a településföldrajzi és történeti sajátosságok miatt tudományos konszenzusnak számított a rang és funkció közötti diszharmonia, valamint a régióként eltérő népességi nagyságrendek. Ugyanakkor azt sem lehet állítani, hogy a többkomponensű városfogalmak egyértelműen alkalmazhatóak lettek volna, hiszen ezek minden, társadalmi, funkcionális, gazdasági és főleg morfológiai kritériumát

(ld. például Heinberg, H. 2006) csak aránylag kevés hazai település elégíti, illetve elégítette volna ki.

A város fogalmával kapcsolatosan a magyar földrajzi szakirodalomban megkerülhetetlen Mendöl álláspontja, olyannyira, hogy azóta – szemben például a település fogalmával – nem is nagyon keletkezett újabb városdefiníció. Az általa alkotott meghatározás, nevezetesen: „*a város a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, mégpedig a területi munkamegosztásban a központi – tehát vagy a területet intenzívebben kibaszó, vagy pedig a kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó – tevékenységekre specializálódott település.*” (Mendöl T. 1963 p. 28), amely a várost Christaller nyomdokán is haladva alapvetően központi helyként, a betöltött funkciók mentén határozza meg, lényegében egyeduralkodóvá vált. Ettől eltérő megközelítések léteztek ugyan, például Lettrich Edit (1965) ha nem is a város, de az urbanitás kritériumának elsődlegesen a gazdasági szerkezetet, vagyis a nem agrártermelésre alapuló gazdaságot tartotta, de alapjaiban megkérdőjelezésre mai napig sem került.

Pedig már megalkotása idején sem volt összhangban a definíció szerinti funkcionális és a törvény általi, formális városok köre – csak éppen napjainkhoz képest ellenkező előjellel –, illetve már ekkor is voltak olyan elemek a magyar városhálózatban, amelyekre a definíció nem feltétlenül alkalmazható, nevezetesen az alföldi mezővárosok esetében. Az ezzel kapcsolatos viták messzire nyúltak, de tény, hogy a hagyományos értelemben vett vonzáskörzet nélküli, jellemzően agrárfoglalkozású, megjelenésükben, morfológiájukban is legalábbis kétarcú alföldi városok nehezen értelmezhetők központi tevékenységekre *specializálódott* településként. Bár ennek a kérdésnek az éle ezen települések városiasodásával napjainkra erőteljesen csökkent, de az elmúlt közel öt évtizedben „felnövekedett” egy másik olyan településcsoport, amelynek tagjai időközben szintén a formális városok közé emelkedtek. Az agglomerációs települések jelentős része nem rendelkezik központi funkcióval, alapvetően lakófunkciójú városok (Beluszky P. 1999), amely szerepkörüket bajosan lehetne nem mindennapinak tekinteni. Városias voltuk ennek ellenére nehezen vitatható, két szempont is ezt látszik alátámasztani. Egyik oldalról – és ezen a ponton némileg hasonlatosak egyébként az alföldi mezővárosokhoz is – a népességszám növekedése, koncentrációja elérte azt a kritikus tömeget, amely már a nem mindennapi igények helyi kielégítése felé irányítja a település pályáját. Ennek nyomán az agglomerációk városaiban, korábbi alvófalvaiban is létrejönnek középiskolák, kiépül a szakorvosi ellátás, kulturális központ létesül, nem csak az alapvetően központi települések lakosainak igényeit szolgáló hipermarketek, hanem a differenciálódó helyi igényekre alapuló szaküzletek és szolgáltatók sora is megjelenik: mindezt a népesség és a jövedelem kritikus tömegének megléte eredményezi, hiszen jellemzően *ezeket a szolgáltatásokat más települések lakossága nem, vagy csak elemlyésző mértékben veszi igénybe.* Városnak tekinthetők ezek a települések – még a kisebbek, és a funkcionálisan kevésbé fejlettek is – abban a tekintetben is, hogy *lakosságukra a városi életforma a jellemző.* Munkavállalóik elsősorban a tercier ágazatokban helyezkednek el, társadalmi struktúrájuk tagolt és szervezett: politikai pártok és civil szervezetek működnek, a településen újság jelenik meg, kábeltévézés szolgáltatás épül ki, van ahol az önkormányzat a vezeték nélküli internetelés teljes kiépítésén fáradozik, némelyikben helyi tömegközlekedés, és egyre inkább mindegyikben teljesen kiépített infrastruktúra van.

Némileg eltérően, de felmerülnek hasonló kérdések más funkcionális kisvárosi típusoknál is. Az üdülőtelepülések például kétségkívül nem mindennapi igényt elégítenek ki, de a többes szám már nehezen alkalmazható rájuk, hiszen központi funkciók általában nagyon egysíkúak, vonzáskörzetük sajátos: országos vagy nemzetközi is lehet anélkül, hogy a közvetlen közelében fekvő falvakra érdemleges hatást gyakorolna. Ebben az esetben az igény annyira nem mindennapi, hogy tömegesen jellemzően csak a nagyvárosokban merül fel. Ilyen városunk viszonylag sok van: Badacsonytomajtól Abádszalókig legalább 13 települést sorolhatunk abba a kategóriába, ahol lényegében az üdülőfunkció jelenti az egyetlen központi szerepkört. Csak néhány üdülőtelepülés nőtt és erősödött meg annyira, hogy klasszikus értelemben vett kisvárosi funkciókkal is rendelkezzen: Siófok, esetleg Fonyód, Balatonfüred és az ezekhez képest igen eltérő pályát bejáró Keszthely sorolható talán ide.

Hasonlóan kívül esnek a klasszikus definíció keretei közül azok a települések, amelyek a Tóth József-féle klasszifikáció (Tóth J. 1996) szerint „tér szerkezeti típusba” tartozóan nyerték el a városi rangot az elmúlt évtizedben. Ezek természetesen kétségkívül rendelkeznek – gyakran meglehetősen kiterjedt – vonzáskörzettel, a központi szerepet kialakító funkció azonban sok esetben nem közép- csak alapszintű, vagyis általában nagyon is hétköznapi igényekről van szó. Két típus-példa az ország két távoli, mégis bizonyos értelemben hasonló pontjáról: Óriszentpéter és Pálháza olyan alapvető ellátást biztosít környezetének, mint amilyen az óvoda, az általános iskola, a bevásárlási lehetőség vagy – az őrségi város esetében – az igazgatási funkciók legelemibb szintjét jelentő közös polgármesteri hivatal.

Ezen a ponton felvetődik az a kérdés is, hogy mely funkciók tekinthetők központinak, városinak, mely igények nem mindennapinak. A funkciók folyamatosan változnak, újak merülnek fel, mások pedig lassan elvesztik jelentőségüket. Beluszky Pál fontosnak látja hangsúlyozni, hogy a funkciók lefelé mozognak a település-hierarchiában, *miáltal elvesztik városképző erejüket* (Beluszky P. 1999). Más nézőpontból azonban ezt a kétségkívül jellemző folyamatot úgy is értelmezhetjük, mint a településhálózat egészének urbanizálódását. Hiszen ha bizonyos, korábban tipikusan városi funkciók már a falvakban is elérhetőek, akkor az ott lakók életformája éppen ennek következtében egy fokkal városiasabb lesz: feltehetően gyakrabban veszik igénybe a szolgáltatást, amelyért immár nem kell utazni. Ez a folyamat megítélésünk szerint nem annyira a város és falu közti különbségek újratermelődéséről szól (az új és új funkciók szintjein), hanem éppen ellenkezőleg, a különbségek lassú oldódásáról az urbanizáció következtében. Thomas Sieverts egyenesen az elvidékiesedő városról és az elvárosiasodó vidékről, valamint a történetileg kompakt európai város feloldódásáról ír (Sieverts, Th. 1999), és az átmeneti helyzetben lévő, a városi magok közötti, de a környezetéből kiemelkedő települések leírására bevezeti a „köztes város” fogalmát (Zwischenstadt).

Amennyiben a fenti megállapítást alkalmasnak érezzük a továbbgondolásra, akkor újra kell értelmezni az eddigi megközelítéseket annyiban, hogy az urbanizáció – mind a formális, mind a funkcionális – *lejtővé koptatta a város és falu közötti lépcsőt*, immár nem valamilyen határozottan kirajzolódó peremet keresünk, hanem ennek a lejtőnek valamely pontját, ami feltehetően csak igen csekély mértékben különbözik majd a többitől.

Ezen a ponton a településnek a Tóth József által alkalmazott értelmezése nyújt fogódzót (Tóth J. 2004). Fogalomrendszerében a földrajzi tér és a település lényegileg azonos, ugyanazon négy szféra megegyező kölcsönhatás-rendszere révén épülnek fel, bennük egyforma (földrajzi) törvényszerűségei hatnak. Ebben a megközelítésben a határok elmosódnak, sávyszerűvé válnak, a települést a „nem-településtől” pusztán csak a földrajzi tér szféráihoz kapcsolódó jelenségek sűrűsödése különbözteti meg. Továbbhaladva e logika mentén a falut a várostól, kisvárost a nagyvárostól ugyanígy átmeneti zónák és nem éles határok választják el, éppen úgy, ahogy azt Tóth József némileg más kontextusban, az alulról szerveződő téregységek kapcsán mindig is hangsúlyozta.

Ebbe a definícióba gond nélkül beilleszthető valamennyi várostípus és leírható vele a hazai urbanizáció jelenkori folyamata. Illeszkedik a formális urbanizáció, a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatához: a település város lehet, ha valamilyen módon kitűnik környezetéből. Nem kell, hogy megfeleljen a klasszikus városdefiníciónak: sűrűsödés létre jöhet olyan tényezők mentén is, amelyek nem minősülnek központinak. Napjaink új kisvárosai csak ebben az értelemben tekinthetők városnak: *a környezetükből társadalmi, és/vagy gazdasági és infrastrukturális elemek sűrűsödésével kiemelkedő, városias életformát kínáló, önmagukat városként definiáló települések.*

A városként történő önmeghatározás kritériuma lehetővé teszi, hogy összhangba hozzuk a jogi és a földrajzi kategóriákat, hiszen a várossá nyilvánítás kezdeményezésével a település közössége ezt manifesztálja, és annak elfogadásával pedig az állam is megerősíti. Ez a településről vallott helyi felfogás pedig önmagában is az urbánus értékek és gondolkodásmód meglétét mutatja a külső szemlélő számára.

A fenti felfogás a földrajzi tér adott környezetétől függő város-értelmezésre tesz lehetőséget. Ebben a viszonylatban már nem kérdőjelezhető meg az agglomerációk új kisvárosainak besorolása, hiszen ezek egy adott, rendszerint igen sűrű textúrájú térségben képeznek (többnyire népességi) súlypontokat. Lehet ugyan, hogy ezek a települések nem rendelkeznek éles határokkal, és funkcionális értelemben „nem önállóak” – de ez csak azt jelenti, hogy a szokásosnál szorosabb szálakkal, intenzívebb kapcsolatrendszerrel kötődnek valamely más központhoz. Az önállóság amúgy is mind csalókébb illúzió csupán abban a földrajzi térben, amelynek egyre inkább a minden szinten és minden tényezőt érintő hálózatosodás a legmeghatározóbb fejlődési iránya. Önálló vizsgálatuk, elemzésük céljára ennek ellenére alkalmasnak tűnik a közigazgatási értelemben vett települési keret, amely felfogható egyfajta funkcionális kultúrterületen alapuló (Trócsányi A. – Tóth J. 2002) egységként. Vagy, hogy egy másik problémás esetet vizsgáljunk, ebben a megközelítésben egyértelműen városnak tekinthetők azok a mikrotérségi központok, amelyek sok esetben elmaradott, szétaprózott településhálózattal jellemezhető területeken nyújtanak alapvető szolgáltatásokat a környezetüknek. Ennek értelmében már nem merülhet fel a település város voltát megkérdőjelező problémaként, hogy adott esetben Sellye vagy Cigánd mutatói, a lakóiknak nyújtott életminőség messze van a városok átlagától: az adott földrajzi környezetben mind a kettő egyértelműen súlypontot képez.

Környezetükből kiemelkedő, városi mintákat követő, városként gondolkodó és többnyire már városként elismert települések – ez volna tehát a városi és ezzel együtt a kisvárosi lét „alsó küszöbe” – a megközelítés azonban nem lehet teljes anélkül, hogy ne kíséreljen meg választ adni arra a kérdésre, hogy „meddig tart” a kisváros, hol kezdődik egy magasabb szintű kategória. Természetesen ez a határ, amely a német tudományos logikát követő magyar nomenklatúrában a középvárosok határát jelenti, éppúgy sávszerű és bizonytalan lesz, mint az előbbieken tárgyalt másik.

A határ meghúzásában még kevésbé lehet formális tényezőre támaszkodni, mint a városi cím esetén. A magyar városállomány ugyan hagyományosan kétosztatú: mezővárosok és a szabad királyi, később a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok kettőssége 1990 után a korábbi viszonyokhoz képest szélesebb megyei jogú városi kategória révén él tovább. Az biztos, hogy ez a kör – amelybe a megyeszékhelyek és az 50 ezer főnél népesebb települések tartoznak – már semmiképpen sem tekinthető kisvárosnak, előbbieket a funkcióik, utóbbiakat a minden ismert meghatározásban megadott határokat felülmúló népességük miatt.

A bizonytalanságokat részben az okozza, hogy a középvárosi szint kifejezetten „üres”, a kategóriához nem tartoznak hierarchia-specifikus funkciók: az ebbe a szintbe sorolható települések inkább csak a funkciók számosságában térnek el a kisvárosoktól (tehát például több középiskolájuk, ipari üzemük, szállodájuk van). Továbbá kevés az olyan kisváros, amely vonzáskörzetével egy középvárosra keresztül kapcsolódna valamely nagyvárosra, megyei vagy regionális központhoz (Beluszky P. 1999). Ebben a megközelítésben a középváros a megyeközpontok alatt helyezkedik el, így általában nem, legfeljebb egy-két esetben rendelkezik megyei szintű intézményekkel. Térbeli hatásrendszerük általában nem fedi le az egész megyét, de több kistérségre is kiterjed. Ez a hatás többnyire nem formális, hanem funkcionális, nem az intézmények, hanem inkább a gazdaság tekintetében fogható meg könnyebben, és a regionális- és megyeközpontokkal ellentétben nem kapcsolódik hozzá adekvát önkormányzati, igazgatási, vagy legalább tervezési-fejlesztési szint.

A kisváros fogalmát tehát még egy elemmel kell kiegészíteni, hogy el lehessen választani a középvárostól, ez az amit összefoglalóan a *lokális dominanciájának* lehet nevezni. Ez a lokális meghatározottság a szerző megítélése szerint nem egyenlő a negatív képzeteket keltő provincializmussal. Történetileg a kisváros mind gazdasági, mind igazgatási, mind társadalmi értelemben a környező, járásnál, kistérségnél nem nagyobb kiterjedésű vidékkel folytatott intenzív kapcsolatokkal jellemezhető településként fogható fel. Ebben a kapcsolatrendszerben a *kisváros egyszerre fókusz a térség endogén erőforrásainak és közvetítője a külső hatásoknak*. Provincializmussá a lokális akkor válik, ha a város e kettős feladatból csak az elsőt képes teljesíteni, ha látóhatára nem terjed túl környező

falvak szintjén, ha a kifelé mutató kapcsolatai gyengék és egyoldalú függést, alárendeltséget mutatnak.

A posztmodern vagy posztindusztriális átmenet okozta változások éppen ezen a téren érhetőek tetten. Az 1990-es évek elején a (nyugat-) németországi fejlődés tapasztalatait összegző Jürgen Wohlfarth tanulmányának legfontosabb gondolata éppen a kisváros átalakulása, a hagyományos – és a német nyelvterületen a magyarországinál is határozottabban negatív asszociációkat keltő, erőteljesen provinciális – kisváros-kép cáfolata, egy új, a világra sokkal nyitottabb település-típus létrejötte (Wohlfarth, J. 1991). Természetesen az ottani tapasztalatok csak jelentős késéssel és a regionális sajátosságok nyomán különbségekkel együtt alkalmazhatók Magyarországon. Az egymásra torlódó poszt-szocialista és posztindusztriális átalakulások zászlóshajói a nagyvárosi térségek, a kommunikációs hálózatokkal intenzíven feltárt, urbanizált térségek, ahol a tőke, a humán erőforrások, illetve a fogyasztás nagy koncentrációban van jelen. A térszerkezet alapvonásait a globális, nemzetközi valamint makroregionális struktúrák és hálózatok, illetve az azokhoz való hozzáférés határozzák meg (Enyedi Gy. 2000). A hálózatokba bekapcsolt terek közel sem fedik le az ország egészét, közöttük a lokalitás kiterjedt terei húzódnak és ezeknek a tereknek a központjai elsősorban a kisvárosok.

A differenciálódás legfontosabb mozgatórugójává éppen ez a tényező, vagyis a hálózatosodás, a külső kapcsolatrendszer megerősödése válik. A kisvárosok egy része képes kapcsolódni ezekhez a valóságos és virtuális hálózatokhoz, részévé válik a globális világnak, még ha csak passzív elszennvedője is a globalizációs folyamatoknak. Az átalakulás részleteinek feltárása további kutatásokat igényel, mégis, első megközelítésben is megkockáztatható az a feltevés, hogy azok a kisvárosok tekinthetők sikeresnek, korszerű értékek hordozóinak, amelyek képesek a néhány sorral feljebb megfogalmazott kettős szerep betöltésére. A XXI. század kihívása éppen ez a kettősség: hiszen a külső, a vertikális mellett a horizontális típusú kapcsolatrendszerek kiépítésén túl újraértelmezésre, revitalizációra szorul a kisvárost a helyi környezetével összekötő háló is. Ennek is mutatkoznak már jelei: a kereskedelemben a korábban a nagyvárosokra jellemző bevásárlóközpontok kicsinyített másai jelennek meg a kisvárosok határában, megerősítve pozíciójukat. A kistérségi együttműködések egyre szorosabb szálai intézmények és fenntartásuk, valamint távlatilag talán közigazgatási feladatok tekintetében is a városokhoz kapcsolják újra a vidéket.

A kettős kihívásnak nem minden kisváros lesz képes megfelelni. A differenciálódás azonban új dimenziók mentén zajlik: a nagyobb településméret egyáltalán nem jelent garanciát a sikerességre, a regionális és lokális tényezők szerencsés kombinációja a kisebb, a hagyományos városdefiníciónak talán meg sem felelő központokat is dinamikus fejlődési pályára állíthatja. Ezek az eredményesen átalakuló települések a szó globális értelmében is urbanizálódni, városiasodni fognak, míg a sikertelenek nem lesznek képesek átlépni a kisvárosi provincializmus árnyékát.

3. A kisvárosok helye a magyarországi településhálózatban

3.1. Kisvárosok a kutatásban

Azok után, hogy az előző fejezetben értelmezte és elemezte a kisváros fogalmát, a szerző kénytelen elhagyni az elméleti síkot, és egészen konkrétan színt vallani, hogy akkor melyik településeket tekinti tulajdonképpen kisvárosnak. A lehatárolás alapjául olyan tényezőket kellett találni, amelyek egyértelmű elkülönítést tesznek lehetővé, még hozzá egyszerűen: fel kellett állítani azt a listát, amely a korábban ismertetett definíció-szerűségnek leginkább megfelel. *A disszertációnak ugyanis nem volt célja, hogy egyenként megvizsgálva a kérdéses településeket lehatárolja a kisvárosok körét, hanem sokkal inkább az, hogy ezen települések fejlődési folyamatait bemutassa és elemezze.* Ennek érdekében megtörtént egy – reményeim szerint vállalható – kompromisszum megkötése: egyszerű eszközökkel lehatárolásra került egy kisváros-kör, amely a későbbiekben alanya lett a vizsgálatoknak.

A lehatárolásban *az alsó küszöb a városi rang birtoklása* lett. Ez a korábbiak után talán nem meglepő, minden, a várossá nyilvánítással kapcsolatos probléma ellenére mégis egy olyan formális küszöb, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Tekintettel arra, hogy ez a dolgozat egy hosszabb kutatás végeredménye, így talán megbocsátható a vizsgált települések köre nem bővült évről évre az új városok sorával, vagyis a kutatásban csak a 2005-ben már városi címmel rendelkező települések szerepelnek. Ugyanakkor, mivel mind 2007-ben, mind 2008-ban számos empirikus tapasztalatot szereztem a várossá nyilvánított településekről, az ezzel kapcsolatos, általánosítható tapasztalatok beépültek a dolgozatba⁶, és bizonyos helyeken példákat is idéztem meg ebből a körből.

Bármilyen problémákat vet is fel a várossá nyilvánítás és a városi alsó küszöb megvonása, ezek a nehézségek eltörpülnek akkor, ha a kisvárosi kör felső határát szeretnénk praktikusán és mégis pontosan meghatározni. Itt ugyanis még kevesebb a markáns, megfogható különbség, mint falu és város között. Az alapprobléma itt is ugyan az: nem éles határvonallal, hanem széles átmeneti zónával állunk szemben, ahol azért a kutatás logikája mégis csak megkívánja bizonyos szilárd határvonalak elhelyezését. A határvonalat a középvárosok irányában kell meglelni – a kisváros-középváros-nagyváros tagolás a szakmai köztudatba meglehetősen mélyen beágyazódott.

A közbeszéd szintjén azonban sokkal kevésbé van így, a hétköznapi ember számára mintha a kisváros-nagyváros felosztás volna világosabb. Talán nem véletlenül: ahogy fentebb is előkerült, Beluszky Pál számos funkciót felölelő, már többször idézett vizsgálatának (Beluszky P. 1999) idevágó tanulsága szerint a kifejezetten középvárosi funkció kevés: az ebbe a szintbe sorolható települések inkább csak a funkciók számosságában térnek el a kisvárosoktól.

A lehetséges kapaszkodók között van egy formális jellegű: a magyar városállományban jogilag is elkülönülnek a megyei jogú városok. Ez a csoport ugyan funkcionális szempontból rettentő heterogén, hiszen elve megyeszékhelyekre és „nem megyeszékhely megyei jogú városokra” oszlik, ahol az utóbbiak inkább csak kivételesen rendelkeznek megyei funkciókkal (például Sopron esetében). Ráadásul az előbbiekből pedig mind lélekszámukat, mind szerepkörüket tekintve kiemelkednek a (funkcionális értelemben vett) regionális központok. Mindenesetre a megyei jogú város már biztosan nem kisváros, noha Szekszárd esetében a méret, Érd esetében a funkció az, ami alig lépi túl a kisvárosi szintet.

---

⁶ Megítélésem szerint az időközben várossá nyilvánított települések sem igen rendezték volna át a régiük alapján levonható következtetéseket. Van köztük ugyan néhány valóban figyelemre méltó település: Törökbálint, esetleg Kozármisleny vagy Bük megjelent volna név szerint bizonyos elemzésekben, mint valamilyen szempontból kiemelkedő város, a döntő többség azonban inkább beleszürkült volna a mezőnybe.

A megyei jogú városok egy része természetesen a nagyváros kategóriába esik, és a nagyvárosi léptéknek a regionális szerepkörök felelnek meg⁷. Ugyan a regionális funkciók az utóbbi években is – köszönhetően egy sajátosan egyensúlyozva régiókat barkácsoló kormányzati politikának – meglehetősen hektikusan alakultak, de alapjaiban véve feltehetően még helytállóak Csapó Tamásnak az ezredfordulón tett megállapításai a regionális funkciók koncentráltóságáról (Csapó T. 2002). Vagyis már a megyei jogú városok többsége sem rendelkezik számottevő regionális funkció-összlettel, többségük (megyeszékhelyként) csak megyei szintű szerepkörökkel rendelkezik, némelyek közülük még ezekkel is csak csekély mértékben.

Vagyis középvárosoknak igazából azokat a településeket tekinthetjük, amelyek funkciói túlnyomóan, vagy legalábbis részben megyei szintűek, kicsit megengedőbben: a megye bizonyos részére kiterjedőek, társközponti jellegűek. Ez a településkör csak néhány elemmel bővebb, mint a megyei jogú városok köre. Idetartozik még talán Baja, Pápa, Gödöllő, Vác vagy Gyöngyös – csupa 30 és 40 ezer közötti lélekszámú város.

Végül, noha nyilvánvaló volt, hogy ez vitatott eleme lesz a dolgozatnak, *a kisvárosok felső küszöbének megvonásához a kutatás számára a 30 ezer fős határt választottam* (a 2001-es népszámláláson mért lakónépesség alapján). Ez, mint a korábbiakból kiderült, a legmagasabb lélekszámhatár az előforduló statisztikai lehatárolások közül. Ennek alkalmazásával elérhetőnek tűnt, hogy egyetlen kisváros se maradjon ki a mintából, természetesen azon az áron, hogy bekerült néhány olyan város, amelyet például Beluszky Pál (1999) középvárosként kategorizál, mint amilyen például Esztergom, de ilyen kakukktójas lehet talán Jászberény és Kiskunhalas is.

Mіндеzen problémák, illetve fenntartások ellenére úgy vélem, hogy a minta lehatárolása, amely összesen 250, 30 ezer főnél nem népesebb várost tartalmaz, jól sikerült. Döntően megfelelnek ugyanis annak a megközelítésnek, amely az előző fejezetben volt olvasható, nevezetesen valamennyi olyan környezetéből kiemelkedő hely, amelynek kapcsolatrendszere jellegzetesen lokális, általában nem terjed túl egy-egy kistérség keretein. Van persze számos olyan település a 250 közül, amely bizonyos szempontból kiemelkedik ebből a mintából: üdülőtelepülések, multinacionális vállalatok telephelyei, néhány kulturális, egészségügyi vagy oktatási központ – ezek azonban általában csak egy-egy tényező egy városban.

3.2. Napjaink kisváros-állományának kialakulása

A kisváros történelmileg is jelentős szerepet játszott a magyar településhálózatban, elsősorban azért, mert a nagyvárosok hálózata igen hézagosan fedte csak le az ország területét. Régi problémája ez a történeti városkutatásnak, amely kénytelen volt szembenézni azzal a ténnyel, hogy a jelentős megkésettéssel induló városfejlődés Magyarországon kis számú és alacsony népességű olyan város jött létre, amely megfelel a nyugati normáknak. Ezek mellett a mezővárosok voltak azok, amelyek városi javakkal látták el a vidéki lakosság nagy tömegeit (Bácskai V. – Nagy L. 1984, Bácskai V. 2002). A mezőváros azonban a feudális Magyarországon mindenekelőtt jogi, és nem méretbeli vagy funkcionális kategória. E két utóbbi tekintetében folyamatosan volt átfedés a két halmaz között, például olyan, szabad királyi címet csak késő elnyerő, de funkcionális értelemben a legfejlettebbek közé tartozó városok révén, mint Pécs, vagy a Felvidék számos, megrekedt, de a szabad királyi kiváltságokat birtokló városa.

Így aztán, noha csábító a párhuzam, de nem lehet egyértelműen a mai kisvárosok őseiben az egykori mezővárosokat (oppidumokat) látni – legalábbis a két halmaz nem feleltethető meg kölcsönösen egymásnak. Saját, a települések „önbevallásán” alapuló, és nem feltétlenül pontos felméréseink szerint a 250 közül 149 város birtokolt valamikor a történelem folyamán hosszabb-

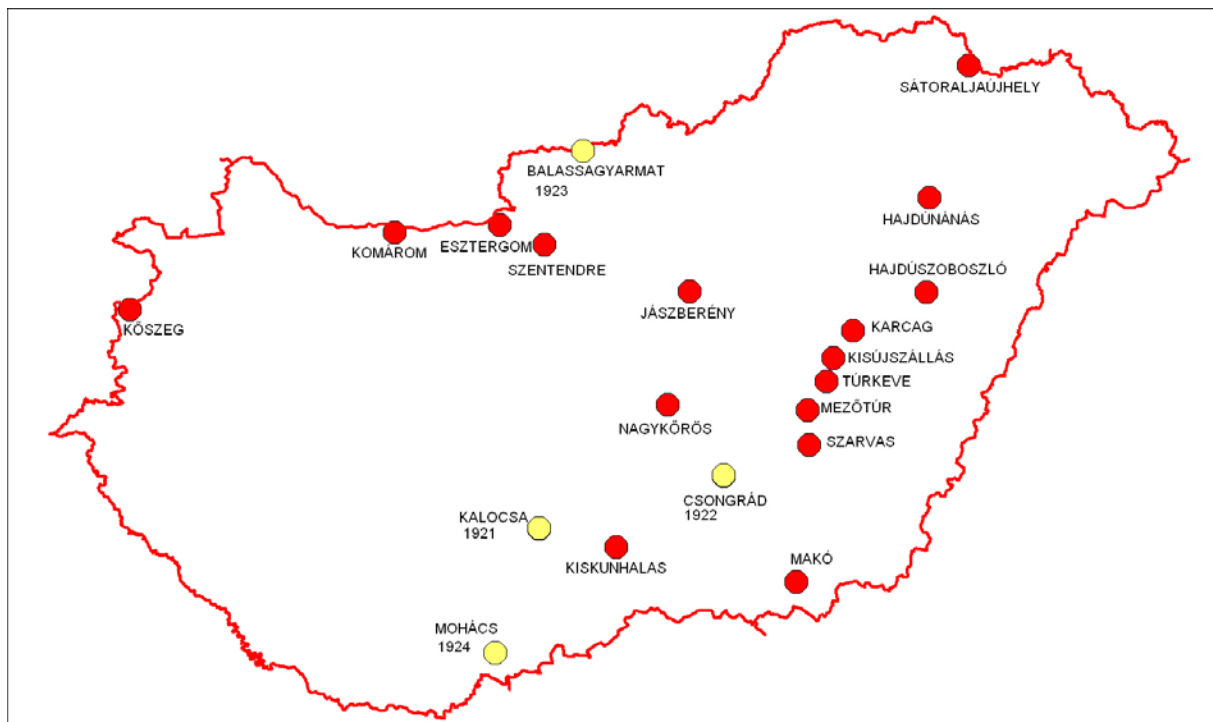
---

⁷ Annyi megkötéssel igaz ez, hogy itt most csak hazai dimenziókban gondolkodunk. Globális, vagy akár csak európai nézőpontból Budapest számítana nagyvárosnak: regionális központjaink szerények nyugati vetélytársaikhoz képest, és sokkal inkább tekinthetők közép- mint nagyvárosnak.

rövidebb ideig mezővárosi kiváltságokat, többségük egyébként nem is a középkorban, hanem a XVIII.-XIX. század folyamán. Ebben az időben, úgy tűnik, a mezőváros cím éppen csak annyira jelentett sokszor központi települést, mint napjaink új városai esetében: uradalmi központok, kisebb vásáros helyek, 1-2 ezer lakosú nagyobb, de alapvetően falusias jellegű települések, ahol a polgárosodás megindult ugyan, de még meglehetősen kezdeti szinten tart. A szabad királyi városokat Kőszeg képviseli a csoportban – főleg azért, mert a legtöbb megrekedt, később rangját veszített kiváltságolt város a mai országhatárokon kívül található.

Amikor a polgári Magyarország létrejötték a községi törvények (1870:42.tc., 1871:18.tc. és 1886:22.tc.) rendezték a helyi igazgatás számos kérdését, a mai kisvárosok többsége elvesztette kiváltságát. Néhány évig, évtizedig ugyan együtt élt a régi és az új rendszer, amelyben a jog szerint törvényhatósági jogú vagy rendezett tanácsú városokként, illetve a kis- és nagyközségekként besorolt települések tovább viselték régi – formálissá vált – címüket, de a tény az, hogy a korábbi mezővárosoknak csak kis része volt képes a jelentős anyagi áldozatvállalást is igénylő városi jogállás elnyerésére. 1828-ban a teljes országterületen még 51 szabad királyi és 692 mezővárost találtunk, 1886-ban már (igaz, csak a mai országterületre számolva) mindössze nyolc törvényhatósági jogú, és 33 rendezett tanácsú város létezett. Ebből az állapotból jutunk el napjaink (2008-ban) 306 városáig – a bővülés lényegében folyamatos, ha nem is egyenletes. 1886-ban a mai kisvárosok közül 16 rendelkezett már városi címmel, amelyhez az 1920-as években további négy csatlakozott (1. ábra).

1. ábra. Városi ranggal rendelkező kisvárosok 1945 előtt

Forrás: saját szerkesztés

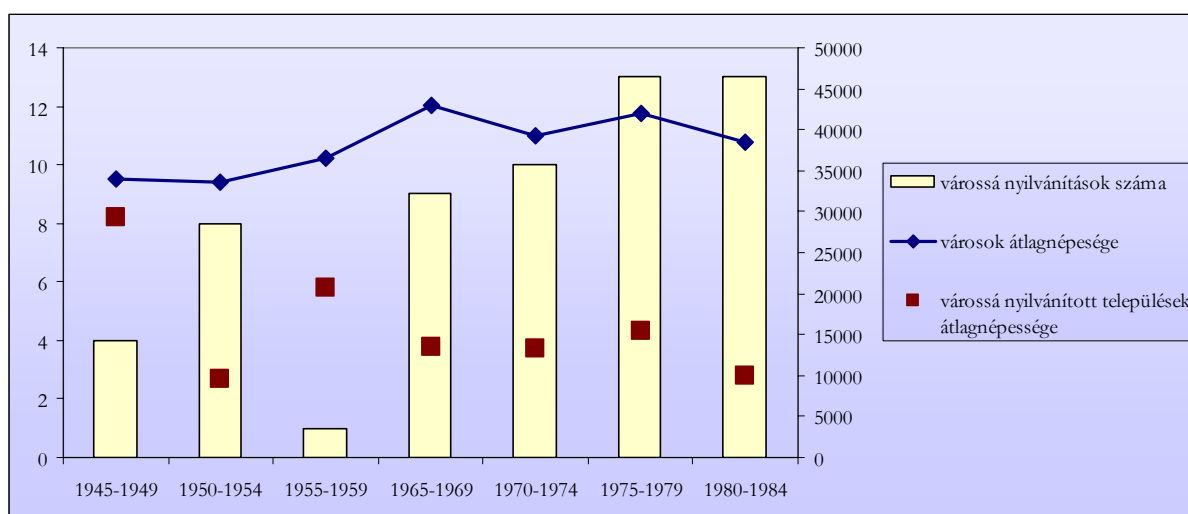
A térkép felhívja a figyelmet a mai kisvárosok két alapvető történeti-genetikai csoportjára, nevezetesen a – immár agrárváros értelemben használt – mezővárosokra, valamint a tradicionális dunántúli kisvárosokra (Beluszky P. 1999). Az előbbieket többségben, mint ahogy általában, a sajátos magyar urbanizáció súlyponti részét alkották nagyjából a török kiűzése és a második világháború lezárulta közti időben.

A mezővárosok problematikája a magyar településföldrajzi irodalom legrészletesebben feldolgozott, történeti, morfológiai, majd funkcionális szempontból egyaránt vizsgált témája⁸. A mai kisvárosok között bőven találunk agrárvárosi múlttal rendelkező településeket. Az egykor sok szempontból nagyon is egységes településcsoport tagjai nem kis részben különböző igazgatási jellegű funkciók elnyerése révén differenciálódtak, és a csoport dinamikus tagjai a közép- és nagyvárosok sorába emelkedtek. Így a mai agrár-gyökerű kisvárosok két csoportból tevődnek össze: a klasszikus mezővárosok statikus, kissé megrekedt tagjai, valamint a kisebb, városi jogállásukat a XIX. században elvesztett mezővárosok és a hozzájuk felzárkózó dinamikusabb óriásfalvak, amelyek inkább az 1970-es évek közepétől nyerik el városi címüket. Intézményeik, az OTK-ra alapuló hierarchia-érzékeny fejlesztési politika következményei, általában a szocializmus uniformizáló évtizedei jelentősen csökkentették a csoport egyediségét. Továbbra is strukturális gyengeségeket hordozott viszont a gazdaságszerkezetük, amelyek 1990 után felszínre is bukkantak.

A tradicionális, a Dunántúlra jellemző, de Észak-Magyarországon is előforduló városok köre sem egyveretű, megjelennek benne például magasabb szintről lecsúszó elemek (Esztergom, a határvárossá váló Kőszeg, a vasútállomása körül „újranövesztett” Komárom), népességszámuk általában kisebb, ezért aránylag később nyerik el a városi címet. Urbanizációjuk talán legfontosabb faktora az intézményhálózat, ha úgy tetszik a felülről lefelé ható impulzusok, de jelentős szerepet játszik az eleve fejlettebb kézműiparból kinövő feldolgozóipar, vagy a századfordulón a vasút.

A városok körébe való bekerülést kezdettől fogva lehetővé tette a jogi szabályozás. A kérelmező nagyközség akkoriban a belügyminiszterhez fordulhatott, ha maga mögött tudta virilistáit (azokat, akik az összes keletkező jövedelemadó több mint felét befizették) és az illetékes törvényhatóság támogatását. A későbbiekben a szabályozás ugyan többször változott, de a szocializmus éveiben meglehetősen szigorú maradt, intézmények meglétéhez, illetve lélekszámbeli határhoz (sokáig 8000 főhöz) kapcsolódott. Ennek megfelelően 1945 és 1986 között a formális urbanizáció a funkcionális mögött kullogott, igen mérsékelt ütemben növelve a városi rangú települések számát. Ráadásul *a városok növekedése, a funkcionális urbanizáció hatótényezői még erősek: a várossá nyilvánítások így nem csökkentik a városok átlagnépességét* (2. ábra).

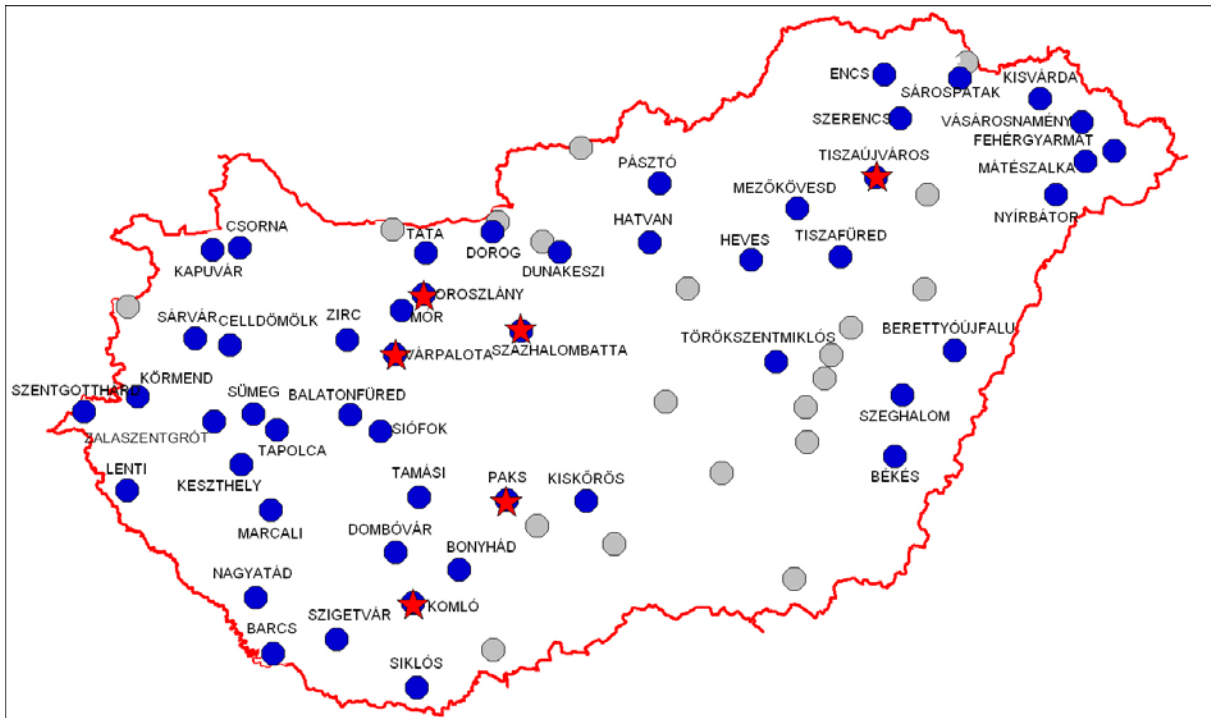
2. ábra. Várossá nyilvánítások száma és a várossá nyilvánított települések átlagos népessége (1945-1984)

Forrás: Népszámlálási, ill. saját gyűjtésű adatok alapján saját szerkesztés

⁸ A teljesség igénye nélkül ld. pl. Becsei J. 1983, 1984, Beluszky P. 2005; Erdei F. 1939, 1961, 1971; Mendöl T. 1928, 1936, 1939; Tóth J. 1976, 1988.

3. ábra. A várossá nyilvánított kisvárosok (1945-1985)

Forrás: saját szerkesztés

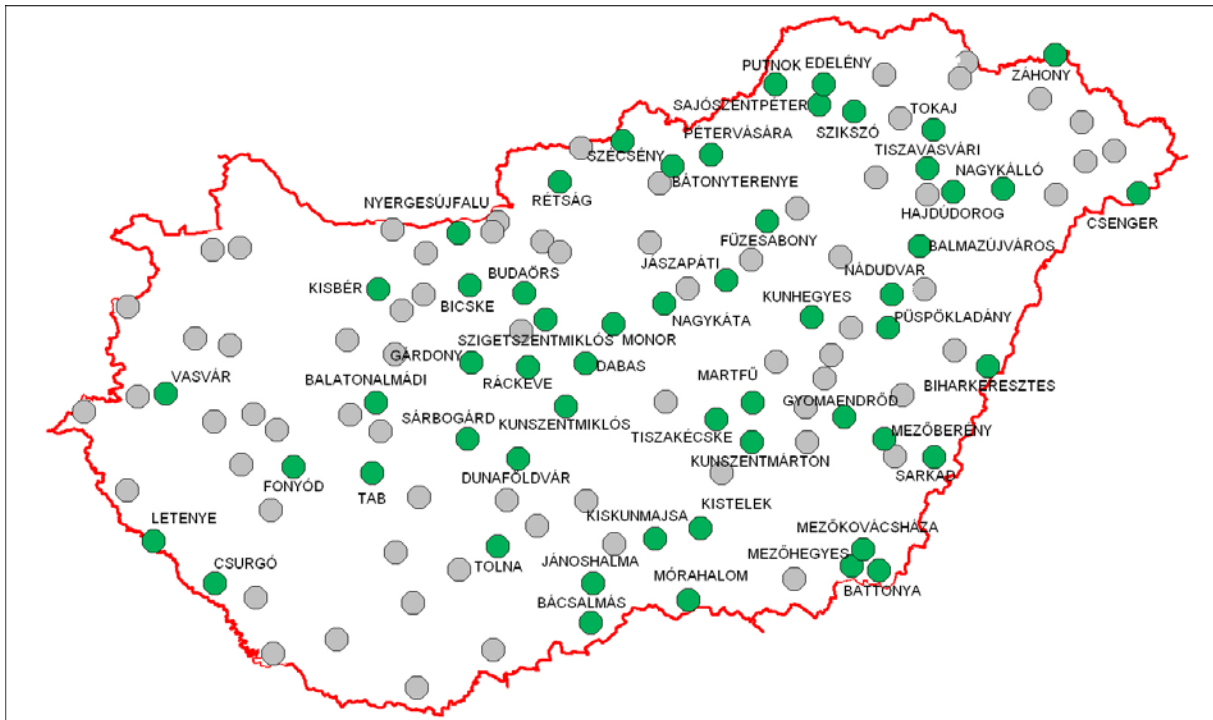
A szocializmus évtizedei alatt a kisvárosok köre több típusú településsel bővült. Először is ott voltak a – részben szocialistának nevezett, és a 3. ábrán csillaggal jelölt – ipari városok. Ezek ekortájt elsőbbséget élveztek, a magyar településhálózatban korábban ismeretlen dinamizmussal növekedtek, és éppen ezért több is közülük (Dunaújváros, Ajka, Ózd, Kazincbarcika) túllépte a kisvárosi lét dimenzióit. Tipikus példái ugyanakkor az aszimmetrikusan fejlődött településnek, hiszen a termelés köré szerveződő városok minden egyéb funkciója alárendelt volt.

Ebben az időszakban megfordult a városodás területi képe is: előtörték a dunántúli települések, ekkor nyer városi rangot a tradicionális kisvárosok igen nagy hányada. Ezek jelentős részben intézményi központként, és ezzel párhuzamosan, fejlődő iparukkal tűntek ki. Többségük járási székhely: talán soha korábban és később nem jelentett akkora többlet-lendületet a közigazgatási szerepkör, mint a szocializmus központosított újraelosztásra épülő rendszerében.

Negyedik típusként jelenik meg a kisvárosok körében az üdülőtelepülések csoportja. Egyelőre csak a három legnagyobb Balaton-parti település, Keszthely, Siófok és Balatonfüred nyeri el a címet, amelyek közül Keszthely valódi dunántúli városi tradíciókkal is rendelkezik, a másik kettőt viszont az üdülőfunkció hívta életre, és tette később már viszonylag sokoldalúan fejlett kisvárossá.

1986-ban és 1989-ben, már az átmenet időszakában, a közigazgatási reform idejében, amikor a rövid életű városkörnyéki igazgatás váltotta a járási rendszert, összesen 54 nagyközség nyerte el a városi rangot (4. ábra). Ezek között vannak újabb üdülő- és ipari települések, de a többséget elsősorban az alföldi egykori óriásfalvak és kismezővárosok, korábbi járási székhelyek alkotják, visszabillentve ezzel a korábban a Dunántúl felé billent mérleget. Már ekkor város lehetett az a Pétervására, amelynek lélekszáma akkor alig haladta meg a 2500 főt. Ezzel olyan precedenst teremtett, amely megnyitotta az utat számos, méretét tekintve a törpeváros kategóriába sorolható település formális urbanizációja előtt.

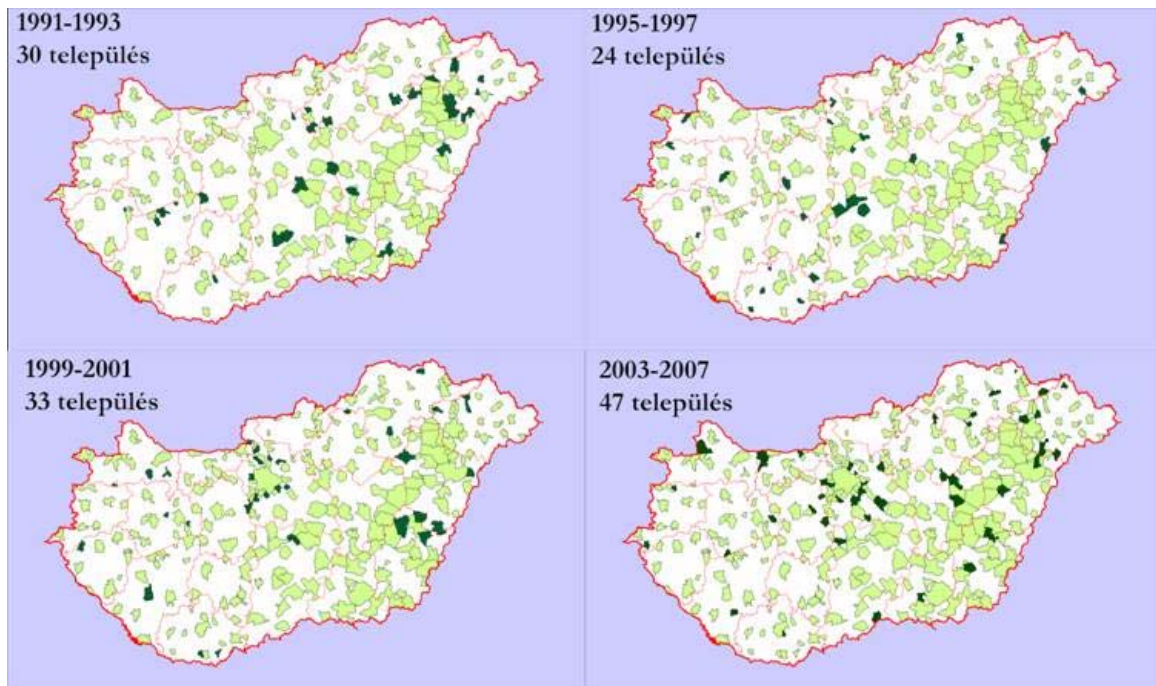
4. ábra. Várossá nyilvánított kisvárosok (1986-89)

Forrás: saját szerkesztés

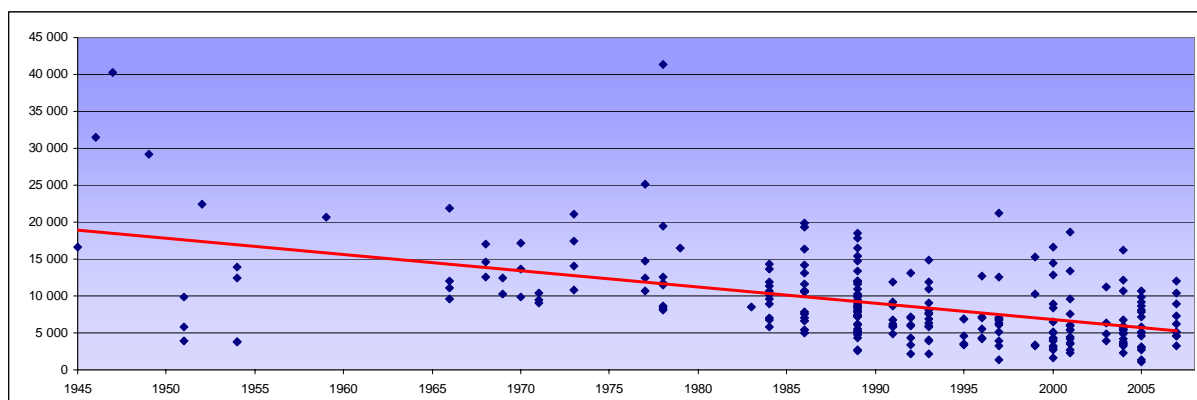
1990 után a rendszerváltással a várossá nyilvánítás feltételei alapvetően megváltoztak, mint ahogy a városi jogállás is rangból egyre inkább pusztá címmé degradálódott (ld. Pirisi G. – Trócsányi A. 2007a, Trócsányi A. – Pirisi G. – Malatynszki Sz. 2007). Ennek is köszönhetően, a városok száma folyamatosan gyarapodott, és egyre kisebb települések léptek előre a ranglistán. (5. és 6. ábra).

5. ábra. Várossá nyilvánítások (1991-2007)

Forrás: saját szerkesztés

6. ábra. Várossá nyilvánítások év és lélekszám szerint (nem csak kisvárosok) 1945-től napjainkig

Forrás: saját szerkesztés

Ebben a szűk két évtizedben a *kisvárosok körének utánpótlása döntően két körből: az agglomerációs alvótelepülésekből és a mikrotérségi központokból táplálkozott*. Előbbiek gyors növekedése és városodása, illetve városiasodása legalább annyira szimbóluma az adott kornak, mint ahogy a posztfeudális országnak a mező- vagy a szocializmusnak az ipari város volt. Érd 1978-ban nem kevesebb mint 40 ezer fős lakossággal lesz város, és utat mutat a többi hasonló településnek: viszonylag nagy lélekszám, egyoldalú lakófunkciók, 1990 után gyorsan városiassá váló, minőségében fejlődő lakókörnyezet. A következő évtized közepére már megjelentek a hasonló városok Budapest térségén kívül Miskolc, Szeged, Debrecen és Pécs mellett is.

A korábbi, klasszikus központi szerepet betöltő városok mellett megjelent egy hasonló, a szakirodalomban *térszerkezetinek* nevezett (Tóth J. 1996) típus, amely nagyobb társaihoz hasonlóan alapvetően központi hely, csak éppen nem egy járási területre kiterjedő funkciókkal, hanem annál jóval szerényebb, inkább néhány települést felölelő vonzáskörrel. Ilyen települések például Óriszentpéter, Pécsvárad, Sellye, Sásd, Kadarkút, Pálháza, vagy a legújabbak közül Mándok, esetleg Bodajk.

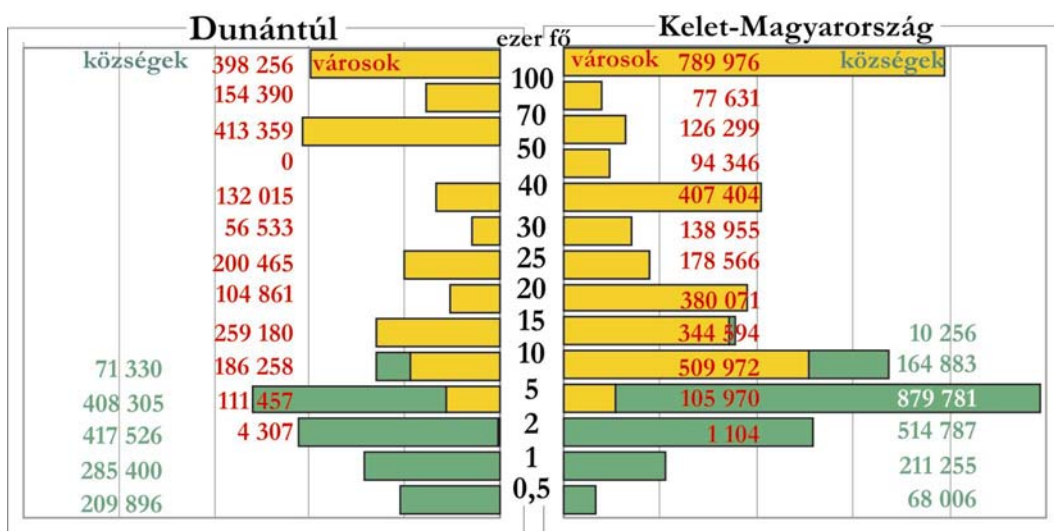
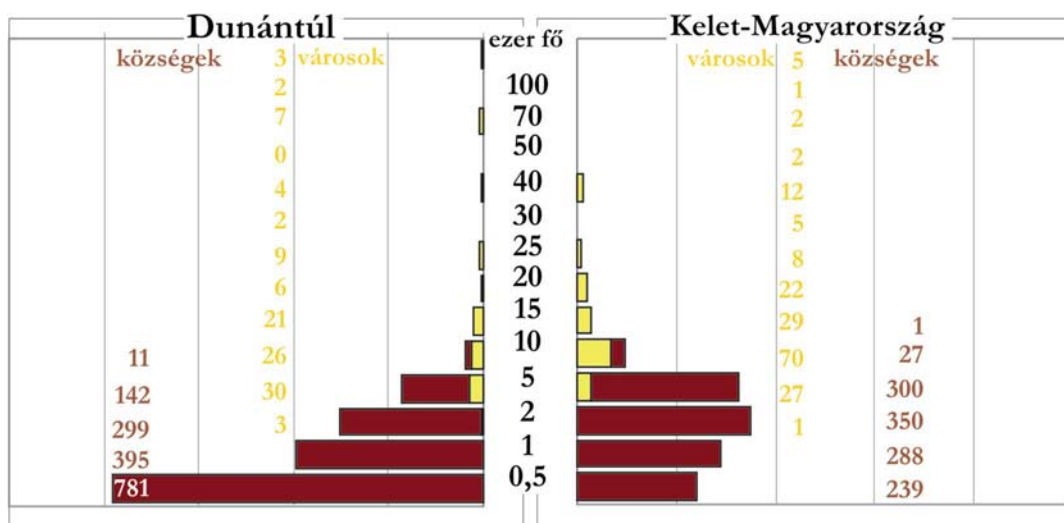
Tovább folytatódott az *üdülőtelepülések* városodása, már nem csak a Balaton, hanem a Velencei- és a Tisza-tó partjáról is, és városi címet nyert lényegében minden fontos gyógyfürdő-település (Harkány, Bük, Zalakaros). Új típusként írhattuk le az *imázs-városokat* (Pirisi G. – Trócsányi A. 2006), ahol a település maga márkanévként működve kapcsolódik valamilyen termékhez, vagy vált szimbolikus jelentőségűvé (Villány, Pannonhalma, Herend, Máriapócs, Hajós stb.).

Ily módon a kisvárosok köre jelentősen kibővült, a városok köre sokszínűvé vált, mind típusát, mind dinamikáját, mind pedig méretét tekintve. Az ebben a kutatásban kisvárosként értelmezett településkör adja az ország lakosságának kerek 25%-át (2001), foglalkoztatottjainak 24%-át (2001), a keletkezett személyi jövedelemadó 19,5%-át (2004), a kórházi ágyak 23%-át: jó közelítéssel általában az ország negyedét. Vonzáskörzetük révén lefedik az egész országot: ma már nehéz lenne a korábbi évtizedekben megszokott városhiányos térségeket találni a térképen⁹.

Ha megvizsgáljuk a kisvárosok helyét a magyar településhálózatban, akkor az alábbiakban ábrázolhatjuk azt (7. ábra). A legfontosabb megállapítás, hogy éppen az utóbbi négy-hat év várossá nyilvánításai jelentősen csökkentették az átfedést a nagyobb községek és a kisebb városok között.

⁹ Bár azért ez hivatkozási alapként időnként még mindig előkerül várossá nyilvánítási pályázatokban. Az utolsó, viszonylag kiterjedtebb városhiányos térségek Tolna megye középső, BAZ megye északi és Nógrád megye déli részén vannak – utóbbi kettő, a városi cím elnyerésére alkalmas nagyközség híján az is marad.

7. ábra. A magyar településbázis méretkategóriák szerinti tagolódása településszám (fent) és kategóriánkénti összlakosság (alul)

Forrás: saját számítás és szerkesztés

Megj.: A 2001-es népszámlálás adatai alapján (jogállás tekintetében a 2007. év végi állapot szerint), Budapest nélkül

Körülbelül 5000 főnél húzódik egy viszonylag élesnek tűnő választóvonal: mivel az ennél nagyobb települések nagyközségek – vagy azok lehetnek, amennyiben ezt kérvényezik –, ebből a csoportból került ki az új városok utánpótlásának zöme. Következésképpen, ez az a csoport, ahonnan el fognak tűnni a községi jogállású települések. Ennél népesebb község ma már nem több mint 40 található az országban – még ha a 2001 óta eltelt időben ezt a küszöböt meghaladott településeket is ideszámítjuk. A városi lét minimumszintje alig haladja meg az ezer főt (Pálháza esetében), és bár a 2000 fő alatti települések várossá nyilvánítása nem vált tömegessé, évről évre akad próbálkozó a legkisebbek között is (2007-ben és 2008-ban például Vajszló).

Egy szinttel lejjebb, a 2 és 5 ezer közötti sávban már jókora többségben vannak, és tartósan abban is maradnak a falvak: zömük itt már a nagyközségi címet sem birtokolja.

Többen is leírták ugyanakkor (Szigeti E. 1998, Kiss É. 1998), hogy a városi cím ma már alig-alig jelent valódi többletet, mivel ennek nincsenek meg a jogi alapjai. Az alapvető kiindulási pont az ÖTV (a

helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény), amely 6. § (1) bekezdés, amely szerint: „A községnek, városnak, fővárosnak és kerületeinek (továbbiakban: települési önkormányzat), a megyei önkormányzatnak egymástól eltérő feladat- és hatáskörei lehetnek”. Ugyanakkor ugyan-ezen bekezdés b) pontja már arról szól, hogy „törvény a nagyobb lakosságszámú és teljesítőképességű önkormányzatoknak – más helyi önkormányzatokhoz képest – több kötelező feladat- és hatáskört állapíthat meg.” – vagyis itt már nem a városi jogállás, hanem a település mérete válik differenciáló tényezővé.

Ennek szellemében a későbbiekben is csak elvétve jelenik meg jogi különbségtétel városi és nem városi jogállású önkormányzatok feladatai között, és ebből adódóan a két fajta önkormányzat finanszírozásában is csekély különbségek lesznek.

Csak példaképpen, két tipikus, általában városinak gondolt többletfeladat az okmányiroda, illetve a gyámügyi igazgatási feladatok ellátása. Mindkettő olyan feladat, amelynek finanszírozásához szükséges forrásokat normatív jelleggel évente a költségvetési törvényben biztosítják, csak-hogy a feladat ellátására itt sem egyszerően a városokat kötelezik, hanem külön jogszabályokban (az okmányirodák esetében a 256/2000. (XII. 26.) korm. rendelet, a gyámhatóság szervezetéről és illetékességéről a 331/2006. (XII. 23.) korm. rendelet) határozzák meg ezen funkciók telepítésének helyét, illetve az egyes telephelyek illetékességi területét. A feladatok és így a finanszírozás tekintetében a különbség tehát itt sem város és nagyközség között van, hanem a városok egy taxatív felsorolt csoportja került kiemelésre. Tegyük még hozzá, hogy a 2007-2013 közötti időszakban nem általában a városoknak, hanem az 5000 főnél népesebb városoknak írták elő bizonyos pályázatokon való indulás feltételeként az integrált városfejlesztési stratégia elkészítését.

Az ÖTV-n kívül is csak nagyon ritkán lehet város és község között különbséget tevő jogszabállyal találkozni. Az egyik ilyen pont az 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről.

Ennek 76. § (1) szerint „A települési önkormányzat kötelező feladata a helyi közművelődési tevékenység támogatása.”, majd a következőkben kifejti ennek formáit [a)-h)], végül a 78. § (2) kimondja, hogy „megyei jogú városban, *városban*, fővárosi kerületben az önkormányzat az (1) bekezdésben foglalt feladat ellátása során közművelődési intézményt biztosít. *Községekben* az önkormányzat közösségi színteret, illetve közművelődési intézményt biztosít.” Vagyis a közművelődési feladatok esetében a városok számára a az intézményi ellátási forma kötelező, míg a községek esetében a közösségi színtér¹⁰ is elegendő.

Ennél sokkal konkrétabb különbséget találunk két helyen a költségvetési törvénynek (jelenleg éppen a 2007. évi CLXIX. törvény) az önkormányzatok normatív finanszírozásáról szóló 3. mellékletében, illetve a helyi önkormányzatokat megillető személyi jövedelemadó megosztásáról szóló 4. számú mellékletben.

Előbbiben a 16. pont, a „Közüoktatási kiegészítő hozzájárulások” között szereplő „16.6.2. Intézményi társulás óvodájába, általános iskolájába járó gyermekek, tanulók támogatása” cím alatt tesz különbséget a jogalkotó város és falu között. A vonatkozó szövegrész utolsó, egymondatos bekezdésében: „A társulás intézményeibe járó városi gyermekek, tanulók után a hozzájárulás nem jár.” Vagyis értelmezésünk szerint az intézményfenntartó társulás várossá váló tagján élő gyermekek után (ez praktikusán általában egybeesik az intézmény székhelyével) a várossá nyilvánítástól számítva nem jár az ebben az évben 45 ezer Ft-os kiegészítő normatíva.

Évről évre a költségvetési törvény – idén annak 4. számú melléklete – rendelkezik a helyi önkormányzatokat megillető személyi jövedelemadó megosztásáról is. A III. pontban kifejtett, a települési önkormányzatok jövedelem-differenciálódásának mérséklésével kapcsolatos szabályok kimondják, hogy mérséklésnél alkalmazott határ 2000 fő feletti községek esetén 36 500 Ft, 10

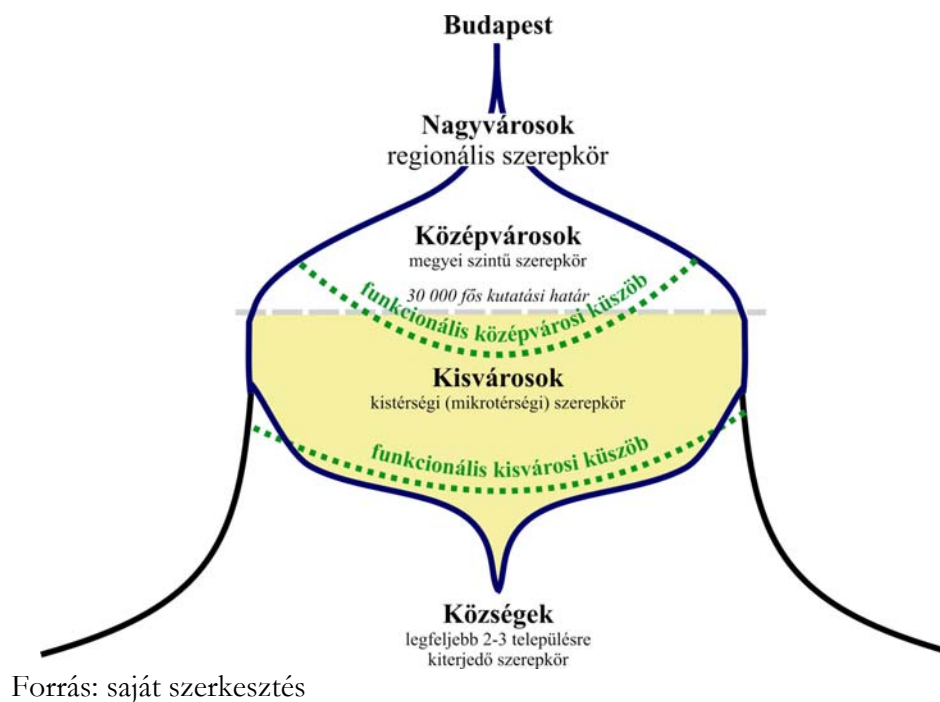
¹⁰ A törvény értelmezésében a helyi lakosság rendszeres vagy alkalmi közművelődési tevékenységének, a lakosság önszerveződő közösségeinek támogatása érdekében önkormányzati fenntartásban, önkormányzatok társulásában, vagy közművelődési megállapodás alapján működtetett, erre a célra alkalmassá tett és üzemeltetett, adott helyen rendszeresen működő intézmény vagy egyéb jogállású létesítmény (helyiségegyüttes, épület).

ezer fő alatti város esetén 38 750 Ft. Ez azt jelenti, hogy a település fejenként a két összeg különbségének megfelelő bevétel-növekedésre számíthat az SZJA helyben maradó része kapcsán, vagy a kiegészítés növekedése, vagy az elvonás csökkenése révén. Mivel 10 ezer fős lélekszám feletti városok esetén az értékhatár 40 230 Ft, ebben a lélekszám-kategóriában a különbség már számottevőnek mondható. Az is igaz ugyanakkor, hogy a várossá váló nagyközségek jellemzően megerősítik a polgármesteri hivatal apparátusát, így a többletforrások érdemben általában nem jelentenek sokkal nagyobb mozgásteret.

Összegezve: jogilag a város és a község/nagyközség között alig-alig van különbség, sőt, a különböző igazgatási funkciók telepítésével inkább a városokon belüli differenciálódás kerül előtérbe. A folyamat, mármint a formális urbanizáció folyamata hamarosan nyugvópontonra jut, hiszen közel vagyunk ahhoz a pillanathoz, amikor a várossá nyilvánítás tartalékai végképp kimerülnek. Potenciálisan alig 150 település, nagyközségek illetve 5000 főnél népesebb községek jelentik ezt a tartalékot, de ezek közül is számos olyan van, amely még a jelenlegi, igen csak megengedő szabályozás mellett sem kandidálna eséllyel.¹¹

A kutatásban szereplő 250 kisváros településhálózatban elfoglalt helyét a következő, 8. ábra modelljén igyekeztünk ábrázolni, ráirányítva a figyelmet arra, hogy *sem a városi rang által megtestesített formális határ, sem a 30 ezer főnél megbúzótt kutatási határ sem esik tökéletesen egybe a funkcionális határokkal falu, kisváros és középváros között.*

8. ábra. A kutatásba bevont kisvárosok helye a településhálózat modelljében

¹¹ Ilyet persze nehéz bizonyossággal állítani, tekintettel arra is, hogy mégis csak egy politikai döntésről van szó minden évben, amelynek előkészítésében a szakmai szempontok megjelennek, de nem egyeduralkodóak. Mindenesetre véleményünk szerint igen nehezen képzelhető el például a borsodi Izsófalva vagy Arló, a somogyi Berzence, vagy akár a tolnai Nagydorog várossá nyilvánítása.

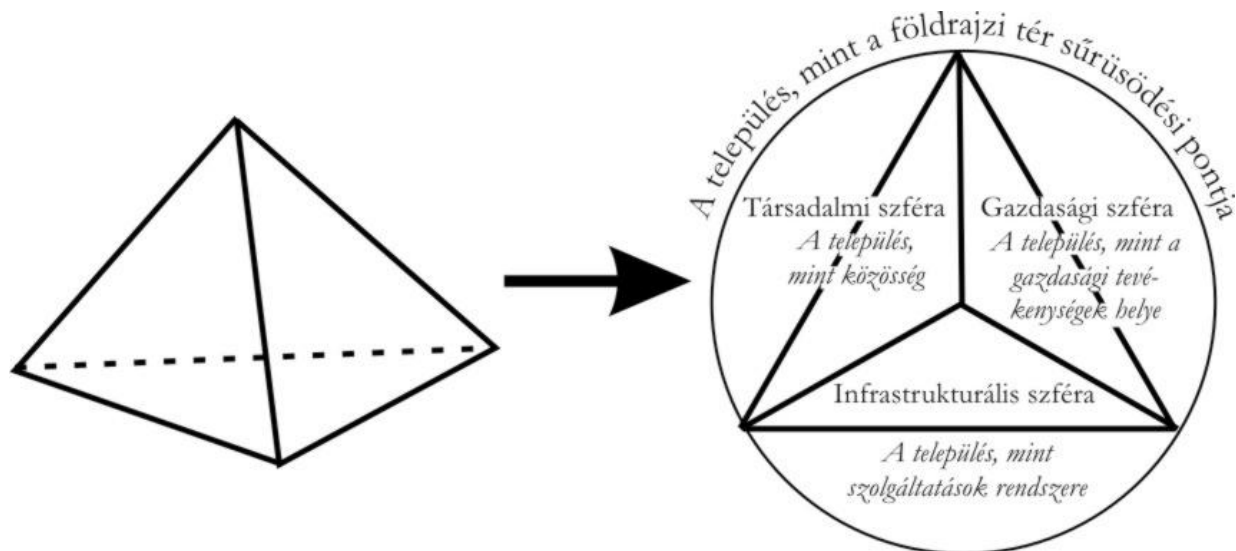
4. A kisvárosok településalkotó szféráinak vizsgálata

A bevezetőben megfogalmazott célkitűzések, nevezetesen a kisvárosok differenciált fejlődési pályáinak feltárásához szükségesnek látszik azoknak a tényezőknél a részletes vizsgálata, amelyek az 1990 után kulcsszerepet játszottak a települések életében.

A dolgozat ezen részében az elemzés elméleti kereteinek kialakításakor a település tetraédermodelljére támaszkodtunk (Tóth J. 1981), eképpen *a kisvárosokat is egymással dinamikus kölcsönhatásban álló településalkotó szférák rendszereként fogjuk fel.* Ez megítélésünk szerint *elsősorban elemzési keretet jelent,* amelyben az egyes szférák nem csak önmagukban, hanem a többivel való kölcsönhatásrendszerében vizsgálhatók és vizsgálandók.

Noha a modell egyformán fontosnak ítéli mind a négy (természeti/környezeti, társadalmi, gazdasági és infrastrukturális/műszaki) szféra jelentőségét, és hitet tesz a harmonikus, kiegyensúlyozott fejlődés mellett, ezen a ponton a dolgozat eltér a modelltől, és csak azt a három szférát vizsgálja, amely az 1990 utáni folyamatokban döntő szerepet játszott (9. ábra)

9. ábra. A települések tetraéder modellje és értelmezése a kutatásban

Forrás: Tóth J. 1981 nyomán saját szerkesztés

Ennek megfelelően *a dolgozat nem foglalkozik a természeti szférával,* eltekint annak részletes elemzésétől. A természeti szféra jelentőségét a települések kialakulásában, vagy történelmi fejlődésében a különböző földrajzi iskolák, gondolatrendszerek ugyan eltérő módon ítélik meg, de napjaink kutatói sem vitatják annak jelentőségét. Éppen az utóbbi időben készült számos, a természeti szféra településfejlődésre gyakorolt hatásait vizsgáló tanulmány, illetve dolgozat a pécsi Földtudományok Doktori Iskola, illetve Földrajzi Intézet keretében (a teljesség igénye nélkül: Wilhelm Z. 2001, Elekes T. 2008, Gyenizse P. 2000, 2005, Gyenizse P. et al. 2008).

Ezek azonban *általában sokkal nagyobb történelmi távlatokat fognak át elemzésükben, mint ami ennek a dolgozatnak a célja.* A belőlük levonható tapasztalatok szerint a természeti szférának igen komoly szerepe van a települések létrejöttében, „helyválasztásában”, és fejlődésük bizonyos aspektusában, különös tekintettel a terjeszkedésre, morfológiai viszonyokra. Ez utóbbiakkal ez a funkcionális megközelítésű dolgozat nem foglalkozik. Szintén adottnak lehet venni a természeti tényezőket fókuszban álló rövid időintervallumban, hiszen ugyan ezek időközben valamelyest átértékelődtek, de lényegében nem változtak. Így megítélésünk szerint a természeti tényezők természetesen 1990

után is hatottak valamelyest a településhálózatban elfoglalt pozíciók változására, de szerepük alárendelt a többi tényezőhöz képest.

A szerény mérete ellenére a sok szempontból a legdinamikusabb kisvárosok közé tartozó Zalakaros, vagy Bük, illetve a nagyközségek között „ragadt” Igal, vagy a városként termálkincse ellenére is csak igen mérsékelt ütemben fejlődő Nagyatád közötti különbséget nem a természeti tényezők határozzák meg, vagyis nem a víz összetételében vagy hozamában kell keresni a kulcsot, hanem olyan társadalmi, gazdasági vagy infrastrukturális okokban, mint amilyen az elérhetőség, a tőkebefektetések és a szolgáltatások színvonala, vagy a helymarketing. Hasonlóképpen: a pécsi agglomerációból kimagasló, várossá növő Kozármislenynél alighanem találnánk kedvezőbb táji adottságú falvakat a környéken, mégis, számos tényező – többek között a helyi közösség tudatos értékválasztása, megint csak az elérhetőségi viszonyok stb. – ezt a települést, és nem mondjuk Bogádot, Pécsudvardot vagy Nagykozárt emelték a leggyorsabban urbanizálódó pályára. Nem tagadható, hogy az elemzés számára alapvetően kezdőpontnak tekinthető 1990-ben elfoglalt pozíciót jelentősen befolyásolták a történetileg ható természeti tényezők, de a későbbi fejlődésben már alárendelt szerepet játszottak.

Hogy a dolgozat egy másik hiányosságát is előre bocsássuk, az elemzés során, bármennyire is csábító a komplex kép megrajzolásának ígérete, döntően terjedelmi okokból *a településalkotó szférák elemzésekor csak azok a tényezők kerülnek elő, amelyek a szerző megítélése szerint jelentőséggel bírtak a vázolt folyamatokban. Ennek megfelelően, a három szféra vizsgálata sem lett kiegyensúlyozott, hanem a gazdasági szféra határozott hangsúlyt kapott.*

5. A kisvárosok társadalmi szférája

A települések társadalmi szférája annak népességét és közösségeit foglalja magában, hiszen *egy város szerencsés esetben több, mint néhány ezer egy helyen lakó ember*. A földrajz azonban ritkán merészkedik tovább, minthogy leírja ennek a népességnek a különböző paramétereit, pedig a település nem csak különböző – mutatóiban átlagolható – emberek halmaza, hanem emberek szervezett csoportjainak otthona is – közösség, illetve sokkal inkább és egyre inkább közösségek összessége. Mégis, amíg az utóbbi tényező szerepe a települések fejlődésében elfogadott, de nehezen felmérhető, és vitatható mértékű, addig a népesség számszerű adatai és néhány egyszerű paramétere nagyon is sokat nyom a latban. Éppen ezért, a társadalmi szféra vizsgálatakor a legfontosabbnak mégis csak a könnyebben számszerűsíthető mutatókat, elsősorban a lakosság számát és annak rövid távú alakulását, a korösszetételt, a képzettségi mutatókat, valamint a társadalom helyi szintű önszerveződéséről képet adó nonprofit aktivitást tartottuk és emeltük ki.

5.1. A népesség száma és annak alakulása

5.1.1. A kisvárosok népességi csoportjai

A kisvárosok népességszámával kapcsolatos két alapvető kérdés, nevezetesen az alsó- és a felső küszöb problémája korábban már kifejtésre került, így itt most csak egy rövid áttekintést kívánunk adni a kisvárosok népességszám-szerinti kategóriáiról, utalva a korábbi fejezet korfa-szerű ábrájára is (7. ábra)

1. táblázat. Kisvárosok száma és népessége az egyes nagyságrendi csoportokban

Kategóriák	Kisvárosok száma	Lakosságszám (ezer fő)	Aránya a kisvárosi népességből (%)
20 ezer fő felett	24	574	22,7
10 ezer és 20 ezer között	77	1077	42,7
5 ezer és 10 ezer között	91	659	26,1
3 ezer és 5 ezer között	45	183	7,2
3 ezer alatt	13	27	1,0

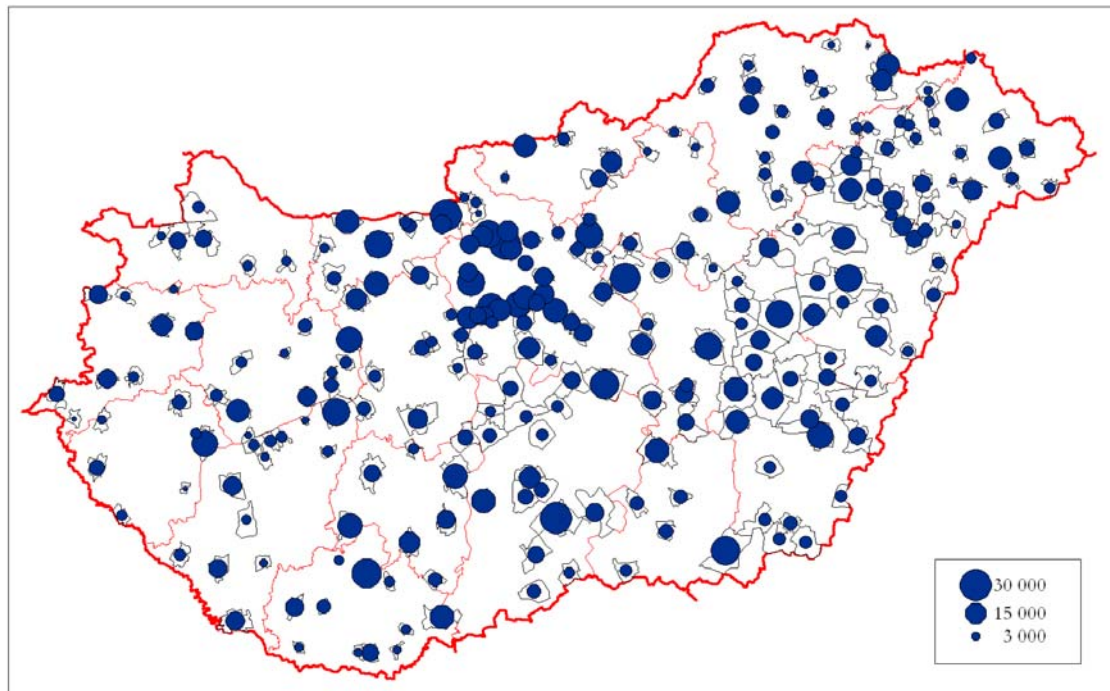
Forrás: a 2001-es népszámlálás adatai alapján

A kisvárosok derékhadát a 10 ezer fő körüli kategóriában találjuk. Az átlagos népességszám a 2001-es népszámlálás alkalmával lakónépességet tekintve majdnem kereken 10 ezer fő (10 092), az 5 ezer és 15 ezer közötti sávban található településeken él a kisvárosi népesség fele, a 2,52 millióból mintegy 1,52 millió fő.

A kutatás során az egy kategóriába sorolt települések népességszámában végső soron igen jelentős eltérések vannak, és mivel ez az érték nem független a települési funkciók mennyiségétől és minőségétől, ezért ennek a mutatónak első megközelítésben is igen jelentős differenciáló hatása van. Az önkényesen meghúzott 30 ezres határhoz legközelebb álló 29 954 lakosú Kiskunhalas és a Pálháza között több mint 27-szeres a különbség, amit akár úgy is kifejezhetünk, hogy amíg az előbbi az ország 41., utóbbi az 1320. települése volt a népszámlálás alkalmával. Ugyanakkor 128. volt a legnagyobb nem városi rangú település, az időközben „előléptetett” Törökbálint, utána ezt

a címet rövid ideig Isaszeg szerezte meg, lényegében hasonló népességgel (2008 július 1. után pedig Budakalász). Az agglomeráció településeinél azonban a gyors növekedés miatt a legkevésbé tekinthetők aktuálisnak az akkori adatok, de talán nem járunk messze a valóságtól, hogyha kijelenthetjük, hogy *alig 90-95 olyan kisváros van, amelynél ne találnánk nagyobb községet a magyar településhálózatban.*¹²

10. ábra. Kisvárosok népességszáma (2001)

Forrás: A 2001-es népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

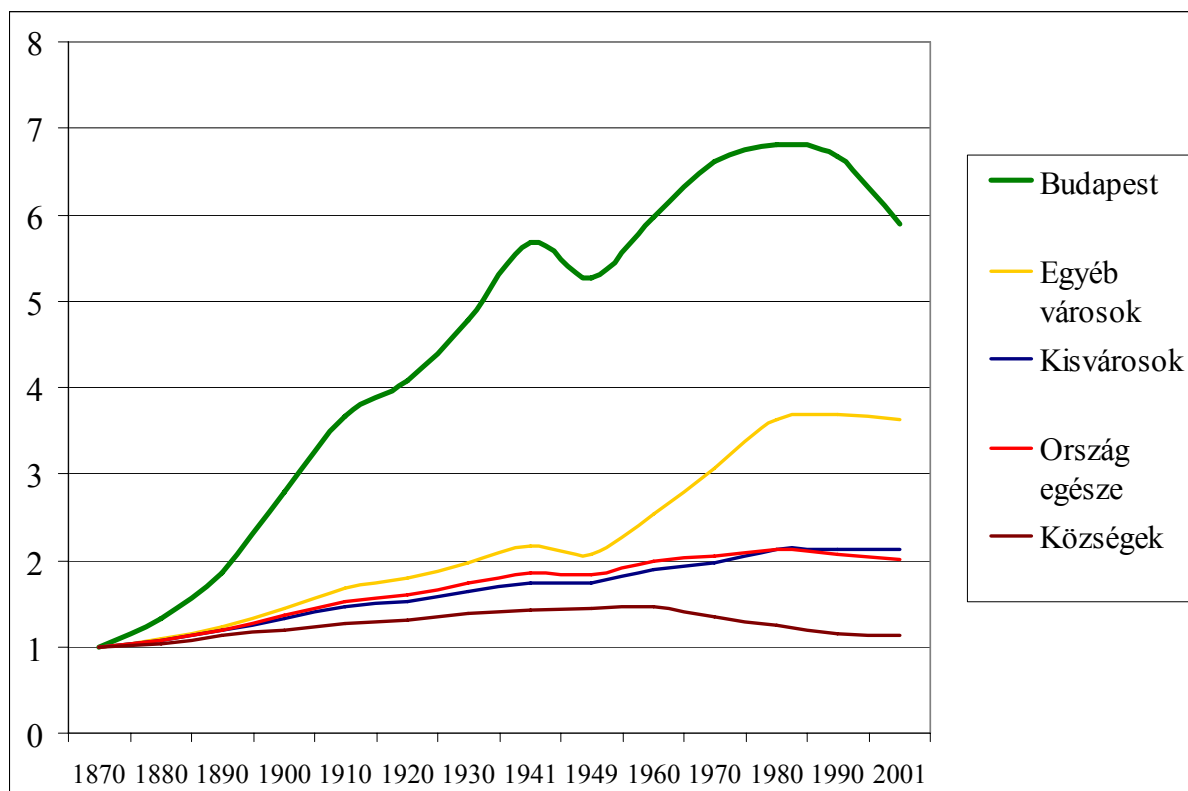
A nagyság szerinti kategóriák térképi ábrázolása (10. ábra) elsősorban azért kerül bemutatásra, hogy a későbbi elemzések során viszonyítási alap legyen. *A településhálózat általános sajátosságai nagyon is határozottan tükröződnek a kisvárosok méretbeli eloszlásában.* Az alföldi kisvárosok átlagosan valamivel nagyobbak, mint a Dunától nyugatra fekvők, de a különbség nem nagy, és inkább csak a 15 és 20, valamint az 5 és 10 ezer közötti kategóriákban jelentkeznek. *A Dunántúlon ellenben az ötezer fő alatti városok is sokkal gyakoribbak, ahol, Észak-Magyarországhoz hasonlóan az összes kisváros egyharmadának nem volt már 5000 lakója sem.* Ezen belül 2007-ben a 13 darab 3000 főt meg nem haladó város közül nyolc volt a Dunántúlon, négy Észak-Magyarországon és csak egy az Alföldön. A méretkategóriák alapján az első kettő sok azonosságot mutat, például a kisvárosok „normális” földrajzi eloszlása: ha nem is lehetne körük szabályos christalleri hatszögeket rajzolni, de ritkán találunk két egymással határos várost vagy kisvárost, míg mind az Alföld, mint Pest megye immár összefüggő kisvárosi térségekkel bír: a Tiszántúlon az utazó hosszú kilométereket tehet meg anélkül, hogy elhagyná valamely város közigazgatási területét.

¹² Az már más kérdés, hogy a hivatalos statisztikák mennyire megbízhatóak: egy Budapest környéki nagyközség polgármestere például ezres nagyságrendűnek becsülte az eltérést a hivatalos lakosságszám és a ténylegesen, életvitelszerűen a településen élő polgárok száma között.

5.1.2. A népességszám változásának hosszú távú trendjei

A kisvárosok népességszáma, ha a csoport teljes egészének átlagát tekintjük, meglepően állandónak tűnik. Az 1870-es népszámlálás óta növekedési ütemük a többi városéhoz képest visszafogott, és lényegében megegyezik az ország egészének népességnövekedésével. A mai kisvárosok így szinte folyamatosan Magyarország lakossága mintegy egynegyedének adtak otthont (1870: 23,5%; a csúcsev 2001 25,0%). Az 1870-től számított bázisindex mindössze 2,13, amíg ezen idő alatt Budapest több mint hatszoros, a közép- és nagyvárosok közelítőleg 3,5-szeres növekedést tudtak elkönyvelni (11. ábra).

11. ábra. Településkategóriák népességnövekedése (1870-2001)

Forrás népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

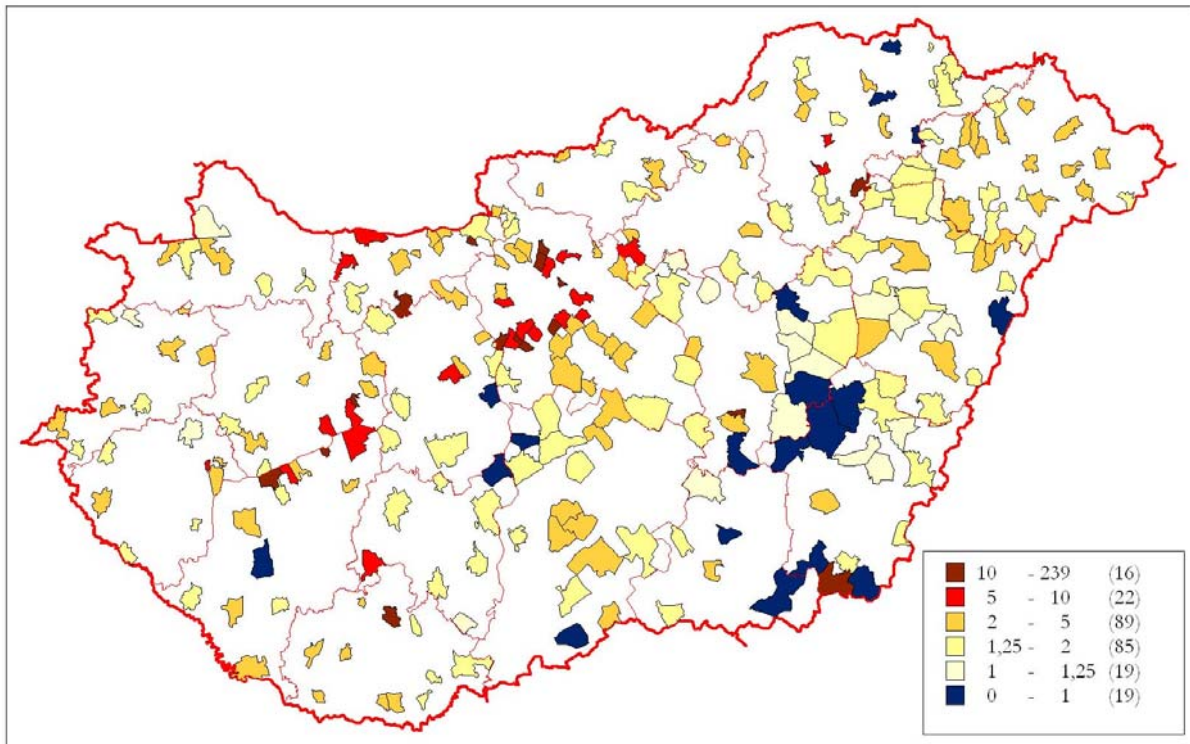
A növekedés nem teljesen töretlen: van egy olyan évtized, nevezetesen az 1980-as évek, amelyben a kisvárosok lakosságszáma összességében csökkent (0,4%-al), de ez az 1990-es évekre ismét megfordult, éppen akkor, amikor a többi város, különösen Budapest ereszkedő pályára került, amit a főváros esetében nyugodtan nevezhetünk zuhanásnak is.

Az egységes csoportérték mögött, mint annyiszor, most is igen erőteljes különbségek húzódnak meg. Az egyik oldalon igen intenzív növekedést mutató városok állnak szemben a lassan hanyatlókkal és a ténylegesen stabilak csoportjával. Viszonylag kevés (9) a folyamatosan növekvő település, ezek többnyire a budapesti agglomerációban fekszenek (Fót, Dabas, Szigethalom, Veresegyház) vagy a Balaton partján (Siófok, Balatonlelle) vagy olyan agglomerációs hatásoktól szintén nem mentes települések, mint Nyékládháza illetve Téglás. Nincsen viszont folyamatosan fogyatkozó, ha a teljes 1870-től tartó időszakot vizsgáljuk. Bonyolódik a kép, ha az 1949-től 2001-ig tartó időszakot vizsgáljuk. Itt már 28 folyamatosan növekvő város mellett 18 folyamatosan csökkenőt is találhatunk. Az előbbieken kívül kiegészül újabb üdülő (Velence, Gárdony) és agglomerációs (pl. Budaörs, Szigetszentmiklós) településeken kívül számos tradicionális kisvárossal (pl. Szigetvár, Balassagyarmat, Szécsény, Körmend, Encs), többnyire egykori megye-

székhelyekkel. A már említett Téggláson kívül nincs – leszámítva persze a Pest megyeieket – alföldi város a mezőnyben, és az 1945 után felfutó „szocialista” települések közül is csak Százhalombattát találjuk meg.

Ennek inverzeként, a 18 folyamatosan fogyatkozó város Bátaszék kivételével alföldi, többnyire az egykori „kismezővárosok”, illetve óriásfalvak, napjainkban már jellemzően 10 ezer fő alatti lélekszámmal, amely alól az egyetlen jelentős méretbeli kivétel a 25 ezres Makó.

12. ábra. A kisvárosok lakosságának hosszú távú változása (az 1870-es és 2001 népesség aránya)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

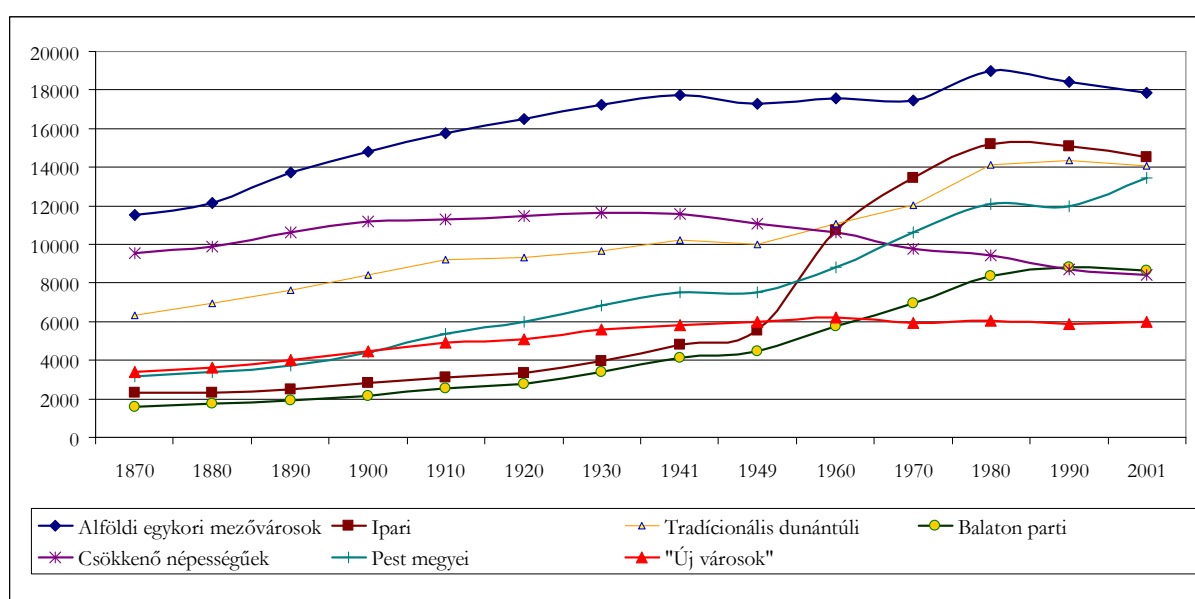
19 olyan kisváros van, amelynek összességében csökkent a népessége az elmúlt 130 évben (12. ábra). Ezek közül 16 a Dunától keletre fekszik, amelyből három (Tokaj, Gönc és Abaújszántó) az egykori Abaúj és Zemplén vármegyék mezővárosait képviseli, a többi kifejezetten alföldi. Jelentős városi hagyományokkal rendelkező településeket is találunk ebben a csoportban, például Makót, Szarvast vagy Túrkevét, továbbá területi koncentráció is kimutatható, nem meglepő módon az ország délkeleti csücskében, valamint Békés és Hajdú-Bihar megyék határán. A dunántúliak közül Dunaföldvár és Adony a Duna partján fekvő megélték relatív helyzetük leértékelődését. Nagybajom egykor Kaposvár után a második legnépesebb település volt Somogy megyében, újonnan szerzett városi rangját is részben ennek az egykori dicsőségnek köszönheti. A legjelentősebb hanyatlást arányaiban Gönc könyvelhette el, ahol a 2001-es népesség már csak alig több mint a fele volt az 1870-esnek. A fejlődési pályák abban az értelemben hasonlítanak egymásra, hogy a városok népességük csúcspontját többnyire 1930 és 1950 között érték el, a hanyatlásuk azóta tart, többnyire meglehetősen egyenletesen. A „hanyatlók” közül hat város számára 1990 demográfiai értelemben is fordulópont volt, népességük azóta növekszik, de ezzel, mint látni fogjuk, nem állnak egyedül.

A hanyatlók mellett a következő kategória, a népességüket legfeljebb 25%-kal növelni képes városok csoportja (szintén 19) tovább erősíti az alföldi városok lassú hanyatlásának bizonyítékait. Ebben a csoportban is csak elvétve találunk dunántúliakat (Jánossomorja, Bátaszék, Csepreg, Zalaszentgrót), és a méretekről is hasonlókat lehet elmondani, mind az előbb: többnyire az 5 és 10 ezer fő közötti településekről van szó ez alól Békés, Csongrád és Mezőtúr jelentik a legfontosabb kivételeket.

A mezőny nagyobbik része természetesen az átlag körüli kategóriákba esik, összesen mintegy 175 város, míg 38 település tudta legalább megőszörözni lakosainak számát. Ebből extrém esetnek tekinthető az 1870-ben 53 főnek otthont adó Szigethalom, de a kiugró értéket felmutató települések többnyire néhány száz fős falvak a XIX. század végén: ezer fő feletti népességgel ekkor csak a későbbi szocialista városok némelyikének (Komló, Oroszlány, Dorog, Tiszaújváros alias Tiszaszederkény) elődje rendelkezett. A Budapesti agglomeráció, vagy a Balaton környékének később jelentős „karriert” befutó települései ebben az időszakban jellemzően még csak néhány száz lelkes falvak, még a kevésbé kiugró, 5-10 szeres növekedést produkáló kategóriában is alig-alig találunk ettől a két sémától eltérő települést. Ilyen például a meglehetősen egyedi sorssal megvert, kettészakított Komárom, a keleti kapuvá növekvő Záhony, valamint a fontos közlekedési csomópontként (is) fejlődő Dombóvár és Hatvan, és a Kádár-kori mezőgazdaság egyik zászlóshajója, Bábolna. Alapvetően azonban mégis csak az üdülőhelyek és alvóvárosok emelkednek ki gyors növekedési pályájukkal.

13. ábra. Néhány tipikus genetikai-funkcionális kisváros-csoport népességfejlődési dinamikája

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A 13. ábra néhány, a hosszú távú népességváltozás szempontjából jellegzetes kisváros csoport átlagos lakosságának változását mutatja be. Mind az eltérő fejlődési ütemek, mind a különböző bejárt pályák jól azonosíthatók. A mezővárosi gyökerű alföldi kisváros és a tradicionális dunántúli kisvárosok csoportjába egyaránt még 1990 előtt városi címet nyert, korábban járási székhelyként funkcionáló települések kerültek be. A két görbe a második világháború végéig nagyjából párhuzamosan mozog, de akkor az alföldiek üteme megtörik és a két csoport közötti méretbeli különbség számottevően csökken. Az 1970-es évek mindkét esetben gyors fejlődést hoz: ennek okát nyilván az OTK-n alapuló várospolitikában kell keresni. A pályák utána ismét eltérőek: amíg a dunántúliak csak megtorpannak a nyolcvanas években, addig alföldi társaiknál mai napig tartó hanyatlása veszi kezdetét.

A „csökkenő népességű” csoport a fent már említett 19 város, láthatóan viszonylag nagy átlagos lélekszámmal és a negyvenes évek óta tartó folyamatos csökkenéssel. A másik négy csoport kiindulópontján határozottan falusias népesség-kategóriába esik. Az ipari települések (amibe itt és most a klasszikus szocialista városokon kívül pl. Borsodnádásdot, Lábatlant és Nyergesújfalut is beleszámítottuk) látványos felfutása és modern hanyatlása nem okoz meglepetést. Ugyancsak a várt eredményt hozta a balatoni és a Pest megyei városok pályája is, amelyek nagyjából párhuzamosak, igencsak kis lélekszámról indulnak (XIX. században sok közöttük az 1000 fő alatti falu),

csak az elmúlt 20 évben divergálnak: amíg a balatoniak lendülete megtörik, addig a Budapest környékiek fejlődése ekkor gyorsul fel igazán a nyolcvanas évek megtorpanása után.

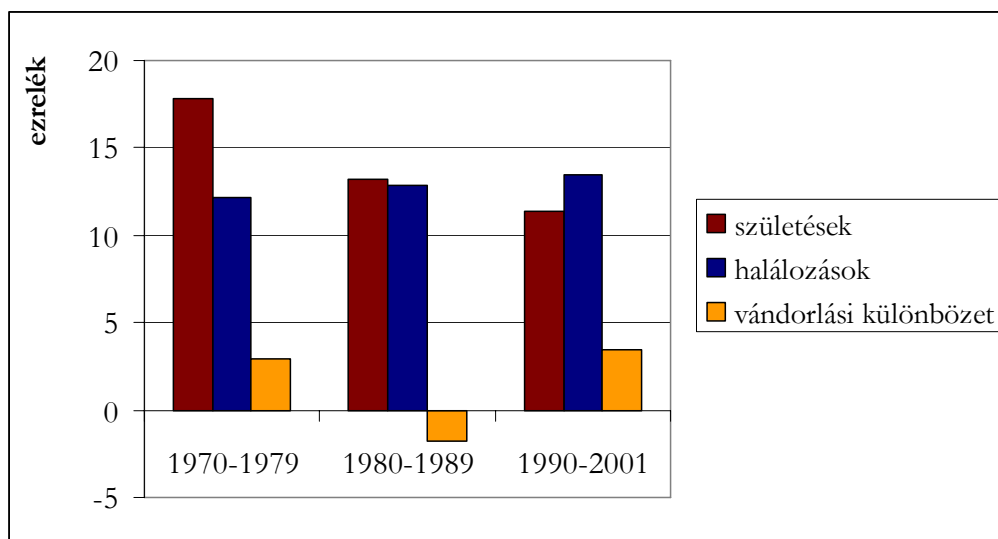
Az „új városok” kategóriába olyan települések kerültek, amelyek nem szerepeltek a fentiek egyikében sem és 1990 után nyerték el a városi rangot. Ezeknek a népességszáma 6000 fő körül jár, de fejlődésük meglehetősen lassú, még nagyobb, tradicionálisabb társaikkal összevetve is. Ezek képezik a kisvárosi állomány igazán mozdulatlan elemeit, hiszen az 1870-es bázishoz viszonyítva mindössze 1,78 a népességváltozás aránya. Az a tény minden csoporton világosan megmutatkozik, hogy az igazán jelentős átrendeződések, a látványos növekedések, amennyiben vannak, akkor elsősorban az 1960-as és 70-es évekhez kötődnek. Ebben a 20 évben nagyon sok város nagyobb gyarapodást könyvelhetett el, mint a megelőző közel egy évszázadban (illetve nyugodtan beszélhetünk akár megelőző évszázadokról is).

5.1.3. A rövid távú trendek

Az 1980-as és '90-es évek szintén jelentős átalakulást, a korábbi trendek részbeni megfordulását, a városok differenciált demográfiai pályára állását hozta. A külső körülmények megváltoztak: eddig a kisvárosok egy gyarapodó népességű ország többé-kevésbé növekvő csoportját alkották, most egy negatívba váltó demográfiai helyzet határozta meg az alapokat. Ráadásul, a Kádár-korszak végén csőd felé tántorgó szocializmusban kifulladásig az urbanizáció addigi motorjai, mindenekelőtt az (extenzív) iparosítás, amely a legfontosabb tényezőnek tekinthető a népességkoncentrációk előidézésében, és amelynek a kisvárosok szintjére történő „begyűrűzése” szorosan kapcsolódott a '60-as és '70-es évek imént már említett felfutásával.

Így összességében aligha nevezhető meglepőnek, hogy az 1980-as években minden eddigénél kevesebb, mindössze 87 kisváros, tehát az összes alig egyharmada maradt növekvő pályán. Ez azonban még mindig azt jelenti, hogy a természetes szaporodás nem vált át fogyásba, bár az elvándorlások túlsúlyba kerülésével a kisvárosok a vizsgált időszakban először veszítenek lakosságukból (14. ábra).

14. ábra. A népességváltozás tényezői a kisvárosokban, 1970-2001

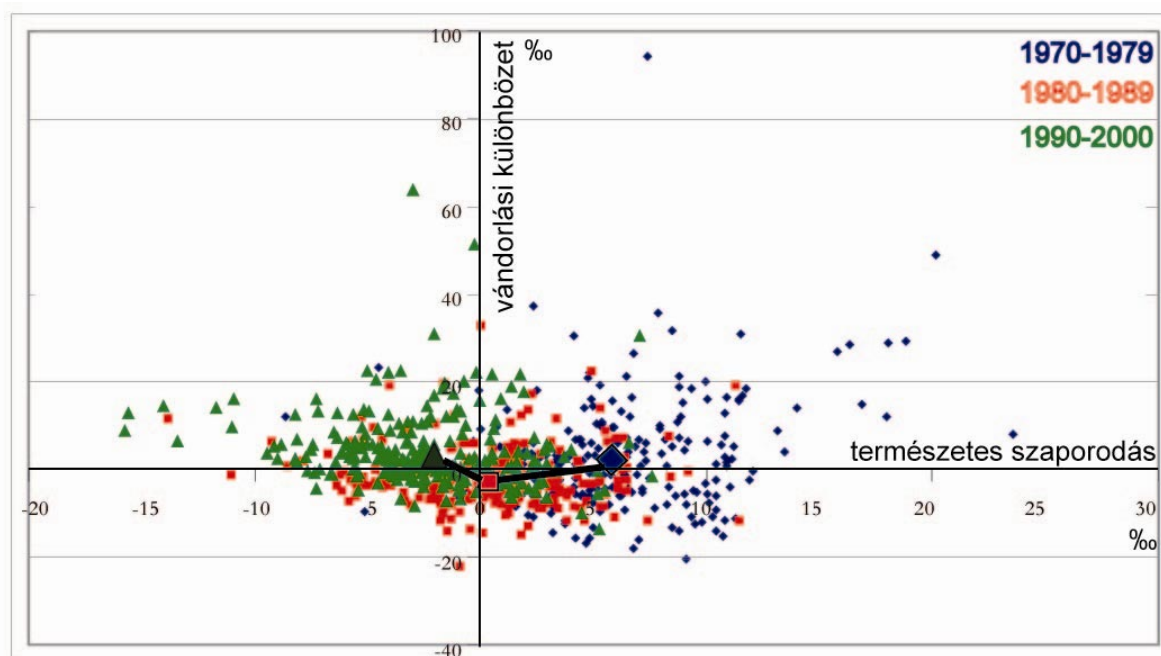

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Az átlagok természetesen nem sokat mondanak az egyes városok által bejárt rövid távú pályákról. Az alábbi ábra kísérletet tesz erre, itt ugyanis az összes kisváros természetes szaporodás és vándorlásának

dorlási különbség értékét ábrázoltuk, három időmetszetben, ahol a kék körök az 1970-es, a piros négyzetek az 1980-as, a zöld háromszögek pedig az 1990-es éveket jelölik (15. ábra).

15. ábra. Kisvárosok természetes szaporodása és vándorlási különbsége (1970-79; 1980-89; 1990-2000, évi átlag, ‰)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A három ábra összesen 750 pontjának egymásra vetítése nyomán tagadhatatlanul kissé kaotikus a végeredmény, mivel természetesen meglehetősen nagy az átfedés az egyes rétegek között (a legregebbi a legalsó), talán segít az értelmezésben, hogy a három átlag is ábrázolásra került.

Az 1970-es években a kisvárosok népesedése igen tág határok között szóródott, sok az extrém, elsősorban persze a kiugró ütemű növekedés. A leggyorsabb gyarapodás ekkor Hévízhez kötődik, jelentősen megelőzve a vándorlási különbség tekintetében más üdülővárosokat (Balatonfüred, Balatonföldvár), néhány ipari települést (Tiszaújváros, Paks, vagy a funkcióit ez irányba bővítő Tapolca), de találunk az élmezőnyben, olyan, kiemelt ipari funkcióval nem rendelkező kisvárost is, mint amilyen Siklós. A természetes szaporodás értékeivel kiugró kisvárosok között megtaláljuk Bábolnát, Tiszaújvárost, Szigethalmot és Rétságot – kevés közös jellemzővel összefogható csoport, amelyből ekkor még csak a Lenin nevét viselő település rendelkezett városi ranggal.

A következő évtizedben (1980-89), miközben a természetes szaporodás üteme igen jelentősen visszaesik, és a vándorlási többlet veszteséggé változik, az egyes települések közötti különbségek is határozottan csökkennek. Az első vizsgált évtizedben a természetes szaporodás szórása 4,35; a vándorlási különbségé 12,28, ezek a mutatók a nyolcvanas években 3,66 illetve 6,72, vagyis nem meglepő módon a társadalmi-gazdasági változások a migrációban mutatkoznak meg inkább. 1990 után viszont, ha szerény mértékben is, de egyértelműen kimutatható a differenciálódás ezen értékek segítségével is, a városok közötti különbségek növekednek: a szórás 3,76 és 8,50 értéket vesz fel a sokaság két paraméterén. Érdekes különbség a negatív irányú extrémities megjelenése, a korábbiakkal ellentétben elsősorban a természetes fogyás tekintetében (Tokaj, Újszász, Letenye, Visegrád), illetve a pozitívaké természetesen a szuburbanizáció által kiváltott migráció révén említett településeken.

Az évezred utolsó évtizede tehát fordulópontot jelent, az 1980-as években tapasztalható trend részleges megfordulását. Országosan a szuburbanizációs szakasz kezdeteként szokás értékelni azt a fordulatot, amelynek nyomán a városok népessége csökkenni, a falvaké nőni kezdett. A kisvá-

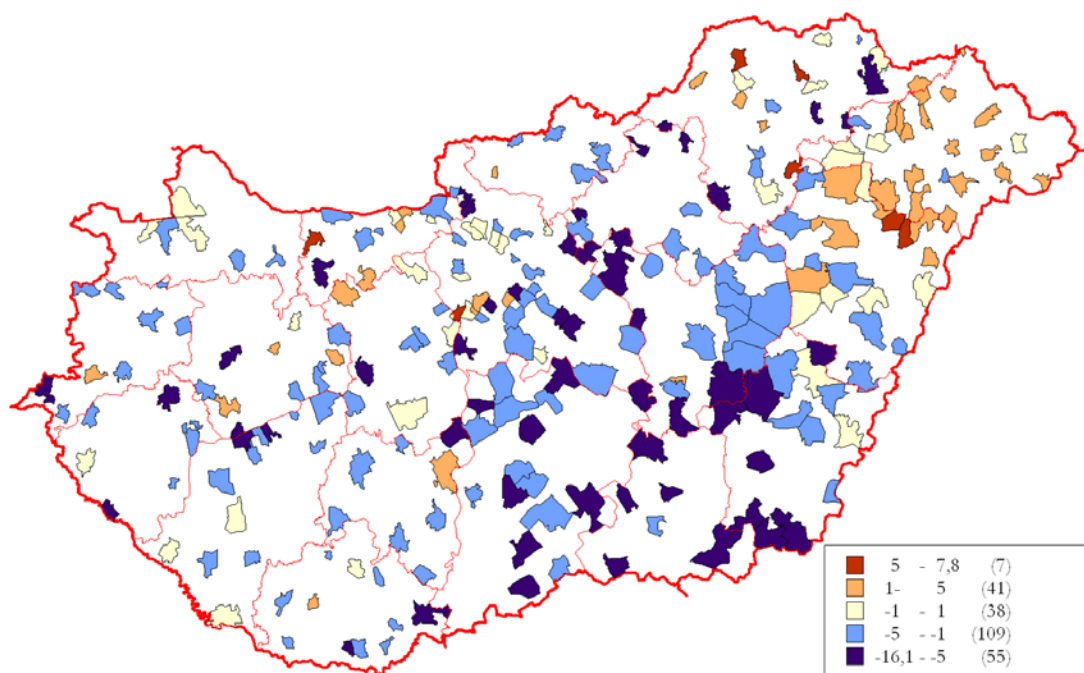
rosok azonban ennek a változásnak haszonélvezői: elsősorban a Pest megyei települések állnak erőteljesen növekvő pályára (sok esetben ez az 1980-as években megtört korábbi folyamatok újbóli folytatását jelenti), amely aztán 5-15 éven belül többnyire el is vezetett várossá nyilvánításukhoz. De a növekedés nem kötődik kizárólagosan ezekhez a településekhez. *Fontos komponensnek kell tekintenünk, hogy a legtöbb „vidéki”, a fővárosi agglomerációtól távol eső kisvárost sem sújtja a nagyvárosokhoz hasonló elvándorlás*, nyilván a szuburbanizáció nem érinti, méretüknél fogva nem is érintheti ezeket. Így a pozitív vándorlási különbözet ellensúlyozni tudta, tudja a 185 kisváros esetében tapasztalható természetes fogyást.

1990 sok esetben eredményezett trendváltást: 30 olyan város van, amelyben a korábbi folyamatos növekedés a visszajára fordult, mégpedig mind földrajzi értelemben, mind népességekategóriák vagy genetikai-funkcionális típusok szerint a legkülönbözőbbek. Nyilván itt találjuk az ipari települések egy részét (másik részük jellemzően már egy évtizeddel korábban fogyatkozni kezd), de üdülővárosokat (Harkány, Balatonfüred, Balatonföldvár stb.), és klasszikus járási szintű központok egész sorát is (Tata, Kisvárda, Bonyhád, Zirc – de itt is lehetne még folytatni a sort). Vagyis a megváltozó körülményekre adott reakciók ilyen értelemben nehezen tipizálhatók, a differenciálódás itt úgy érhető tetten, hogy egy-egy helyi jelentőségű esemény alakíthat ki a demográfiai viszonyokban is megnyilvánuló új helyzetet.

Van példa ellenkező előjelű fordulatra is: *kilenc olyan várost is találunk, amely addigi, 1945 utáni folyamatos csökkenésből vált növekedésre*. Ezek többnyire alföldi kismezővárosok vagy óriásfalvak (Soltvadkert, Kecel, Kiskunmajsa, Dévaványa), a Dunától nyugatra csak a meglehetősen egyedi pályát befutott Nagybajom tartozik ide.

A természetes szaporodás tehát 65 kisvárosra jellemző, ezeknek földrajzi eloszlása jellegzetes, elsősorban a kedvezőbb demográfiai helyzetű északkeleti térségben koncentrálódnak. (16. ábra)

16. ábra. Természetes szaporodás illetve fogyás, 1990-2001 (évi átlag ‰-ben)

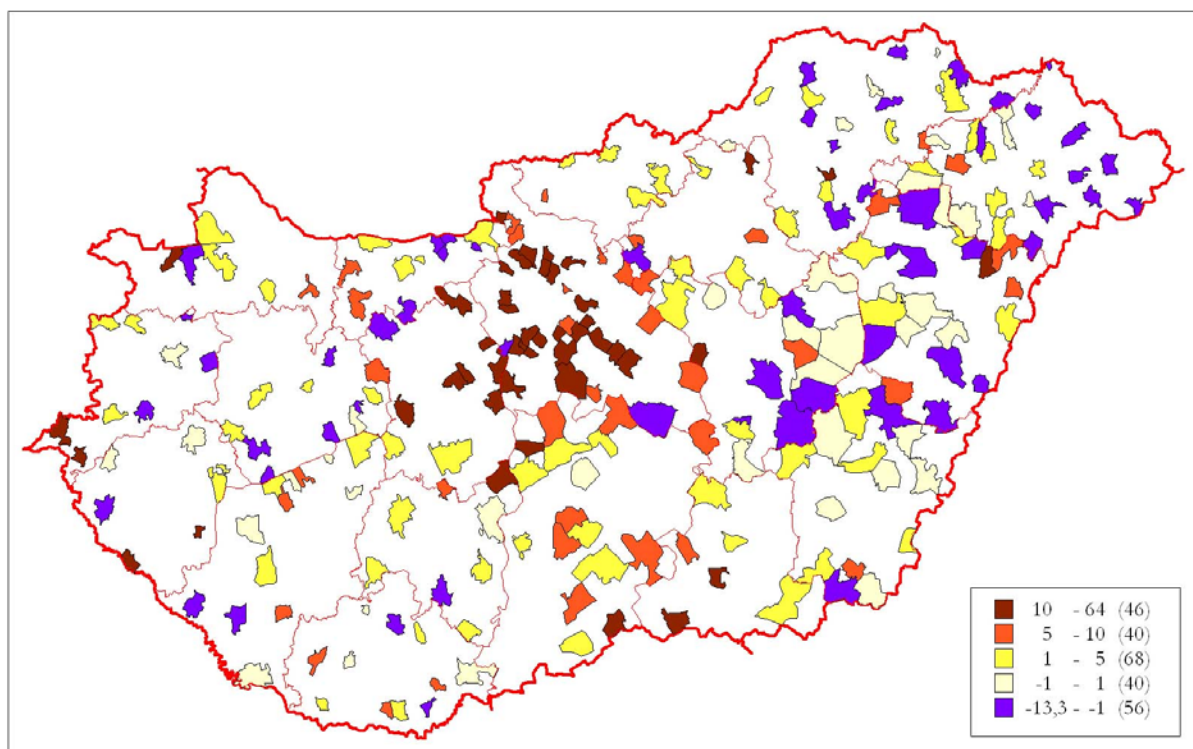

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében és Hajdú-Bihar északi részén kiterjedt térségekben csak pozitív értékeket felvonultató városokat találunk. Hasonló Borsod megye középső része is (Encs, Szendrő, Edelény, Sajószentpéter, Putnok), a kettő között azonban a zempléni városok fogyatkozó tendenciájukkal tűnnek ki (Sárospatak, Pálháza, Tokaj, Szerencs). A Dél-Alföldön a természetes fogyás tekinthető jellemzőnek, az egyetlen kivétel itt Martfű. Mind Budapest környékén, mind

pedig a Dunántúlon meglehetősen vegyes a kép. Az agglomerációs települések többsége a jelentős népesedési „boom” ellenére természetes fogyással jellemezhetők, a határozott növekedés csak a déli szektorban figyelhető meg (Gyál, Szigetszentmiklós, Százhalombatta). A Dunántúlon elsősorban azokra a városokra jellemző a természetes szaporodás, ahol az ipari múlt korábban nagy tömegű fiatalos népesség beáramlását eredményezte (Mór, Oroszlány, Paks, Berhida, Nyergesújfalu, Lábatlan), de ide sorolható a bányász-lakóteleppel kiegészített Szentlőrinc és Tapolca, vagy az agrárközpont Bábolna esete is. Kifejezetten negatív a tendencia az idős korszerkezettű üdülővárosoknál (ideértve az összes Balaton-parti várost, valamint Harkányt, Zalakarost is), és általában az országos tendenciával megegyező ütemű csökkenés jellemzi a tradicionális kisvárosok, egykori járási központok többségét is.

17. ábra. Vándorlási különbség, 1990-2001, (évi átlag %-ben)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A ki- és bevándorlás tekintetében jóval nagyobbak a különbségek, mint a természetes szaporodás terén (17. ábra). A skála két végpontja között 77%-nyi különbség van (a természetes szaporodásnál ez az érték csak 24%). A városok többsége ebben az évtizedben pozitív balansszal bírt, és jelentős, évi 4 ezreléket meghaladó elvándorlás csak húsz települést sújtott.

A legfontosabb jellegzetesség természetesen a szuburbanizációs hatásra igen gyorsan növekvő városgyűrű Budapest körül: itt találjuk az évente legalább 1%-os növekedést vándorlás révén elkönyvelő települések döntő többségét, ebbe a kategóriába az agglomeráción kívül csak néhány kisváros (Fertőd, Szentgotthárd, Óriszentpéter, Tompa, Bélapátfalva), illetve a formálódó szegedi (Mórahalom, Sándorfalva), debreceni (Hajdúsámson) és miskolci (Nyékládháza) agglomeráció egy-egy települése tudott bekerülni.¹³

A jelentős vándorlási veszteséget mutató kisvárosok között földrajzi és funkcionális típusokat is felfedezhetünk. Elég egyértelmű az északkeleti határvidék népességkibocsátó szerepe, Szendrőtől Nyírlugosig összefüggő sávot alkotnak az elvándorlással jellemezhető városok. Nem

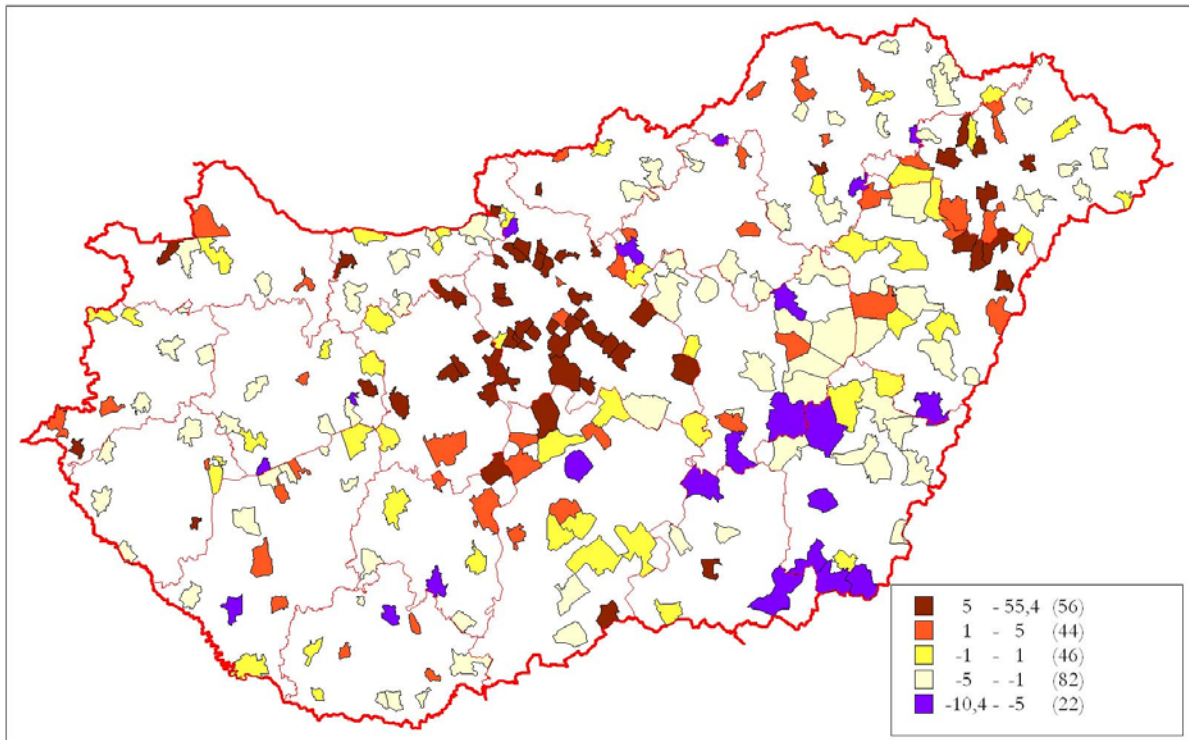
¹³A vidéki agglomerációk kapcsán megemlíthető még Kozármisleny Pécs szomszédságában, szintén ebben a csoportban volna a helye, de a 2007-ben várossá nyilvánított település még nem szerepelt a vizsgálatban.

lehet ugyanakkor egyértelműen a határ menti városokat egységesen kezelni: az összes többi határszakaszon szép számmal találunk olyan városokat, amelyekre a bevándorlás jellemző inkább. Sokkal biztosabb tényező az ipari, különösen a bányászmuft, Oroszlány, Tapolca és az összes kisváros közül a leggyorsabban hanyatló Komló (több mint 2000 lakosát veszítette el 1990 és 2001 között, mindezt igen enyhe természetes fogyás mellett, 2001 és 2005 között ez a tendencia folytatódott, de az üteme a felére mérséklődött). A tradicionális, jól központiasult dunántúli kisvárosoknál általában ritkák a jelentős kilengések, az érték -5 és 5 ezrelék között szóródik jellemzően. Nyilván könnyen megmagyarázhatónak tűnik a jelentős vándorlási többlet olyan, közismerten sikeres pályát befutó települések esetén, mint a GM révén ipari központtá váló Szentgotthárd (12,6‰), a szétválás után látványosan fejlődő Balatonlelle (8,7‰), vagy a szintén felfutó gazdaságú Komárom (3,3‰), nem is beszélve olyan fürdővárosokról, mint a legkisebb magyarországi város címét sokáig birtokló Zalakaros (31,2‰ !). Nem lehet nem észrevenni azt sem, hogy *sok olyan kistérségi, vagy mikrotérségi központ, amely kifejezetten elmaradott vidékek centrumaként funkcionál, annak ellenére bevándorlási célpont, hogy gazdasági mutatói – mint azt látni fogjuk – egyáltalán nem tűnnek kecsegtetőnek a kisvárosok mezőnyében.* Mégis, úgy tűnik, *a kisváros vonzó lakóhely, aránylag kedvezőbb kilátásokkal az őt körülvevő falvaknál:* feltehetően ez a jelenség állhat például Szigetvár (5,1‰), Sellye (2,9‰), Kadarkút (5,9‰), Lengyeltóti (6,6‰) vagy akár még Óriszentpéter (11,0‰) esetében is a háttérben. Hasonló tapasztalható Bács-Kiskun megye középső térségeiben (Kiskunmajsa, Kiskőrös, Kecel, Jánoshalma), illetve Nógrád megyében (ahol Balassagyarmat, Szécsény, Rétság de még Bátorterenyé vagy Pásztó, illetve Hevesben Pétervására is ebbe a csoportba sorolható).

A folyamatok helyi, és nem regionális meghatározottságát erősíti az egymás mellett, vagy legalábbis egymás közelében fekvő városok ellentétes irányú mozgása. Sümeg – Tapolca, Körmen-d – Vasvár, Letenye – Lenti, Sárvár – Celldömölk vagy akár Barcs és Nagyatád párosa is említhető ilyen példaként – minden alkalommal a pozitív vándorlási különbözettel rendelkező város került elsőként említésre. Ugyanez a mozaikhatás figyelhető meg a Tiszántúlon, ahol például Dévaványa (4,8‰), Füzesgyarmat (5,9‰) Szarvas (3,9‰) vagy Tiszaföldvár (3,3‰) emelkedik ki környezetéből.

Ha az előző két térképen ábrázolt eredményt összegezve (18. ábra) megvizsgáljuk a tényleges szaporodás értékét, akkor két világosan elkülönülő csoportot találunk, és mindkét esetben az állapítható meg, hogy *a természetes szaporodás és a vándorlási különbözet egymás hatását gátolva, kioltva működik.* A Budapest környéki agglomerációban a vándorlási különbözetről származó növekedés felülmúlja a természetes fogyást, amely a legtöbb itteni kisvárosra jellemző. ÉK-Magyarországon épp fordított a helyzet: itt a vándorlási veszteséget képes a települések egy részénél még ellensúlyozni a természetes szaporodás. Egymást erősíti a két hatás Debrecen környékén, ahol Hajdúsámson (34‰) az egyik leggyorsabban növekvő „vidéki” kisváros. Ellenkező előjellel, de szintén összeadódnak a hatások Békés megyében is (Mezőhegyes -8,9‰, Battonya -7,1‰). A Dunántúlon megint csak nem a regionális fekvés a döntő szempont. A 10 ezer lakosnál népesebb kisvárosok néhány jellegzetes kivételtől (Paks, Körmen-d, Bicske) eltekintve fogyatkoznak vagy 0-1‰ közötti szerény növekedés jellemzi őket. Dinamikusnak ebben a demográfiai értelemben csak a kisebbek tekinthetők: Szentlőrinc, Bóly, Nagybjom, Jánossomorja, Fertőd, Pannonhalma – hogy a korábban már említettek most itt még egyszer ne citáljuk.

18. ábra. Kisvárosok tényleges szaporodása/fogyása (1990-2001, évi átlag ‰-ben)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

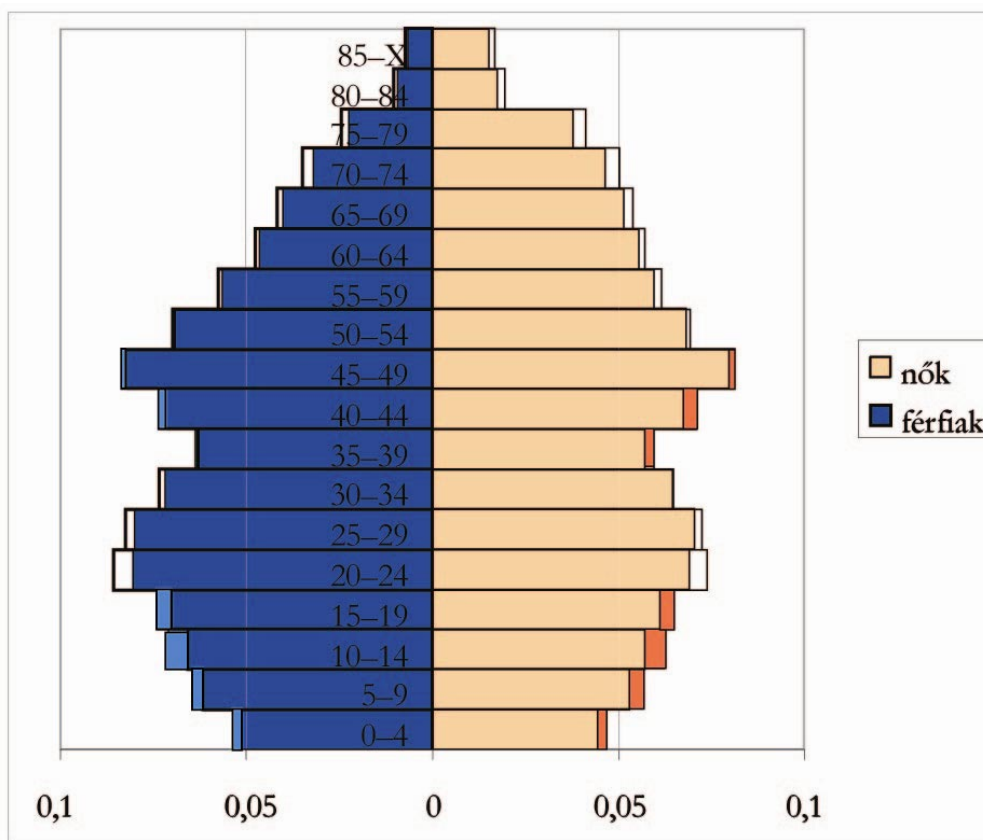
Ezt a különbséget országosan elfedik a gyorsan növekvő és nagy méretű Pest megyei városok, de ha ezeket kivesszük a sokaságból, akkor a különbség már érdeminek mondható (-1,4‰, illetve 0,3‰ a kisebb települések javára). A kisebb települési lélekszám mellett a százalékos változások természetesen könnyebben vesznek fel magasabb értéket, könnyebb egyről a kettőre jutni, de talán nem túlzás annyit kijelenteni, hogy az évtized jelentős átalakulásainak hatásai ezeken a településeken mutatkoznak meg látványosabban.

5.2. A népesség néhány minőségi mutatója

5.2.1. A korszerkezet

A népességdinamikában feltárt átlagosan nagyon hasonló trendek előrevetítik, hogy a kisvárosok korszerkezete sem fog lényegesen különbözni Magyarország egészétől. Ezt az előfeltevést erősíti meg a 19. ábra is, amelyen az egyes kohorszok arányát ábrázoló kisvárosi korfára vetítettük Magyarország hasonló eljárással készült korfáját. A kisvárosoknál nagyobb súllyal szereplő korcsoportokat a színes, ezek fordítottjait az üres végű sávok jelzik.

19. ábra. A kisvárosok korfája, 2001

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

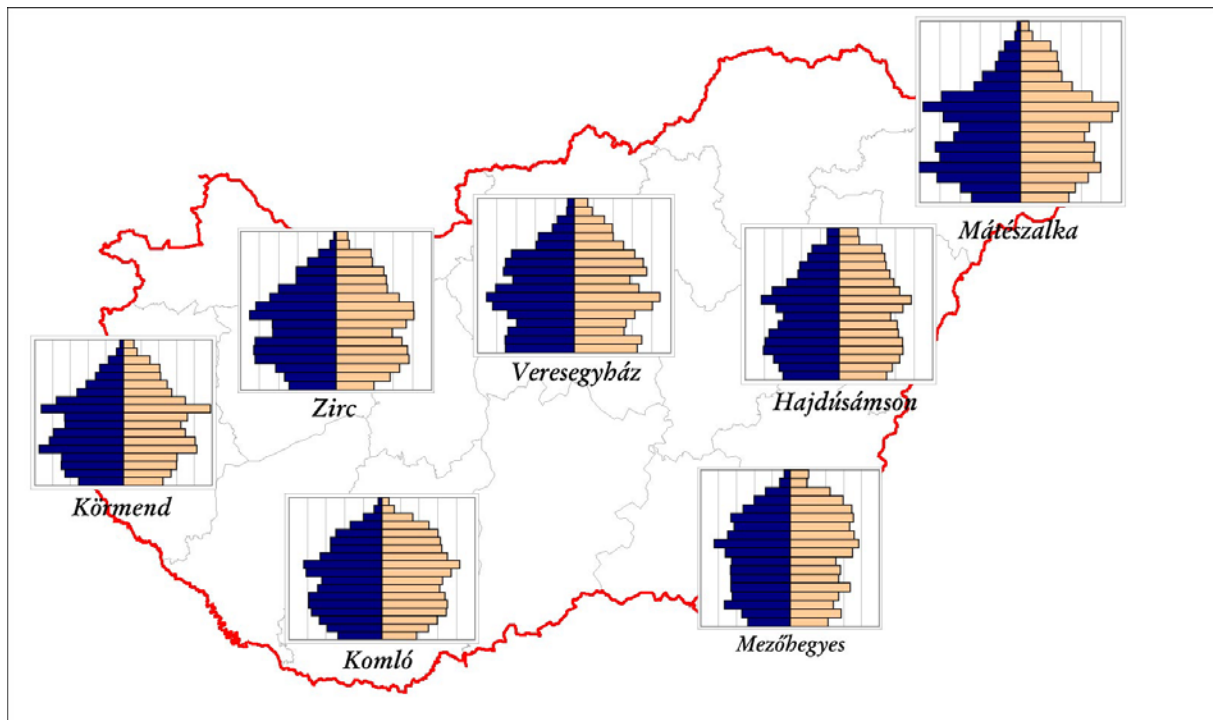
Az eltérés meglehetősen jellegzetes mintázatot mutat: a kisvárosok előnye elsősorban a gyermekkorúaknál jelentkezik, amint az az országosnál kedvezőbb természetes szaporodási mutatóból következik is. Némileg meglepőbb talán, hogy nem egyenletes az átmenet: a huszonéveseknél megtörik a fiatalosabb szerkezetű kisvárosokról kialakult kép, viszont a 35 és 50 év közöttiek már újra ebben a településcsoportban vannak nagyobb súllyal jelen. Másképp megfogalmazva, az alapvetően az országosnál fiatalosabb korösszetételű kisvárosokból „hiányzik” a huszonévesek csoportja. Első pillantásra csábítónak látszik a jelenséget a szuburbanizációs migrációval kapcsolatba hozni: a két felülreprezentált korcsoportban elsősorban az agglomerációba kiköltöző, már egzisztenciát teremtett „középkorúakat” és azok gyermekeit látni. E szerint az elképzelés szerint a kisvárosi népességnövekedés derékhatát alkotó egykori fővárosi lakosok közül a fiatal felnőttek ki sem költöztek, vagy a szülői házat elhagyva visszaköltöztek a nagyvárosba. Sajnos ezt az elképzelést megcáfolja az adatok területi bontása, a pest megyei kisvárosoknál a jelenség ebben a formában ugyanis az országos átlagnál jóval kevésbé, illetve egyáltalán nem jelentkezik.

Magyarázat lehet a huszonévesek hiányára a korosztály felsőoktatási részvétele, a kisvárosok közül kevés a saját egyetemmel rendelkező, ezeknek többsége is meglehetősen speciális profillal – és ebből adódóan diffúz vonzáskörzettel – bír, így az egyetemi éveket a kisvárosi fiatalok rendszerint valamely nagyváros ideiglenes lakosaként töltik. Igaz, hogy a különbség mindkét nemnél lényegében egyformán jelentkezik (pedig a nők felsőoktatási részvétele jóval nagyobb).

Területi eltérés ugyan van az egyes megyék között ebben a tekintetben, de például még az átlagosnál egyértelműen öregebb korszerkezetű csongrádi kisvárosoknál is felfedezhetjük ezt a mintázatot, ha csillapítottabb formában is.

20. ábra. Néhány tipikus kisváros korfája (2001)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

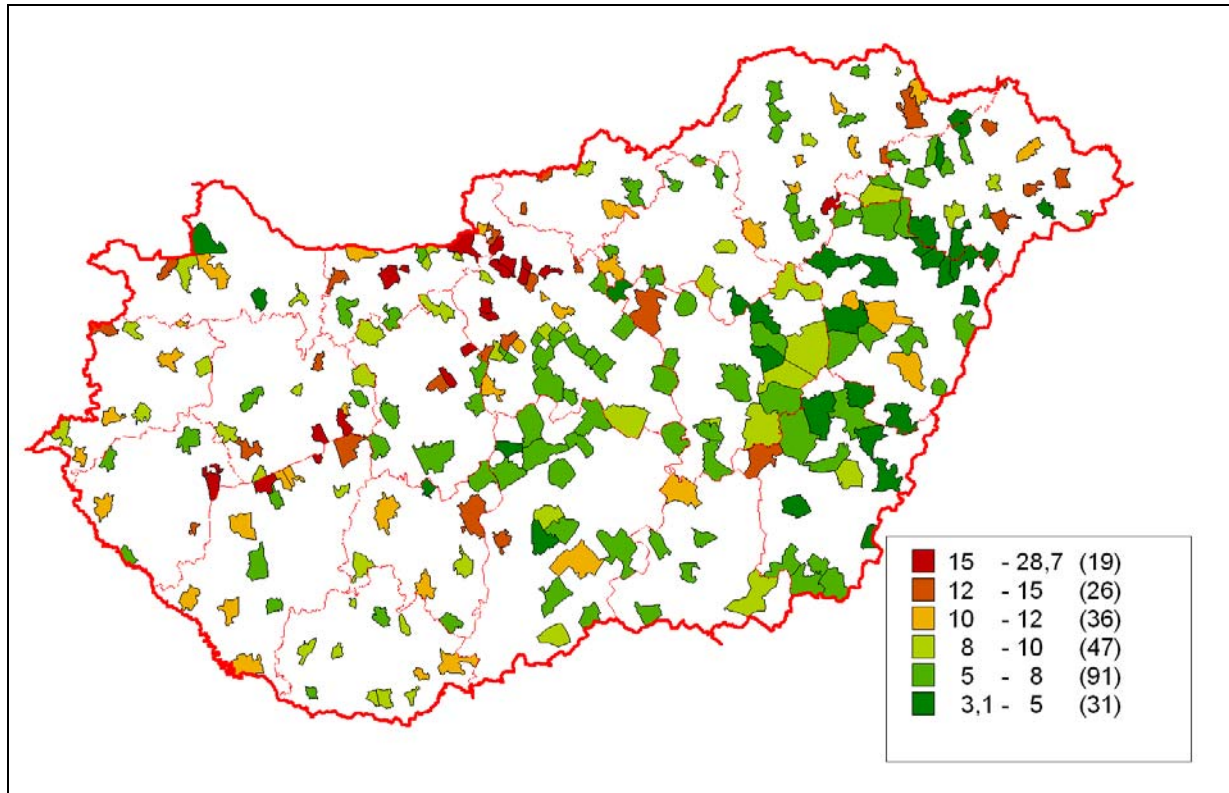
A 20. ábrán néhány jellegzetes kisvárosi korfatípus került feltüntetésre. Egyértelműen csak Hajdúsámson – ahol a településhálózati és regionális hatások összeadódnak – esetében jelenthetjük ki, hogy dinamikus növekvő településről van szó, holott Veresegyház is ennek a csoportnak a képviselőjében került feltüntetésre. Itt a növekedés motorja azonban nem a természetes szaporodás, hanem a bevándorlás; és az egyenetlen ütemű növekedés lenyomata meglátszik a korfa „hullámzásán”, az érintett korcsoportok kiugrásán. A tradicionális kisvárosok átlagát nagyjából Zirc hivatott képviselni: az 1990-es évtized egészét tekintve a születések és halálozások még nagyjából egyensúlyban voltak, de a korfáról már leolvasható a demográfiai fordulat, a legalsó korosztályoknál a csökkenés már-már drámai. Alig jobb a helyzet Körmend esetében, amelynek növekedését jelentősen bevándorlás duzzasztotta fel az elmúlt évtizedekben. Az egyik leggyorsabb ütemben hanyatló ipari város, Komló, nem csak a kivándorlás révén veszít lakosokat, hanem a természetes fogyás is igen jelentős tényező. Ebben az esetben megfigyelhető a bányász-múlt egy másik terhes öröksége: az idősebb korosztályoknál a nők létszámfölénye már-már nyomasztó, ami többek között feltehetően a nehéz munkakörülmények egészségkárosító hatásának is köszönhető. Mezőhegyes a régóta hanyatló pályán mozgó dél-alföldi település példája, ahol az elmúlt mintegy három évtizedben már viszonylag egyöntetűen alacsony létszámú korosztályok születtek.

5.2.2. Az iskolázottság kérdései

Az elmúlt évtizedben több tanulmány is vizsgálta a humán erőforrások minőségi mutatóit, és ezek regionális- illetve településfejlődéssel való kapcsolatát, országos kitekintésben, települési bontásban például Trócsányi A. (1999), más megközelítésben, a kisvárosokra vonatkozóan például Lenner T. (1995). Minden megközelítés hangsúlyozta ennek a tényezőnek a növekvő szerepét, és ezzel a felfogással ez a dolgozat sem kíván vitába szállni. A népesség képzettségére vonatkozó mutatók közül a differenciálódás bemutatására (21. ábra) a diplomások aránya tűnt a legmegfele-

lőbbnek (a megfelelő korú, 25 évnél idősebb népesség százalékában). Főleg azért, mert a diplomások, illetve tágabb, de inkább szűkebb értelemben az értelmiségiek helyi jelenléte meghatározó jelentőségű.

21. ábra. Diplomások aránya a megfelelő korú népességben belül (2001; %)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A különbségek jelentősek: a legalacsonyabb értékkel jellemezhető Vámospercs (3,1%) és a „legképzettebb” Budakeszi (28,7%) között majdnem tízszeres az eltérés. A kisvárosi átlag 9,7%, amely elmarad az országostól (12,6%), de az összes város átlagtól (16%) is. *Ennél érdekesebb, hogy több mint 30 olyan kisváros van, ahol a diplomások aránya még a 2001-es népszámlálás alapján mért közösségi átlagot sem éri el.* Ezek a települések (Simontornya, Tét és Jánossomorja kivételével) az ország keleti régióiban helyezkednek el, gyakorlatilag Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben, illetve a szomszédos békési, nagykunsági területeken. A területi kép egyébként is markáns eltéréseket mutat, egyértelműen kidomborodik a nyugat-keleti lejtő, feltehetően összefüggésben az alföldi kisvárosok funkcionális gyöngeségével is, hiszen a dunántúli átlagot éppen a központi szerepükben erősebb, több intézménnyel rendelkező települések húzzák felfelé. A Dunántúlon megfigyelhető még a Balaton-parti települések kiugró aránya, amely már sokkal inkább a lakóhelyválasztással, és nem a funkciókkal függ össze. Vagyis a diplomás népesség itt nem valamely, az intézményrendszer vagy a gazdaság támasztotta igények mentén jelenik meg, csak közvetve jelent valódi erőforrást a kisvárosoknak, de a közösség fejlesztésében így is jelentős szerepet játszhatnak, játszhatnának.

Ennél a mutatónál is kiemelkedik ugyan Budapest környéke (a fővárosban a népszámlálás szerint 23,8% volt a diplomások aránya), de az agglomeráció sajátos kétsztratusúgot mutat, a magasan képzett népesség elsősorban a nyugati és északi szektor, vonzóbb, attraktívabb lakókörnyezetet kínáló településeit választotta (ezek közül is elsősorban Budakeszi, Szentendre és Budaörs népszerű), ezzel szemben a délkeleti szektor jellegadó települései (Vecsés, Gyál, Üllő, Monor, Dabas stb.) csak az átlag körüli, vagy éppen az alatti értékekkel bírnak.

Jellegzetesek még a humán erőforrások minőségére ható erőteljes lokális hatások. Felsőoktatási intézmény (Keszthely, Szarvas), jelentős számú magasan kvalifikált munkahelyet kínáló gazdasági szerkezet (Paks, Tiszaújváros, bizonyos értelemben Bábolna), de még a máig ható iskolavárosi hagyományok (Sárospatak) is kiemelhetik a településeket környezetükből. Az agglomerációs hatások a vidéki nagyvárosok esetén kevésbé érhetőek tetten, talán a Miskolc melletti Nyékládháza és Felsőzsolca esetében mutathatók ki nyomai, illetve Tatának a hetedik helyet eredményező 17%-os értéke is származhat abból, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező városban szívesen telepednek le Tatabányán dolgozó értelmiségiek, de a jó megközelíthetőség miatt ebben az esetben még Budapest hatása sem zárható ki.

A felsőfokú végzettségűek aránya általában véve megfelelően jelzi a képzettségbeli különbséget. A középfokú és felsőfokú végzettségű lakosok részaránya között ugyanis igen erős az összefüggés. Az egyetlen város, amely markánsan kilóg a sorból, Záhony: a 18 év feletti lakosságból itt találjuk a legnagyobb arányban azokat a lakosokat, akiknek csak középfokú végzettségük van, ugyanakkor a diplomások arányát (12% a 25 év feletti körében) tekintve a város csak az 50. a kisvárosok sorában: ezeken az adatokon a város speciális, közlekedési-logisztikai szerepkörét ismerve nem lehet csodálkozni. Jelentősen eltér még a trendtől a fent már említett három Pest megyei város (Budakeszi, Szentendre és Budaörs), ahol arányaiban kevesebb a középfokú végzettségű a diplomásokhoz viszonyítva.

5.3. A helyi társadalom közösségei

A rendszerváltozás óta a lakosságnak lehetősége van arra, hogy közösségek formájában meghatározó szereplőjévé váljon a településeiket és térségeiket érintő feladatok alakításának. *A településfejlesztés terén a harmadik vagy civilnek mondott szektor szerepe még kialakulóban van, ugyanakkor a településfejlesztés területén működő piaci és állami intézmények számára napjainkra már nyilvánvalóvá vált a civil oldal megkerülhetetlensége* (Bucher E. – László M. – Pirisi G. 2004). A közösségek megjelenése és szerepvállalása elengedhetetlen, hiszen így a probléma az egyes ember szintjéről indul el és válik a társadalom közös megoldandó feladatává. A helyi társadalom, a lakosság önkéntes alapon történő szerveződése, tevékenységük révén hozzájárulnak a társadalmi problémák felszínre kerüléséhez és megoldásukhoz, a közösség igényeinek kielégítéséhez, érdekérvényesítéshez, érdekképviseléshez. A szervezetek innovatív szerepet töltenek be, jelentős társadalomszervező erővel, helyismerettel rendelkeznek, emellett egyéni esetkezésre is képesek. Feladataik közé sorolható még az információ áramoltatása, tanácsadás, felvilágosító szerep. (Kuti É. 1996)

Magyarországon a földrajzi jellegű kutatások mindezülig kevés teret szenteltek ennek a problémának, inkább a szociológia és a politológia oldaláról vannak példák a helyi közösségek szerepének vizsgálatára, de ezek ritkán tesznek kísérletet nagyobb lélegzetű áttekintésre (Bánlaky P. 1987, Bánlaki P. 1990). Kiemelendő például Rechnitzer J. kutatása, aki a civil szervezetek megjelenését az átmenet éveiben a települések fejlődési pályájának alakításában számottevő részt vállaló tényezőnek vélte (Rechnitzer J. 1998). A civil közösségek szervezeteinek kiépülése és a helyi önkormányzás létrejötte ugyanakkor párhuzamos folyamat volt, sok átfedéssel, amelyben a civil szervezetek megjelentek a helyi politikum világában, és aktív szerepet vállaltak annak alakításában. Például 2006-ban az önkormányzati választásokon a 10 ezer főnél népesebb, nem megyei jogú városok kategóriájában a mandátumok mintegy 16%-át a politikában tapasztalható blokkosodás ellenére még mindig a „harmadik oldal”, vagyis helyi civil szervezetek és függetlenek nyerték el.

A civil szervezetek napjainkra sokszínű önálló társadalmi és gazdasági erővel bíró szereplőként jelentek meg minden településtípus esetén (Nárai M. 2003). Tevékenységük és szerepük talán a leglátványosabban a kisvárosok esetében jelenik meg, lévén ez a településméret már kellően rétegzett, és a közösségi feladatokat felvállalni hajlandó és képes értelmiségi vagy más aktív rétegek tagjaival is kellő számban és változatosságban ellátott ahhoz, hogy a civil társadalom intézményesedjen is. Ugyanakkor a településméret még lehetővé teszi azt, hogy a helyi közösség formálói

szinte kivétel nélkül személyesen is ismerjék egymást, illetve munkájukat közvetlenül is megismerje a város szinte teljes közössége. A város és a falu közötti különbségek szociológiai megközelítésében a diszciplína művelői már régóta szembeállítják egymással a két településtípust az emberi kapcsolatok milyensége, személyes-személytelen jellege szerint (Tönnies, F 1983) az ő értelmezésében vett közösség kritériumai megítélésünk szerint nagyjából helytállóak napjaink kisvárosaira is, hiszen itt az élettér, a társadalmi hálók nem szűkültek be; az emberek mindennapi kapcsolatban állnak egymással, kölcsönös bizalom és ismeretség jellemző és ebből kifolyólag az együttműködési képesség is magas. A kisvárosban még nem jelenik meg a nagyvárosi elidegenedés. Ugyanakkor sajnálatos, hogy napjainkig hiányoznak az árnyalt képet adó történeti feltárások, a kultúra historikumát és helyi jelenségeit feltáró antropológiai feltárás, nem nevezték meg az érdekszerveződés kisvárosi típusait, lokális identitásuk jellemzőit (A. Gergely A. 1995).

5.3.1. Nonprofit szervezetek a kisvárosokban

A helyi civil szerveződéseket, még tágabb értelemben a helyi közösségek szervezettségét, erejét teljesítőképességét felmérni még abban az esetben sem volna könnyű feladat, ha ennek részletes kifejtése lenne a dolgozat legfőbb célkitűzése. Az átfogó kép megrajzolásához szükség van valamilyen számszerűsíthető mutatóra, és érdemben ezek közül igazából csak a nonprofit szervezetek száma jöhetett szóba, mint olyan adat, amely rendelkezésre állt minden településre. Noha a KSH időről időre készít felméréseket a nonprofit szféra működéséről ezek megállapításai azonban az elemzés eltérő földrajzi keretei miatt nem igazán alkalmazhatók itt. Így a nonprofit szervezetek (továbbiakban sokszor csak szervezetek) számából kell következtetéseket levonni, még akkor is, ha a szerző számára is nyilvánvaló, hogy mekkora különbségek lehetnek egy-egy szervezet között az aktivitás számszerűsíthető (tagok vagy közreműködők száma, költségvetés stb.) vagy akár „puha” mutatóiban (mint amilyen például a helyi véleményformálásban betöltött szerep, ha úgy tesszük, befolyás).

A 250 kisváros 2005-ben összesen 15 680 civil szervezetet mondhatott magáénak. Ez a szám az ország összes szervezetszámának (74 909, 2005-ben) megközelítőleg 20%-a, amely ha nem is nagyságrendileg, de elmarad ugyan ezen településeknek az ország összlakosságához viszonyított közelítőleg 25%-os népességarányától. Vagyis első ránézésre a szervezetek számában nem jelenik meg a kisvárosi társadalom feltételezett, a nagyvárosokhoz viszonyított magasabb szintű szervezettsége, és összességében már ez az első szám is jelezi, hogy a népességszám és a civil szervezetek száma között meglehetősen szoros kapcsolat áll fenn. A jelenség abban az értelemben tartósnak tűnik, hogy az 1999-es értékekkel elvégezve ugyanezt az összehasonlítást mindössze egyetlen tizednyi eltérés adódik. El lehet fogadni azt a tényt, hogy a volument tekintve a magyar kisvárosok az ország civil szférájának egyötödét tömörítik.

1999 és 2005 között a szervezetszámot tekintve határozott növekedést tapasztalhatunk: hat év alatt összesen 2818 szervezettel lett több, amely 22%-os gyarapodást jelent. Ez lényegében azt is jelenti, hogy a növekedés szinte egyöntetűen jellemző a teljes településcsoportra, a vizsgált városok közül mindössze 15 olyat lehet találni, ahol a szám csökkent ebben a hat éves periódusban. Jelzésértékű, hogy ugyan ezek szám szerint nem túl jelentős visszaesések (a negatív rekorder Csurgó -5-ös értékkel), arányaikban azonban rendre 5-12% közöttiek, ami azt jelzi, hogy az eleve viszonylag alacsony szervezetszámmal rendelkező településeken következett be további csökkenés. Figyelemre méltó az is, hogy ezek a települések rendre – talán két kivételtől eltekintve – hátrányos helyzetű térségekben fekszenek.

A skála másik végén négy olyan települést is találunk, amelyek az eltelt időszakban megduplázták civil szervezetinek számát: Ibrányban, Veresegyházban, Gyálban és Komádiban igazából nehéz közös vonást találni, mindannyian viszonylag fiatal városnak számítanak abban az értelemben, hogy 1990 után nyerték el a városi címet. Összességében a nagyobb arányú növekedés jóval inkább jellemzi az „alacsony bázissal” induló városokat, vagyis azokat, ahol a szervezetek számának

abszolút értéke viszonylag alacsony. Szintén jellemzősen a gyorsan növekedők közé tartoznak (az előbbi megállapítástól nem teljesen függetlenül) azok a városok, amelyek városi címüket az elmúlt 15 éven belül nyerték el. Ezek ugyanis a mintán belül rendre a kisebb népességű és ezért kevésbé fejlett civil szférával jellemezhető települések.

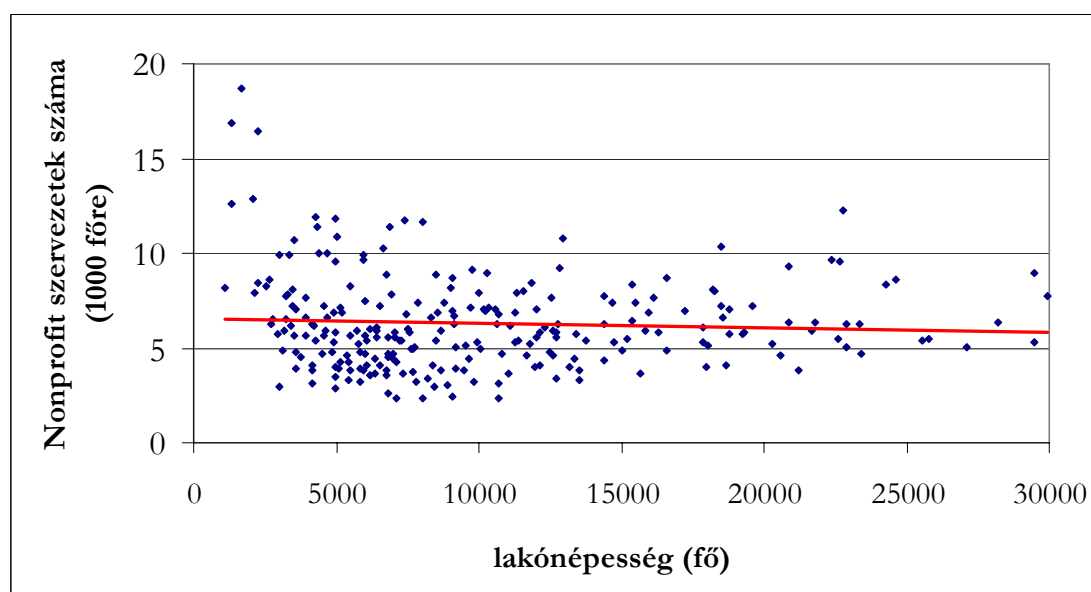
1999-ben az egy kisvárosra jutó átlagos szervezetszám 51,4, ez emelkedik 2005-re 62,4-re. 1999-ben két városban haladta meg az érték a 200-at, 224-el Esztergom tekinthető a legfejlettebbnek, 203-al követi őt Szentendre. Természetesen mind a kettő viszonylag nagy az adott mezőnyben, Esztergom a harmadik, Szentendre pedig a 14. legnagyobb, de talán jelzésértékű az is, hogy két nagyon hasonló, jelentős történelmi tradíciókat felvonultatni képes, polgárosodott és viszonylag tehető városról van szó.

2005-ben már hét várost találunk a 200-as határ felett. A gyorsabban növekedő Szentendre megelőzte Esztergomot, és 279-es értékkel a legtöbb szervezetet tudhatja magáénak. A többi város (Tata, Keszthely, Kiskunhalas, Siófok) ezen a szinten nagyjából hasonló, 10-20% közötti növekedés produkált, kivétel ez alól a településföldrajzi hátteret ismerve egyáltalán nem meglepő módon 83%-os gyarapodással számos helyet a listán előre lépő Budaörs. Valamennyi közös jellemzője a 20 ezer főt meghaladó népesség, bár az ezeket szorosan követő Balassagyarmat lakossága mindössze 18 500 fő.

A lista hátsó régióiban 16 olyan várost találunk, ahol kevesebb, mint 20 civil szervezetet regisztrál a statisztika. Lakosságuk 1300 és 8000 fő között szóródik, a szervezetszám minimuma pedig 13. Az utolsó helyet 1999-ben és 2005-ben is Tompa tölti be, bár a két időpont között 9-ről 13-ra nőtt értéke 44%-os többlet, ennek ellenére ez a helyezésekben nem mutatkozik meg. Ebben a csoportban Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék tűnnek felülreprezentáltak, 3-3 várossal.

Minél nagyobb a város – annál több a civil szervezet: ez az egyszerű és logikus összefüggés igaz, amíg abszolút számokról van szó, a népesség- és szervezetszám közötti összefüggésből számolt korrelációs együttható értéke nagyon megközelíti az 1-et. A szoros kapcsolat rögtön felbomlik ugyanakkor, amikor relatív számokat, 1000 lakosra jutó szervezeti arányokat vetjük össze a népesség számával, itt nincsen statisztikailag kimutatható kapcsolat (22. ábra).

22. ábra. 1000 főre jutó szervezetszám és a lakosság szám kapcsolata (2005)

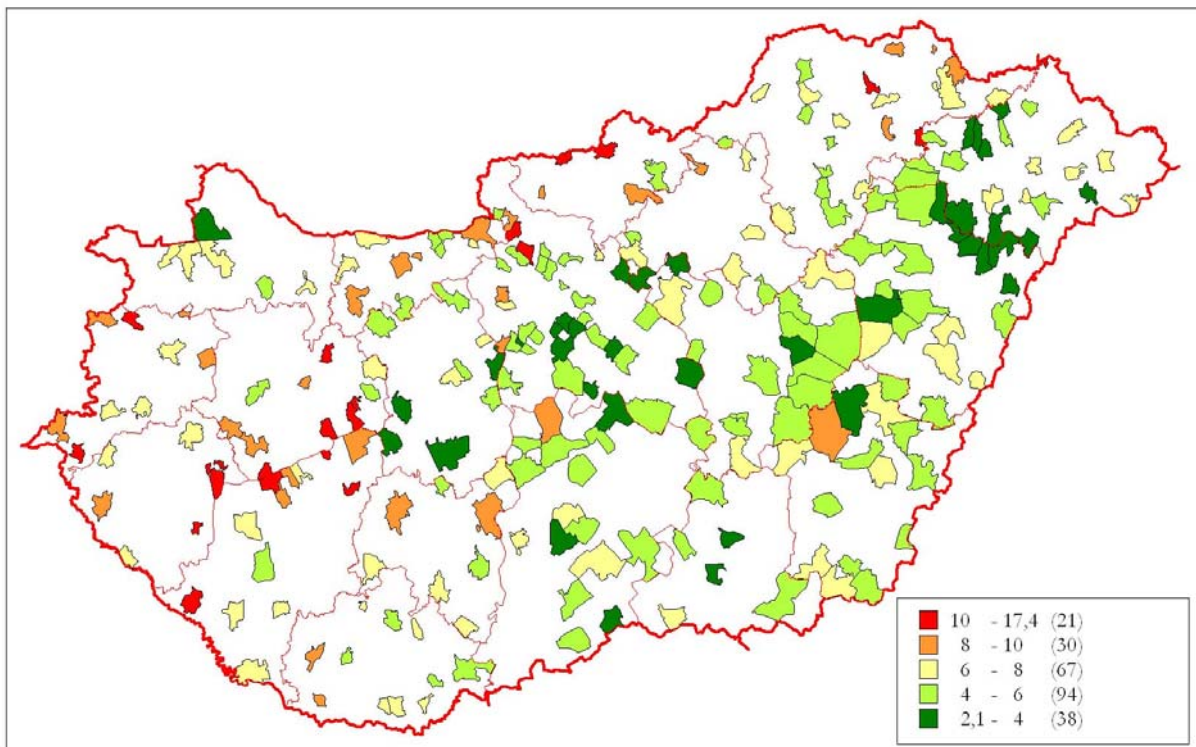
Forrás: KSH T-STAR adatok alapján saját szerkesztés

Már az előző értékek sejtetni vélték, hogy a szervezetek népességarányos száma és a település mérete között nem mutatható ki összefüggés, vagyis a nagyobb városokban nem találunk *arányai-*

ban több civil szerveződést. Tehát az abszolút számokon túl az 1000 lakosra jutó szervezetszám fejezi ki reálisabban a települések önszerveződési aktivitását. Az ezt bemutató ábrára fektetett trendvonal ereszkedő, egyenlete negatív, a korrelációs együttható értéke pedig lényegében nulla.

Azt azonban talán nem lehet teljesen a véletlen rovására írni, hogy mégis a kiemelkedően magas értéket elérő településeket inkább a legkisebb városi méretkategóriákban kell keresnünk. A lista legelső négy helyezettje, sorrendben Visegrád, Badacsonytomaj, Balatonföldvár és Zalakaros, 1000 lakosra jutó 18,7 és 12,4 közötti értékekkel, majdhogynem a négy legkisebb város, ha nem is ebben a sorrendben (Badacsonytomaj és Balatonföldvár közül még Gönc és Máriapócs hiányzik). Tovább folytatva az élmezőny felsorolását, az ötödik helyezett a korábban már említett Szentendre, majd Balatonfűzfő, Tokaj, Zirc, Balatonalmádi és Hévíz következik. Amellett, hogy ez utóbbiak megint csak nem tartoznak a legnagyobb kisvárosok közé (bár határozottan nagyobbak a szűk élmezőnynél), már első látásra is feltűnő, hogy döntő többségük üdülőtelepülés, vagy ha nem egyértelműen az, az idegenforgalom akkor is jelentős szerepet játszik megélhetésükben (ld. Balatonfűzfő, Tokaj, Szentendre). Talán Zirc az egyetlen kivétel (kétségtávol van idegenforgalma, de a többivel összevetve nem jelentős). A másik feltűnő jelenség, hogy az egyetlen Tokajt leszámítva dunántúli városokkal van dolgunk.

23. ábra. 1000 lakosra jutó nonprofit szervezetek száma a kisvárosokban (2005)

Forrás: KSH T-Star adatbázis alapján saját szerkesztés

A lista másik végén, a sereghajtók között viszont kevésbé lehet ennyire egyértelmű közös jegyeket felfedezni. Méret szempontjából az 5000 és 10 000 közötti városokat találjuk itt a legnagyobb számban, bár az utolsó helyezett Hajdúsámson meghaladja a 10 ezres küszöböt. Közös vonás azonban, hogy „fiatal városokkal” van dolgunk (átlagosan néhány évvel fiatalabbak a lista élén található üdülővárosoknál is), ráadásul a három Fejér megyei (Enying, Ercsi és Sárbogárd) kivételével valamennyi a Dunától keletre helyezkedik el. Ez alátámasztja a regionális szintű adatokból nyert képet, amely az összes civil szervezetre vonatkozik, ahol a 7,3-as országos, 1000 főre számított átlaghoz képest az alföldi régiók határozottan kisebb értékekkel jellemezhetők (5,9; 6,5), de enyhén átlag alatti az észak-magyarországi és a Közép-dunántúli régió is. Ebből adódóan a kü-

lönbségek sokkal inkább regionálisak, nem pedig az alföldi és a dunántúli (kis)városi fejlődés eltérő jellegzetességeiből fakadnak (23. ábra).

A fenti regionális különbségeket érdemben lehet árnyalni a települési szint beiktatásával. A kelet-nyugati dichotómia itt is világosan kirajzolódik, de ezen túl megfigyelhető néhány sajátos térbeli koncentráció is. A legfeltűnőbb módon ez talán a Balaton körül rajzolódik ki, ahol a tóparti kisvárosok úgyszólván mindegyike a felső kategóriákba került. Ezek a települések azonban földrajzi értelemben közel sem alkotnak egységes csoportot, hiszen például Keszthely egyike a funkcionális értelemben legfejlettebb kisvárosoknak (például jelentős felsőoktatási hagyományokkal rendelkezik), addig a déli parton Balatonlelle, Balatonboglár, de különösen Balatonföldvár városi funkciói meglehetősen egyoldalúak, illetve hiányosak. Ugyanez mondható el egyébként Badacsonytomajról, Siófok pedig szintén több tekintetben kiemelkedik ebből a mezőnyből. Ennek ellenére a civil aktivitás tekintetében a csoport nagyon egységes.

A Dunántúl természetesen általában viszonylag magas értékekkel jellemezhető, ebben a térségben inkább a negatív eltéréseket érdemes közelebbről megvizsgálni. Az egyik ilyen „anomália” a Közép-Dunántúlhoz kötődik¹⁴, Fejér megye és részben Komárom-Esztergom megye kisvárosai esetében is megfigyelhetők. Funkcionális értelemben ez a földrajzi csoport kétosztatú, hiszen a térség déli részén Enying, Sárbogárd vagy Polgárdi inkább az alföldi kismezővárosokkal mutat rokon vonásokat, az északi peremen viszont ipari települések (Berhida, Várpalota, Bicske, Mór, Oroszlány, illetve Nyergesújfalu és Lábatlan) sorakoznak. Némileg talán meglepő módon nem jelenthető ki teljesen egyértelműen, hogy az elmúlt évtizedekben gyorsan növekedő, iparosodott, kissé gyökértelen városokban alacsony volna a civil aktivitás. Mert ugyan a fent említettek kivül igaz ez például az adatok alapján Komlóra vagy északkeleten Sajószentpéterre, esetleg Bátonyterenyére, de semmiképpen sem állja meg a helyét például a nem sokban különböző fejlődési pályát befutott Tiszaújváros, Százhalombatta vagy Paks esetében.

További feltűnő jelenség a budapesti agglomeráció kétosztatúsága. A budai oldalon Budaörs, Budakeszi, Szentendre és a már említett Százhalombatta kiemelkedik – bár például Pilisvörösvár nem –, míg a pesti oldal kisvárosait rendre az utolsó két kategória valamelyikében találjuk Tököltől kezdve Vecsésen át Dunakesziig. Ezek a települések éppenséggel az elmúlt 20-30 év robbanásszerű növekedésének köszönhetik városi rangjukat, a növekedést pedig a Budapestről kiáramló, meglehetősen heterogén összetételű népesség kiköltözése okozta. A helyi társadalmak átalakulása ezeken a településeken látványos, a közösség viszonylagos szervezetlensége tulajdonképpen teljesen logikus, csak hogy a növekedés üteme érdemben nem volt sokkal kisebb a nyugati oldalon sem, mégis úgy tűnik, az ottani települések „abszorpciósi képessége” nagyobb.

Kelet-Magyarország kisvárosaiban ismét világossá válik, hogy a településföldrajzi és történelmi különbségek a gazdasági tényezőknél jóval nagyobb mértékben járulnak hozzá a civil aktivitásban megnyilvánuló különbségekhez. Az Észak-magyarországi régió mind egészében, mind pedig a kisvárosokat tekintve felülmúlja az alföldieket, annak ellenére, hogy a gazdasági mutatókban számottevő különbségek mutathatók ki. Figyelemre méltóak a régió belül Nógrád (Rétság, Balassagyarmat, Szécsény) magas értékei, illetve, hogy a rendkívül heterogén Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a különbségek a civil szervezetekben is megnyilvánulnak. A zempléni városok (Gönc, Encs, Szerencs, Tokaj, Sárospatak és Sátoraljaújhely), amelyek jelentős mező- és kisvárosi hagyományokat tudhatnak magukénak, határozottan kiemelkednek a megyéjükből és tágabb térségükből is.

Az Alföldön viszonylag egyenletes kép fogadja a szemlélőt, a legalacsonyabb értékeket összességében a Hajdú-Bihar megyei – sőt, kifejezetten az egykori hajdú – városok produkálják. A régió belüli különbségek nem rendeződnek igazán jellegzetes mintázatba, kivételt talán a

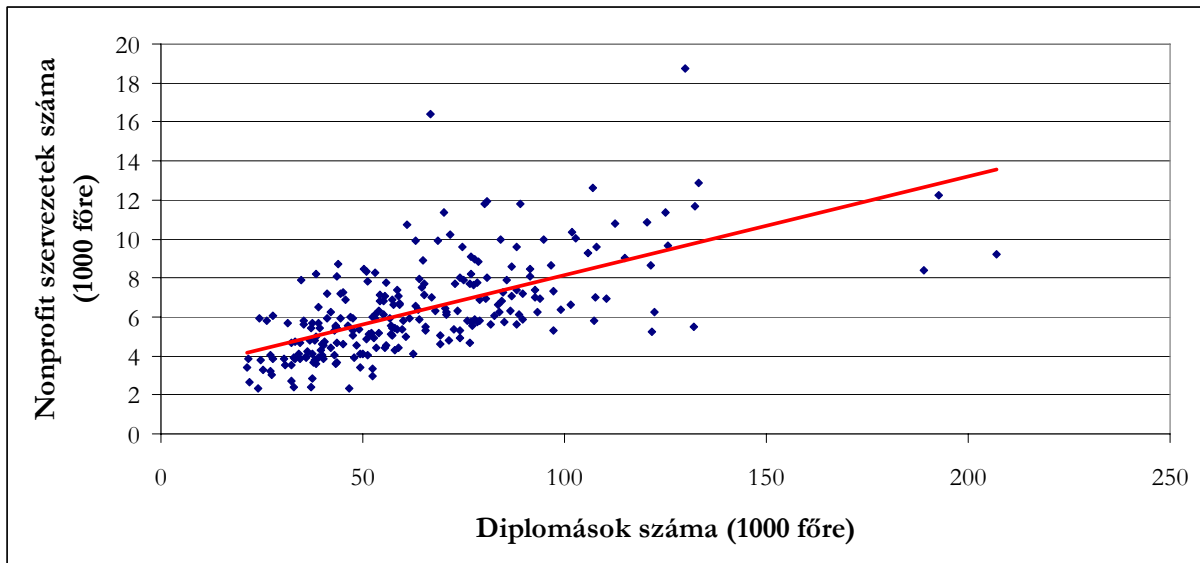
---

¹⁴ Rechnitzer János (1998) Fejér megyét ebből a – mármint civil – szempontból az ország „passzív térségei között tartja számos, az okokat további kutatások eredményei tárhatnák fel, de annyit feltételez a szerző, hogy az ipari és a mezőgazdasági nagyvállalkozások többségbe kerülése lehet az egyik oka annak, hogy a nonprofit szervezetek növekedési üteme itt elmarad az országos átlagtól.

településföldrajzi szempontból is elkülönülő Szabolcs-Szatmár-Bereg megye pozitív eltérése jelenthet.

A kutatás során vizsgálatra kerültek a szervezetek számának lehetséges összefüggései néhány más mutatóval. Így elsőként az értelmiség jelenlétére voltunk kíváncsiak, tekintettel arra, hogy ennek a rétegnek az önszerveződésben betöltött szerepe általában jelentősnek mondható, és adott esetben a kisvárosoknál pedig a civil szerveződéstől függetlenül fontos faktornak számít a szellemi elit jelenléte és milyensége. Mérőszámnak a már korábban itt is a diplomások számát (ezer főre vetítve) alkalmaztuk (24. ábra).

24. ábra. Összefüggés a diplomások száma és a civil szervezetek aránya között

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját szerkesztés

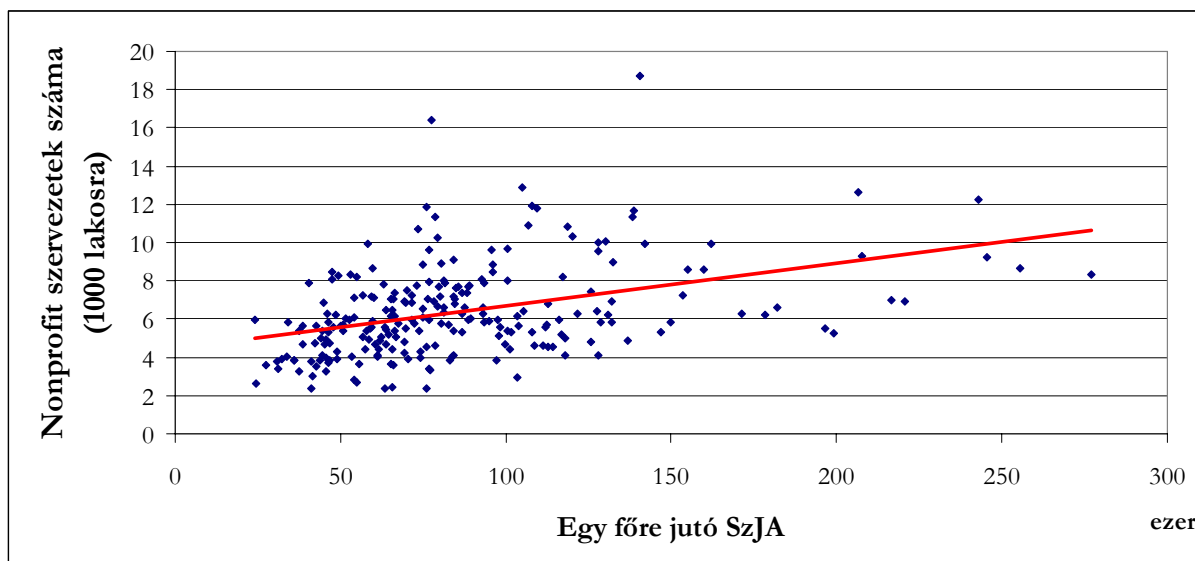
Általánosságban elmondható: minél nagyobb arányban vannak jelen a diplomások egy adott kisvárosban, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a civil aktivitás is magas lesz. A korrelációs együttható is igazolni látszik ezt a viszonylag szoros összefüggést 0,62-es értékével (a rangkorreláció 0,67). A szervezetszám és a diplomások száma tekintetében egyaránt nagyok a települések közötti eltérések. Mindkét esetben megközelítőleg tízes szorzó választja el egymástól a skála két végét, a diplomásoknál ez például Budakeszi (207) és Hajdúhadház (21,3) – a két település közti különbséget talán még jobban kiemeli, ha megemlítjük, hogy lakosság számuk majdnem teljesen azonos, és hogy központi szerepköreinek fejlettségében sincs olyan nagy mértékű eltérés, amely ezt a különbséget indokolhatná. Ennek a listának az élén egyébként is alapvetően a Budapest környéki kisvárosok állnak, az első 15 helyen ezek váltakoznak üdülőtelepülésekkel, és csak a 11. Tata, méginkább pedig a 17. Tiszaújváros esetében lehetünk biztosak abban, hogy ez esetben már nem a szuburbanizációs hatásokkal van dolgunk.

Összességében a trendvontaltól való jelentős eltérések nem nagyon gyakoriak, itt is talán az agglomerációs gyűrű néhány települését hozhatjuk fel példának, hiszen Göd, Pomáz és Dunakeszi egyaránt észrevehetően kevesebb civil szervezetek rendelkezik, mint amennyit a diplomások száma alapján az átlag szerint várhatnánk. Ennek okai vélhetően ugyanazokban a tényezőkben keresendő, amelyek a területi elemzésnél részletesen kifejtésre kerülnek.

A diplomások jelenlétén túl megvizsgáltuk a jövedelmi viszonyokkal való kapcsolatot, a mérleg másik serpenyőjébe ezúttal az egy főre jutó személyi jövedelemadó összegét helyezve (25. ábra).

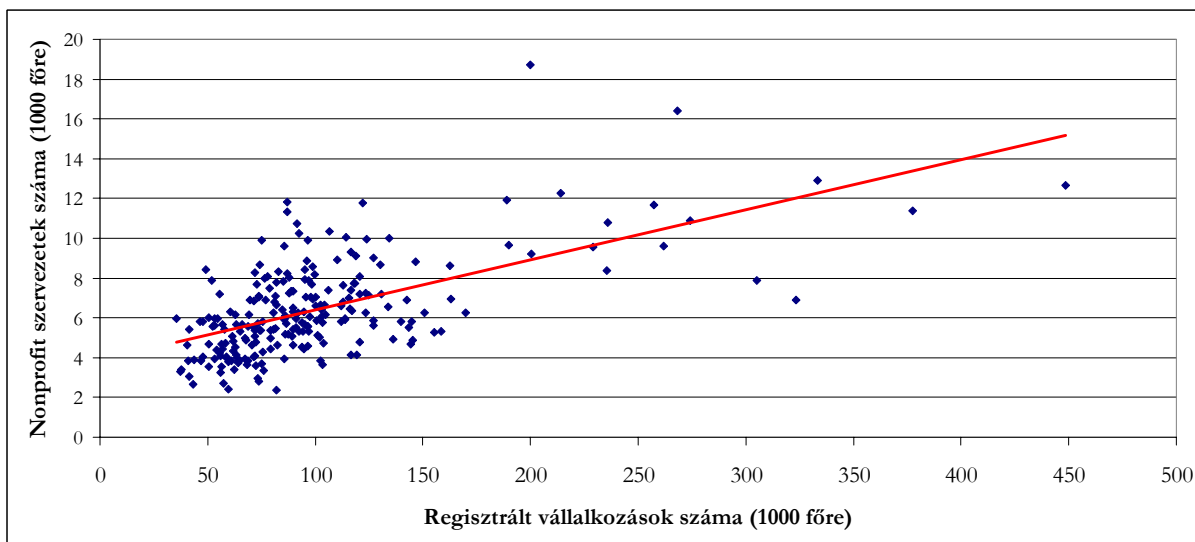
25. ábra. Az egy főre jutó személyi jövedelemadó és a nonprofit szervezetek számának összefüggése

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját szerkesztés

Az eredmény csak kissé árnyalta az előbbi, diplomásokkal kapcsolatos megállapításokat. Ebben az esetben a statisztikai korrelációs jóval kevésbé szoros, 0,4 (illetve 0,44, ha a rangkorrelációs vizsgáljuk). Annak ismeretében, hogy milyen szoros kapcsolat áll fenn a kisvárosokban a jövedelemadó és a diplomások jelenléte között (ld. az összefoglaló fejezet 5. táblázatát), megkockáztathatjuk, itt már csak másodlagos a kapcsolat: vagyis csak annyiban igaz az összefüggés, hogy a diplomások magas aránya oka a magasabb jövedelmeknek és a nonprofit aktivitásnak is.

26. ábra. A regisztrált vállalkozások és a nonprofit szervezetek számának összefüggése

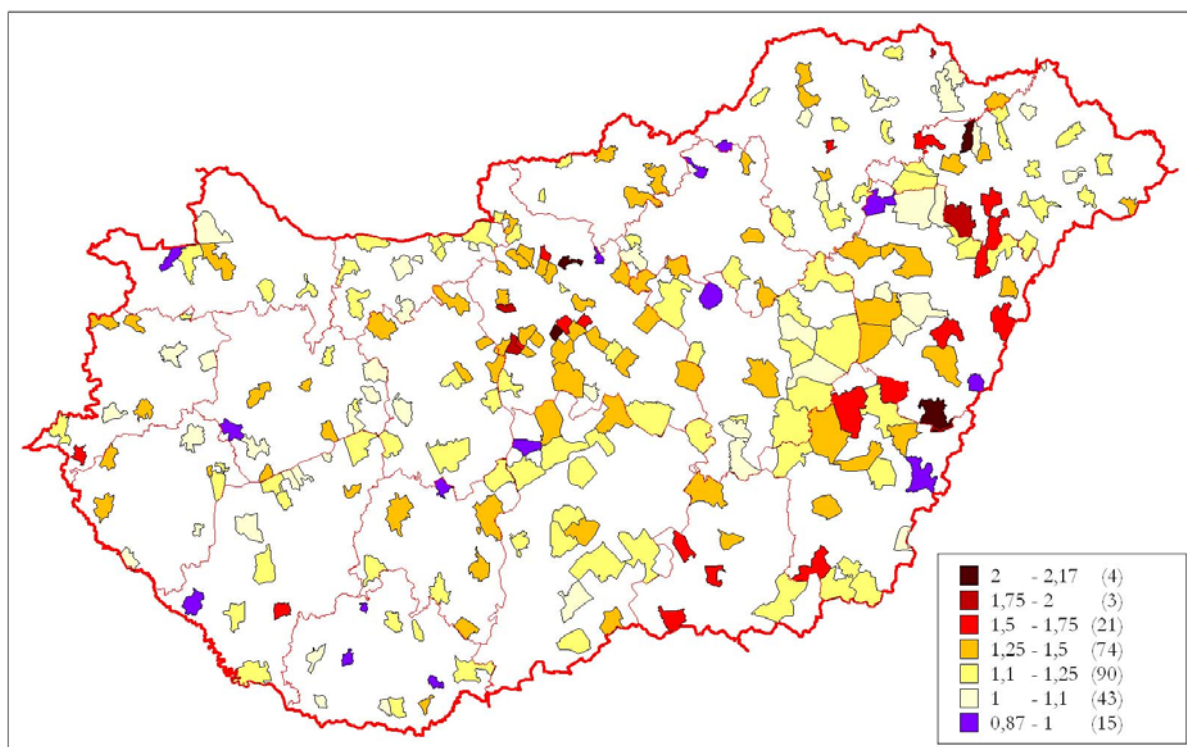

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját szerkesztés

A továbbiakban vizsgálatra került még a népesség nonprofit- és a profitorientált aktivitásának kapcsolata, vagyis az 1000 főre jutó szervezetszámot a regisztrált vállalkozások számának hasonló értékével vetettük össze (26. ábra). A kapcsolat megközelítőleg annyira bizonyult szorosnak, mint a diplomások arányának esetében. Az alacsony nonprofit aktivitás majdnem lényegében minden esetben alacsony vállalkozási aktivitással is együtt jár. Általában elmondható, hogy az aránylag

kiseb civil aktivitással párosuló nagyobb vállalkozássűrűség elsősorban Pest megyében, míg ennek a fordítottja zömmel Kelet-Magyarországon figyelhető meg, de az eltérések ebben a tartományban viszonylag alacsonyak. Határozottan elkülönül viszont az üdülőtelepülések csoportja, ahol mindkét érték viszonylag magas, de a vállalkozási intenzitás mégis valamivel erőteljesebbnek mondható. Ez a csoport meglehetősen könnyen elkülöníthető, és magában foglalja a Velencei-tó partján fekvő Velencén és Gárdonyon kívül az összes klasszikus fürdőhelyet, ellenben hiányoznak belőle az inkább imázs, mint klasszikus értelemben vett idegenforgalmi települések (Pannonhalma, Villány, Máriapócs), és némileg elkülönül az alacsonyabb vállalkozássűrűséggel jellemezhető Visegrád és a szintén részben üdülőfunkcióval jellemezhető Nagymaros is. Lényegében ezeket a településeket láthatjuk a 26. ábrán az x-tengely jobb szélén, a trendvonal felett, rendre 180-nál magasabb y (vagyis szervezetszám) értékekkel.

27. ábra. A nonprofit szervezetek számának változása, 1999-2005

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját szerkesztés

Az 1999 és 2005 közötti változásokat bemutató 27. ábrán kék színnel került kiemelésre az a néhány kisváros, ahol a szervezetszám csökkent: nem sok ilyen van, mindössze 15, és földrajzi eloszlásuk is szórta, nem lehet egyetlen térséghez kötni. Genetikai-funkcionális szempontból is nagyon eltérő településekről van szó, így a változásokat ebben az esetben helyi hatótényezőknek kell tulajdonítanunk.

Határozottan kirajzolódnak viszont a növekedési gócpontok. A budapesti agglomerációban ez egyáltalán nem meglepő, hiszen itt maguk a városok is gyorsan növekednek, fiatalos korösszetételű, dinamikusán változó, részben még kialakulóban lévő településekről van szó. Az azonban már itt is szembeűnő, hogy éppen a keleti szektorban intenzívebb a növekedés, ahol a kiinduló bázis alacsonyabb volt. A civil szervezetek számának növekedése és a települések tényleges szaporodása között egyébként nincs kimutatható összefüggés, még akkor sem, hogyha ez Pest megye alapján kézenfekvőnek tűnik.

Szintén erőteljes gyarapodás figyelhető meg ugyanis az ország keleti térségeiben, azokban a városokban, ahol a demográfiai helyzet kifejezetten rossz. Kiseb mértékben Bács-Kiskun megye, ennél is határozottabban szinte az egész Tiszántúl kiemelhető, éppen azok a területek, ahol ös-

szességében még mindig viszonylag kevés szervezetet regisztrálhatunk. Igaz, a legintenzívebb növekedés itt is elsősorban olyan településekhez köthető (pl. Komádi, Ibrány, Újfehértó), ahol a városi rang viszonylag újkeletű és a városi funkciók kevésbé fejlettek. Joggal feltételezhetjük, hogy szemben például a Dunántúl ilyen szempontból lassabban gyarapodó, ugyanakkor „konszolidált”, tradicionális kisvárosaival itt – ahogy Budapest körül is – a városiasodás egyik jeleként a civil szféra is átalakuláson, megerősödéson, kibővülésen megy át.

5.4. A kisvárosok társadalmi szférájának vizsgálatából levonható legfontosabb következtetések

A társadalmi szféra jellegzetességei meglehetősen nagy különbségeket mutatnak a vizsgált 250 elemes halmazon belül. Ezek a különbségek egy része történetileg öröklött, hosszú távon ható, mint amilyen például az alföldi városok egy jól körülírható csoportjának sajátos, lefelé ívelő demográfiai pályája, és az ezzel összefüggő szerkezeti problémái. Másik része újabb keletű, és elsősorban az elmúlt két-három évtizedben gyökerezik. A rendszerváltozás után felerősödő regionális folyamatok általában felgyorsították a differenciálódás folyamatát. Különösen tetten érhető ez a kisvárosok népességszám-változásában, ahol a szuburbanizációs folyamat nyertesei emelkednek ki a mezőnyből.

Fontos következtetés, hogy a társadalmi szféra mennyiségi, illetve minőségi mutatóinak területi eloszlásában jelentős különbség van. A bevándorlás, vagy a természetes növekedés révén humán erőforrásaik bővülését megélő települések általában nem azok, amelyek kiemelkednek a minőségi mutatókban, amelyekből például igen eltérő mértékben részesednek az agglomerációs települések. A regionális értelemben elfoglalt térszerkezeti pozíció meghatározó lehet bizonyos paraméterek esetén: hasonló méretű és hasonló intézményhálózattal jellemezhető alföldi és dunántúli kisvárosok között olykor igen jelentős különbségek alakulnak ki az iskolázottság, vagy a civil aktivitás tekintetében.

Előzetes feltevéseinket, és a tágra szabott kisváros fogalmat látszik igazolni, hogy nincs határozott lépcső a humán erőforrások tekintetében a kisvárosok mezőnyén belül. Van ugyan egy-két, több tekintetben is leszakadó település, de ezeket nem lehetne egy meghatározott funkcionális szinthez kötni.

6. A kisvárosok infrastrukturális szférája

6.1. A műszaki infrastruktúra néhány alapvető kérdése

A településeket alkotó műszaki, vagy infrastrukturális szféra határai nehezen húzhatók meg, hiszen önmagában az infrastruktúra fogalma is rendkívül tág, illetve gyakran különböző hangsúlyokkal, megközelítésekkel használatos. Abonyiné Palotás Jolán az *Infrastruktúra* című könyvében (2003) részletesen összegyűjti és elemzi az ezzel kapcsolatos dilemmákat, és végül termelői-műszaki, illetve szociális, lakossági, humán, települési alrendszerekre osztja fel azt. Kószegfalvi György – többször is vissza-visszatérve kutatói pályafutása során az infrastruktúra fogalmi kérdéseiről – többek között azt hangsúlyozza, hogy az infrastruktúra a települések létének, fejlődésének is egyik meghatározó feltétele, illetve hogy több, mint a kommunális szolgáltatások összessége (Kószegfalvi Gy. 2008). Elfogadva ezt a két, meglehetősen széles mozgásteret biztosító megközelítést a jelen dolgozat is a települések infrastrukturális szférájához sorol olyan intézményi tényezőket, amelyek akár a társadalmi szféra részeként is értelmezhetőek lennének.

A műszaki vagy infrastrukturális szféra tulajdonképpen a települések látható részeként is felfogható: lakások, közintézmények, közlekedési pályák, kiszolgáló létesítmények a föld felett és részben a föld alatt: ez az amit a szemlélő alapvetően településként, vagy városként értelmez. Az infrastruktúra, szűkebb, „vonalas” értelmében megjelenik városképző tényezőként is, hiszen történelmileg a város és a vidék közötti infrastrukturális ellátottságbeli különbség szembeötlő volt, különösen akkor, amikor annak fejlődése – elsősorban a második ipari forradalom technológiai megújulást hozó korának idejében – felgyorsult, az innovációk egymást követték és ezek a városokban honosodtak meg elsőként. A városias életforma alapját többek között ezek a ma már a modern élet integráns részének tekintett, eredetileg azonban „luxus”, legalábbis kényelmi szolgáltatások jelentették: a városokat a burkolt utcák, a kiépített ivóvízhálózat, a világított utcák, telefonhálózat stb. jellemzik. Ezen tényezők városképző szerepe némileg csökkent, mivel a város és a falu közötti különbségek ebben a tekintetben egyértelműek zsugorodtak, és a településhálózat egészére kiterjedő urbanizáció – ebben az értelemben városiasodás – határozottan tetten érhető a rurális térségekben is.

Ugyanígy nagyon is városképző jelentőségű (ld. a korábbi fejezeteket a kisváros-fogalommal kapcsolatban) az épületállomány és a beépítettség, a városiasnak nevezhető horizontálisan zárt és vertikálisan tagolt településrészek, tömbök megjelenése, a kisvárosias településközpont megléte, mérete, vagy éppen az eltérő építészeti karakterű, beépítettségű településrészek (talán túlzás lenne negyedeknek nevezni őket) megjelenése. Ezek olyannyira szerves részét képezik a városról alkotott fogalmunknak, hogy a várossá nyilvánítási kritériumok között is megjelennek, ha nem is mindig hivatalosan (Pirisi G. – Trócsányi A. 2007a).

A dolgozat keretei nem engedik meg, hogy részletesen vizsgáljuk a kisvárosok településmorfológiai vonásait, mert erre érdemben nem volna megfelelő az alkalmazott, döntően statisztikai adatokra alapozó megközelítés. Volna természetesen néhány mutató, aminek a különbségével lehetne operálni – ilyen például a többszintes beépítés, illetve az emeletes épületek aránya, a lakások építésének ideje – amelyből következtetni lehet az épületállomány amortizációjára, illetve a történeti városmag jelenlétére is most mégis eltekintünk ettől. Nem azért, mintha nem tűnne érdekes kutatási iránynak, hiszen Csapó Tamás a Magyarországi városok településmorfológiájában (2005) elemzett már néhány tipikus kisvárosi szerkezeti típust is, de döntően a nagyobb városokra koncentrált, támaszkodva a hazai alaktani kutatások hagyományaira is, amelyek szintén szolgáltatnak muníciót a kisvárosok kérdéskörével kapcsolatban is (Mendöl T. 1936, Wallner E. 1958, Becsei J. 1993, Somfai A. 2002), hanem sokkal inkább azért, mert ugyan a településszerkezet differenciáltan alakul ugyan a kisvárosoknál, köszönhetően az eltérő fejlődési pályáknak, az 1990 utáni diffe-

renciálódásban azonban ez a különbség már háttérbe szorul. Természetesen a differenciálódásnak részese lesz a nem csak az épületállomány megújulása, hanem a településkép alakításának egyéb elemei is, sőt az önkormányzatok ezen a szinten is törekednek „településszépítésre”, a városias arculat erősítésére, a központ kialakítására és megerősítésére, ezek a különbségek azonban inkább csak következményei az egyéb tényezőkből fakadó eltérő fejlődési pályáknak, és véleményünk szerint csak igen csekély mértékben befolyásolják azokat.

Annyi azonban mindenképpen megjegyzésre érdemes, hogy a (kis)város-fogalommal kapcsolatos hazai viták egyik csírája a városaink mezővárosias – kicsit kevésbé eufemisztikusan, helyenként határozottan falusias – arculatában rejlik. Természetesen ebben a tekintetben a magyar kisvárosok sajátos, többrétű egyediség hordozói, és építészeti értékeik, arculatuk mindenképpen megőrzésre érdemes (illetve sok szempontból inkább már csak lett volna, hiszen a mezővárosias szerkezet az elmúlt évtizedekben igen jelentősen átalakult).

Az elmúlt évtizedek intenzív formális, és erőteljes funkcionális városodása, valamint városiasodása ellenére az urbánus deficit legintenzívebben talán nem is a szolgáltatások, hanem a forma tekintetében jelentkezik. A beépítettség átlagos magassága igen alacsony, a valóban városias beépítettségű belváros kiterjedése általában csekély. A magyar kisvárosok között alig-alig találjuk meg az eltérő történelmi háttér – ti. intenzívebb polgárosodás – révén Nyugat-Európában gyakran nevezhető történelmi- vagy műemlékvárosok, legalábbis ami az épületek korát, a védett épületek arányát illeti. Jellemzőnek tekinthető adat, hogy 18 kisvárosban egyáltalán nincs országos védeltséget élvező örökségvédelmi elem (és ebben nem feltétlenül csak az épületek, hanem bizonyos műtárgyak is benne értendők), további 112 városban ötnél kevesebb ilyen tartanak nyilván, és alig 46 olyan, ahol legalább 20 objektumot tartottak védelemre érdemesnek – amelyek így már kellő koncentráció esetén bizonyos patinát kölcsönöznek a városnak. Kőszeg (176), Esztergom (116), Tata (88), illetve Szentendre (83) védett épületével kiemelkedik a kisvárosok közül, és ami a dolgozat témája szempontjából fontos lehet, ezt adottságként is képesek lehetnek hasznosítani (vö. a turizmussal foglalkozó alfejezettel).

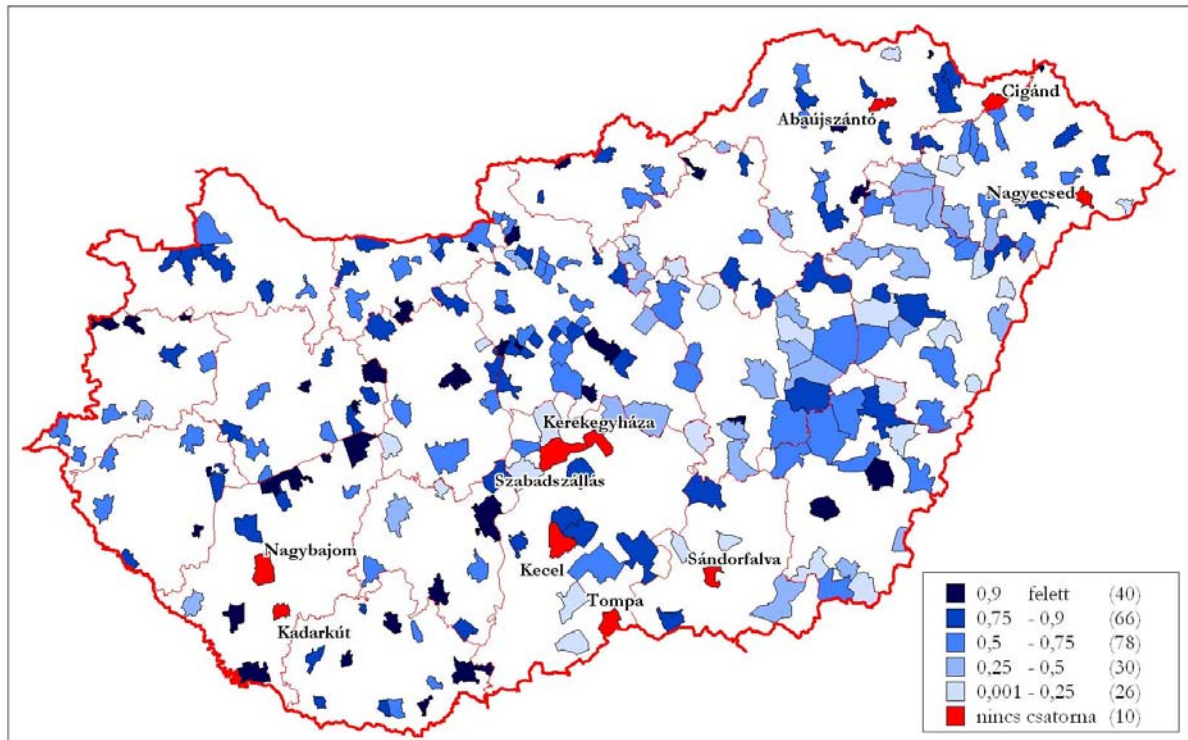
Ezek a különbségek az eltérő fejlődési pályák nyomán kialakult különbségek tartósak maradnak, azonban a közszolgáltatásokat megalapozó kommunális infrastruktúra tekintetében jelentősen csökkentek. 1990-ben például még 127 olyan kisváros volt, ahol egyáltalán nem volt kiépített vezetékes gázhálózat kiépítve, 2004-ben viszont már egyetlen egy sem. A telefonellátás – amelyre a T-STAR adatbázisban csak 1998 óta állnak rendelkezésre adatok – szintén a kiegyenlítés jegyeit mutatja, hiszen az 1000 lakosra jutó telefon-előfizetések számában a kisvárosi minta szórása 2004-re az 1998-as kétharmadára csökkent, miközben az elterjedő mobiltelefon hatására az összes előfizetés száma 8,2%-al apadt.

Összességében: amíg az 1980-as években még sorozatos kritikák hangzottak el a kisvárosok infrastrukturális ellátottsága, és ennek fejlődést akadályozó hatásai tekintetében (Kőszegfalvi Gy. 1987), addig ma már ebben a tekintetben nehezen lehetne korlátozó tényezőt látni, az energia- és távközlési ellátás általában képes megfelelni a kereslet támasztotta igényeknek. Különbségek ma infrastrukturális szempontból talán egyedül a környezetvédelem terén, azon belül is elsősorban a szennyvízelvezetés- és tisztítás tekintetében akadnak (28. ábra).

2005-ös adatok szerint még mindig akadt 10 olyan városa az országnak, amelyben egyáltalán nem volt kiépítve csatornahálózat, ráadásul ezek többsége már az ezredforduló után nyerte el jelenlegi rangját. Ennek nyomán már nem annyira meglepő, hogy évről évre vannak a városi címre kandidáló nagyközségek között olyanok, ahol a szennyvízelvezetés még nem megoldott, igaz, az utóbbi két évben ezek már rendre visszahullottak (Mélykút, Süllyáp, Vajszló, Tápiószentmárton). Tulajdonképpen ennél is meglepőbb, hogy a teljesen rendezettnek tekinthető, 90% feletti kategóriába csak 40 kisváros tudott bekerülni, melyek többsége dunántúli, meglehetősen nagy arányuk balatoni, ahol a vízvédelmi szempontok kiemelt prioritássá tették a csatornázás kérdését. Általában véve nagyjából rendezettek a dunántúli, és jóval kevésbé az alföldi viszonyok, különösen kritikusnak tűnik Bács-Kiskun megye. Jelentős változás történt viszont a fővárosi agglomerációban, ahol a települések növekedése mögött korábban jelentősen elmaradt az infrastruk-

túra kiépítése. Az 1990-es években ezek az önkormányzatok komoly erőfeszítéseket tettek a hiányosságok orvoslására, tekintettel a kiköltözők kegyeiért is folytatott versenyre, valamint az országos összevetésben általában kifejezetten kedvező anyagi helyzetükre.

28. ábra. Közműtől a kisvárosokban, 2005 (a szennyvízcsatornával, illetve vezetékes ivóvízzel ellátott lakások aránya)

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját szerkesztés

6.2. A közlekedési infrastruktúra, mint differenciáló tényező

Van az infrastruktúrának egy olyan szegmense, amely kifejezetten jelentős szerepet játszott a differenciált területi folyamatok alakulásában történetileg és 1990 után egyaránt, és ez pedig a közlekedés. Történelmileg a kisvárosok életének alakulásában, felvirágzásában, várossá válásában, vagy éppen korábbi (mező)városok lehanyaglásában igen fontos volt a vasúthálózat létrejötte. A vasúti közlekedés fénykorában a helyi érdekű vonalhálózat kiterjedtségének maximumán alig-alig volt olyan mai kisváros, amelynek nem volt vasútállomása, legalább egy keskeny nyomtávú vonalon. Ezt a hálózatot aztán fokozatosan megkurtították: előbb a határváltozások miatt szárnyvonalak „amputálására” került sor, majd többek között Békés megyében kiterjedt hálózatot alkotó – gazdasági és személyforgalmi célokat egyaránt szolgáló - keskeny nyomközű vasutakat nyirbálták meg alaposan (az 1960-as évek második felében és az 1970-es évek elején), majd az 1970-es évek végén a mellékvonalak közül is többet felszámoltak. Ez utóbbi folyamatok nagy vesztese lett például Barcs, Szigetvár, Harkány, Balatonalmádi vagy Sárvár, de ekkor vált szárnyvonallá Zalaszentgrót és Nagyatád korábbi átmenő vonala is. Az 1990 után többször is napirendre került újabb vonalbezárások végül 2000 után ismét csak többnyire kisvárosokat érintettek. Ugyan a kép még napjainkra, 2008 nyarára sem tisztult le teljesen, de feltehetőleg végleg elvesztette, illetve elveszti vasúti személyszállítási kapcsolatait többek között Tamási, Békés, Marcali, Pécsvárad, Berhida, Kalocsa, Szécsény, Gönc, talán Komló és Zirc is.

Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy amíg a korábban meglehetősen elhamarkodottan, átgondolatlanul végrehajtott vonal-felszámolások komoly gazdasági és társadalmi pusztítást végeztek az érintett településeken (Erdősi F. 1985), addig napjainkban – bár az átgondolatlanság és a kapkodás továbbra is jellemző maradt – a motorizáció előrehaladtával ez a hatás csökken, az érintett vasútvonalak meglehetősen csekély szerepet játszanak már a kisvárosok életében. Kivételt képez ez alól az a településcsoport, ahol megállnak az intercity-vonatok, minőséginek tekinthető vasúti szolgáltatást nyújtva. Ez a szám nem kevesebb, mint 50 (!) kisváros¹⁵ – köztük olyanok is, mint Nagybajom (ahol a vasútállomás mintegy 7 km-re van a városközponttól), Sásd, vagy a még jelentős vasúti hagyományokkal sem nagyon rendelkező Sümeg. Ez egyébként magyar sajátosságnak tekinthető, csak az összehasonlítás kedvéért: a „némileg” nagyobb – de vasúti kultúrájában úgy általában nem fejlettebb – Romániában összesen 42 helyen állnak meg a hasonló vonatok, Németországban sem találunk többet 150 ICE-állomásnál, bár ezek között is vannak kisvárosok.

Ami azonban vasútközlekedési szempontból legalábbis érdekes, az a kisvárosok szempontjából mindenképpen pozitívumnak tekinthető, hiszen e szolgáltatás révén az adott település lakói helyben kapcsolódhatnak be a viszonylag gyors interregionális forgalomba, és nincsenek átszállásra kényszerítve például a megyeszékhelyen vagy más forgalmi csomópontokon.

Hasonlóan kedvező helyzetben vannak azok a kisvárosok – szám szerint 34 – amelyet a MÁV elővárosi vasúti közlekedési rendszerébe kapcsoltak be, amihez még kilenc, HÉV-en elérhető várost kell hozzászámolnunk. Itt a forgalmat modern szerelvények és ütemes menetrend teszi utasbaráttá, és határozottan javítja az érintett kisvárosok elérhetőségét, a fővárossal való kapcsolattartás gördülékenységét.

A többi kisváros esetében a meglévő vasúti kapcsolat fontos lehet ugyan, és a helyi lakosság és a közösség vezetői ragaszkodnak is annak fenntartásához, de nem nyújt igazán minőségi szolgáltatást. Hosszabb távon radikális vélemények szerint a teljes mellékvonali, intraregionális személyforgalom veszélyben lehet.

Amíg a vasúti közlekedés – megállíthatatlannak látszó – hanyatlásnak indult, addig az 1990-es és különösen a 2000-es évek a gyorsforgalmi úthálózat kiteljesedésével nyitottak új dimenziókat a kisvárosok elérhetőségében. Ez a másik tényező, amely napjainkban meghatározóvá vált a területi fejlődés tényezői között, ezzel kapcsolatban az utóbbi időben több tanulmány is foglalkozott (Hardi T. 2000, Vörös A. – Polányiné 2001, Pirisi G. 2003), amelyek megpróbálják felbecsülni az autópályáknak a városok fejlődésére gyakorolt hatását.

Valószínűleg ezt napjainkban nehezen lehetne túlértékelni. Az autópálya igen komoly mértékben járul hozzá egy város telephelyi értékének növeléséhez, sokkal vonzóbbá teszi azt a befektetők szemében, sokszor alapfeltételnek is tekinthető. Különösen ha a legutóbbi idők nagy zöldmezős ipari beruházásaira gondolunk, például a nemrégiben bejelentett kecskeméti autógyárra: egy olyan városban, ahol tulajdonképpen hiányoznak az érdemi gépipari, pláne autóipari hagyományok, a helyszín kiválasztását egyértelműen az elérhetőségi szempontok (a hírek szerint az autópálya mellett Budapest 60 perces izokronja) határozták meg.

Éppen ezért, a gyorsforgalmi hálózat, amelynek kiépítése az ezredforduló után pörgött fel, igen jelentős differenciáló tényezőként működik. 2008 nyarán az autópályák 15 percen belül elérhetőek voltak 69, 30 percen belül pedig további 40 kisvárosból, és 76 olyan volt, ahonnan még egy órás autózás révén sem lehetett gyorsforgalmi útra jutni. Nagyjából tehát a kisvárosok egyharmada teljesen el van vágva ettől a hálózattól. Ugyan a gyorsforgalmi úthálózat teljes kiépülése esetén ezek a „fehér foltok” minimálisra csökkennének (például Belső-Somogy, Nógrád megye stb.), de egyfelől az Országos Területfejlesztési Konceptióban is vizionált teljes kiépülés nem nagyon valószínű még 2030-ra sem, másfelől pedig igen fontos az ütemezés: a minden egyes átadott új autópályaszakasz csökkenő területfejlesztési hozadékat jelent a korábbiakhoz képest (Erdősi F. 2000), ami az építési ütem lelassulásával együtt a különbségek tartóssá válását eredményezheti, vagy legalábbis elősegítheti azt. Napjainkban a gyorsforgalmi úthálózat az egyik legfontosabb ka-

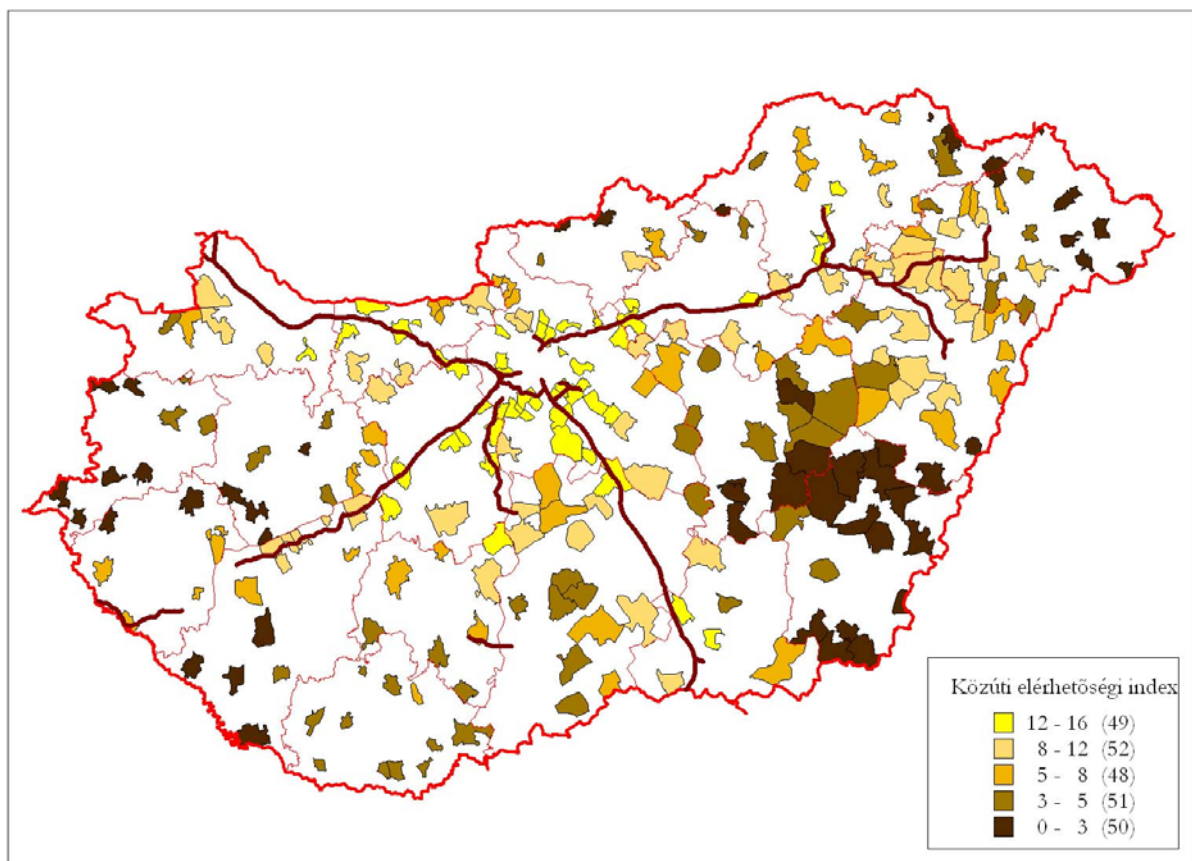
---

¹⁵ Ez a szám a 2008. nyári állapotot tükrözi, nem tartalmazza az ún. InterPici-k által bekapcsolt településeket és a tapasztalatok szerint nem tekinthető különösebben állandónak sem.

pocs a globalizált világ felé – ennek hiányában a közlekedési kapcsolatok inkább csak lokálisak lesznek, amelyek megfelelhetnek ugyan az emberek hétköznapi igényeinek (egy jó minőségű, karbantartott alsóbbrendű úthálózat gyakran legalább annyira szolgálja a helyi lakosság *közvetlen* érdekeit egy adott kisvárosban és környezetében, mint a pálya), de nem segítik elő a gazdaságélénkítő beruházások megtelepedését.

A kisvárosok közlekedési infrastruktúrájának, pontosabban annak külső kapcsolatokat biztosító elemeinek összehasonlítása érdekében egyfajta indexet látszott szükségesnek létrehozni. Ez két változatban, közútra és vasútra készült el, majd a kettő összegzésre is került, oly módon, hogy a közút 2:1 súllyal szerepelt a vasúthoz képest. A közúti index komponensei az adott régióközpont, a főváros és a legközelebbi – hazai – gyorsforgalmi út) időbeli közúti eléréséből számított mutató volt, ahol az elérési időkhöz sávosan csökkenő pontskálát rendeltünk hozzá. A végeredmény talán helyenként torzít valamelyest a valóságon, hiszen például nem kalkulált a határhoz közeli, de külföldi autópályákkal, de nagyjából jól mutatja a közlekedési szempontból inkább és kevésbé feltárt térségeket (29. ábra)

29. ábra. Kisvárosok közúti elérési indexe (2008)

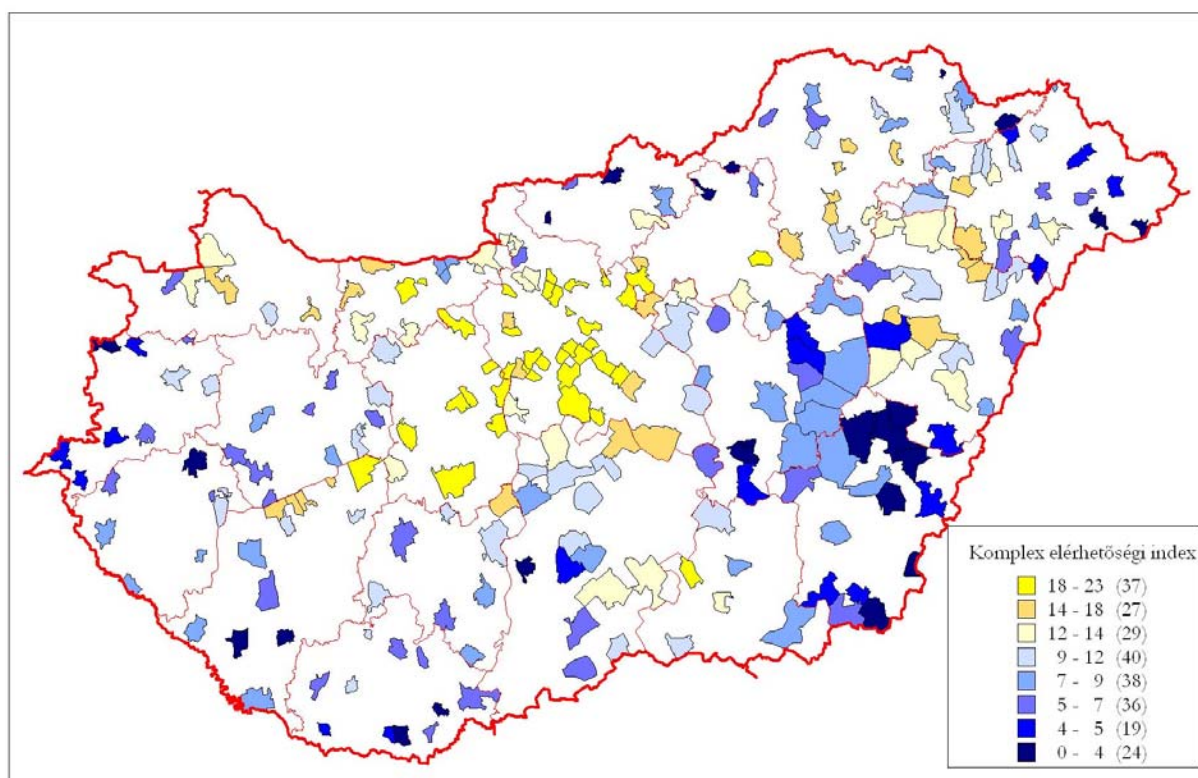

Forrás: saját adatgyűjtés (viamichelin.com) és számítás alapján saját szerkesztés

Az elmúlt évek beruházásainak legnagyobb nyertesei egyértelműen az M3-as vonalán fekvő kisvárosok Füzesabonytól Nagykállóig, illetve a Balaton déli partjának települései. A legnagyobb veszteseket pedig egyfelől a Dél-Dunántúlon kell keresni, ahol az autópálya csak késve, és számos város számára meglehetősen előnytelen nyomvonalon, a Duna mentén épül meg, illetve a Tiszántúlon, ahol igen jelentős tranzitforgalma ellenére a 4-es főút fejlesztése háttérbe szorult, és Békés megye elérése sem biztosított. A térképen ábrázolt indexben a Nyugat-Dunántúlon a kisvárosok rossz elérhetőségi értékeit legalább annyira okozza a régióközpont (Győr) aszimmetrikus fekvése, mint valós közlekedési problémák.

30. ábra. Kisvárosok komplex elérési indexe (2008)

Forrás: saját adatgyűjtés (viamichelin.com, elvira.hu) és számítás alapján saját szerkesztés

Az elérési térkép komplexebb, a vasúti közlekedés lehetőségeit is figyelembe vevő¹⁶ változata sem különbözik lényegesen az előzőtől (30. ábra). A vizsgálat legfontosabb tanulsága talán az, hogy legalább egy térségben a közlekedési értelemben vett elzártság, illetve árnyékhelyzet határozottan egybeesik a mind társadalmi, mind gazdasági szempontból legkevésbé fejlettnek talált kisvárosok csoportjával. Ez pedig a Tiszántúl, elsősorban a Sárrett és Bihar térsége. De ilyen egybeesést tapasztalunk az északi határvidéken, Borsodban is. Az eddig is nyilvánvaló volt, hogy a legjobb közlekedési helyzetben lévő kisvárosok sokat profitálnak ebből az adottságukból – gondoljunk csak Budaörs, vagy Szigetszentmiklós példájára. Feltehetően, ha az elérhetőség komponensei közé beillesztésre került volna a nyugati, osztrák határtól, illetve annak legfontosabb átkelőitől, mint innovációs kapuktól mért távolság, akkor a nyugat-magyarországi kisvárosok közlekedés-földrajzi pozícióit is jobban összhangba lehetne hozni a gazdasági helyzetükkel.

6.3. A humán infrastruktúra kérdései

A tradicionális kisvárosokat elsősorban intézményeik: középiskolájuk, kórházuk, bíróságuk, hivatalaik tették azzá, amik, az általunk vizsgált településcsoport fejlődésében ez a tényező talán a legnagyobb szerepet játszott. Már pusztán ebben a tényben is megmutatkozik a magyar kisvárosi fejlődés egy furcsa sajátossága, nevezetesen, hogy a fejlődési impulzusok egy igen jelentős része felülről érkezik, a kisváros nem csak – megkockáztatom, sok esetben nem is elsősorban – alulról felfelé épülve emelkedik ki a településhálózatból, hanem felülről lefelé, az államszervezet előretolt

¹⁶ A pontozás alapját a vasút esetében a vasútállomás megléte, annak szárnyvonalai, mellékvonalai, fővonalai, illetve csomóponti helyzete, az IC-forgalomba történő bekapcsoltság, illetve az elővárosi közlekedés jelentették.

„bástyájaként” nyer városias funkciókat. Ez nyilvánvalóan így van az „erőszakosan”, legalábbis hirtelen kiragadott és fejlesztett szocialista városok esetében, de tulajdonképpen nagyon hasonló, csak sokkal lassabb, és éppen ezért szervesnek felfogható fejlődésen ment keresztül a mai kisváros-hálózat méretében nagyobbik és funkcióiban erősebb fele. Sőt, ez a folyamat ma sem állt le teljesen, ugyan egyik oldalról a kisvárosok vesztenek ugyan pozícióikból a közszolgáltatások tekintetében, másik oldalról a kistérségek rendszerének sajátos fejlődése miatt potenciálisan igen jelentős előnyt szereztek közülük azok, amelyek saját – egyre inkább az intézményesülés irányába elmozduló – területfejlesztési szerepkörhöz jutottak. És noha napjainkban a fejlődés a kisvárosok szintjén elsősorban a piaci alapú, gazdasági funkciók szerepének megerősödése, és ennek nyomán differenciálódás irányába hatottak, véleményünk szerint szükséges áttekinteni az intézményi szféra legfontosabb tendenciát is. Ez a vizsgálat kiterjedt a néhány szimbolikusnak is érthető területre, az egészségügy tekintetében a kórház, az oktatásban a középiskola, a kulturális életben a múzeum testesíti meg leginkább a kisvárosi lét lényegét.

A kultúráközvetítés nagyon fontos, és igen nagy hagyományokkal rendelkező városi funkció: ebben a tekintetben is érvényesülni látjuk a kisvárosok már többször idézett „kapu-szerepkörét”. Nem nagyon lehet vita ugyanis abban a tekintetben, hogy történeti szempontból a város – és elsősorban a nagyváros – a kultúra bölcsője, a (kulturális) innovációk szülőhelye egyben. A modern társadalmak az információ, illetve annak átadása és megszerzése köré szerveződnek, ebben a kontextusban különösen élesen merül fel a települések kulturális szerepköre, hiszen a tudás és a tanulás-képesség nagyban függ a helyi kulturális környezettől (Hajnal K. 2006).

A kultúra fogalma sokoldalúan értelmezhető, határai tág keretek között húzhatók meg. A magyar kulturális földrajz hagyományai (Tóth J. – Trócsányi A. 1997, Trócsányi A. – Tóth J. 2002) általában egy tágan értelmezett kultúra-fogalmat használnak, a kulturális földrajz részhalmazának tekintik az oktatásföldrajzot (M. Császár Zs. 2004), ugyanakkor nem azonosítják a kulturális földrajzzal a (szinte teljes) ember- vagy társadalomföldrajzot.

A hétköznapi nyelvhasználatban is elkülönül egymástól az oktatás és a szűkebb értelemben vett *kultúra-közvetítés*, ha úgy tetszik művelődés fogalma. Az elválasztás talán élesebb is annál, mint amit a két jelenség szoros kapcsolata indokolna. Sok a kapcsolódási pont: a „kulturális élet” kifejezésben is megjelenik a kultúrkinccs alkotó tevékenységen keresztül történő gyarapításán, és annak megőrzésén túl annak átadása, közvetítése is, ha úgy tetszik a kultúra „fogyasztása”.

Természetesen a kulturális infrastruktúra tekintetében is elmondható az, hogy az egyes településhierarchia-szintek között jelentős eltérések vannak, illetve akár úgy is fogalmazhatunk, hogy az eltérő infrastrukturális ellátottság meghatározza egy adott település hierarchiában elfoglalt pozícióját (is). A különbségek a földrajzi tér folyamatainak megfelelően önmaguktól is kialakultak volna, de az 1960-as és 1970-es években folytatott településpolitika, településhálózat-fejlesztés jelentős mértékig felerősítette ezek hatását, az általa kialakított preferenciák mentén differenciáltan, de fejlesztve az azonos hierarchia-szinten álló települések ellátását, ugyanakkor növelve az egyes szintek közötti különbségeket. A fenti politika lényegében azt jelentette, hogy a kiemelt, normál vagy részleges középfokú központokhoz rendelt szolgáltatások köre meghatározott volt, így az intézményrendszer elvi egyveretűséget tükrözött. 1990 (vagyis inkább 1986) előtt ezek a középfokú központként kategorizált települések alkották az ország kisváros-hálózatának gerincét.

1990 után ez a kép több szempontból is átalakult. A korábbi fejlesztéspolitika megszűnt működni, a települési önállóság növekedett, így lehetőség nyílt a speciális helyi igényekhez történő alkalmazkodásra. Ugyanakkor másik oldalon a piacosodás „gazdaságos üzemméret” igénye és a romló finanszírozási helyzet számos esetben korábban meglévő szolgáltatások átszervezésére, megszüntetésre kényszeríti az önállóvá váló önkormányzatokat. Ez annál inkább is igaz, mert a tágabb értelemben vett kulturális feladatellátás igen jelentős részét teszi ki a kisvárosi önkormányzatok kiadásainak. Az oktatási kiadások általában az összkiadások 16-25%-a közé esnek, ezzel az egészségüggyel együtt az egyik legjelentősebb tétel, amely maximumát általában a viszonylag kisebb, de középiskolával még rendelkező városoknál éri el. A szűkebben vett művelődési feladatel-

látás sokkal kevésbé forrásigényes, és általában nem haladja meg a költségvetések folyó kiadásainak 2-4%-át, ami az összes kiadásnak általában már csak 1% körüli aránya (Pirisi G. 2008).

Az önkormányzatai gazdálkodás hazai sajátosságainak megfelelően a fejlesztések forrása majdnem minden esetben valamilyen pályázat útján elnyerhető támogatás. Ugyan ezek nem jelentenek kizárólagos fedezetet a beruházások összegére, szükséges a saját forrásokra, esetleg hitelfelvételre támaszkodó önerő biztosítása is. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az önkormányzatok ritkán kezdeményeznek olyan beruházást, amihez nem lehet központi támogatást szerezni (vagy nem áll mögötte jelentős szponzoráció), illetve a fejlesztések tervezésekor is elsősorban a rendelkezésre álló pályázati források mentén döntenek (László M. – Pirisi G. 2005).

6.3.1. Az oktatási infrastruktúra

A kisvárosok oktatási szférájának legjellegzetesebb eleme a középiskola, legfontosabb feladata pedig a helyi, és vonzáskörzeti népesség középfokú oktatási szolgáltatásokkal való ellátása – ez a dolgozat is ezt az elemet emeli ki. Nem mintha a központi szerepkörök nem jelentkezhetnének az alsó- vagy a felsőfokú oktatás tekintetében is. A magyar közoktatás alsófokú szintjein a szocializmus évtizedei elsősorban a koncentrációról, az önkormányzatiság első évtizede sokkal inkább a dekoncentrációról szólt (M. Császár Zs. 2004). Az önkormányzatok, ha teheték, gyakran igyekeztek biztosítani a differenciálódó igényeknek megfelelő közoktatást, és ami talán ennél nagyobb szerepet játszott az expanzióban, megjelentek a nem önkormányzati (alapítványi, egyházi) fenntartású létesítmények is. Ennek eredményeképpen országos szinten az általános iskolák száma 1990 és 2000 között enyhe emelkedést mutatott, a középfokú intézmények száma viszont csaknem megduplázódott.

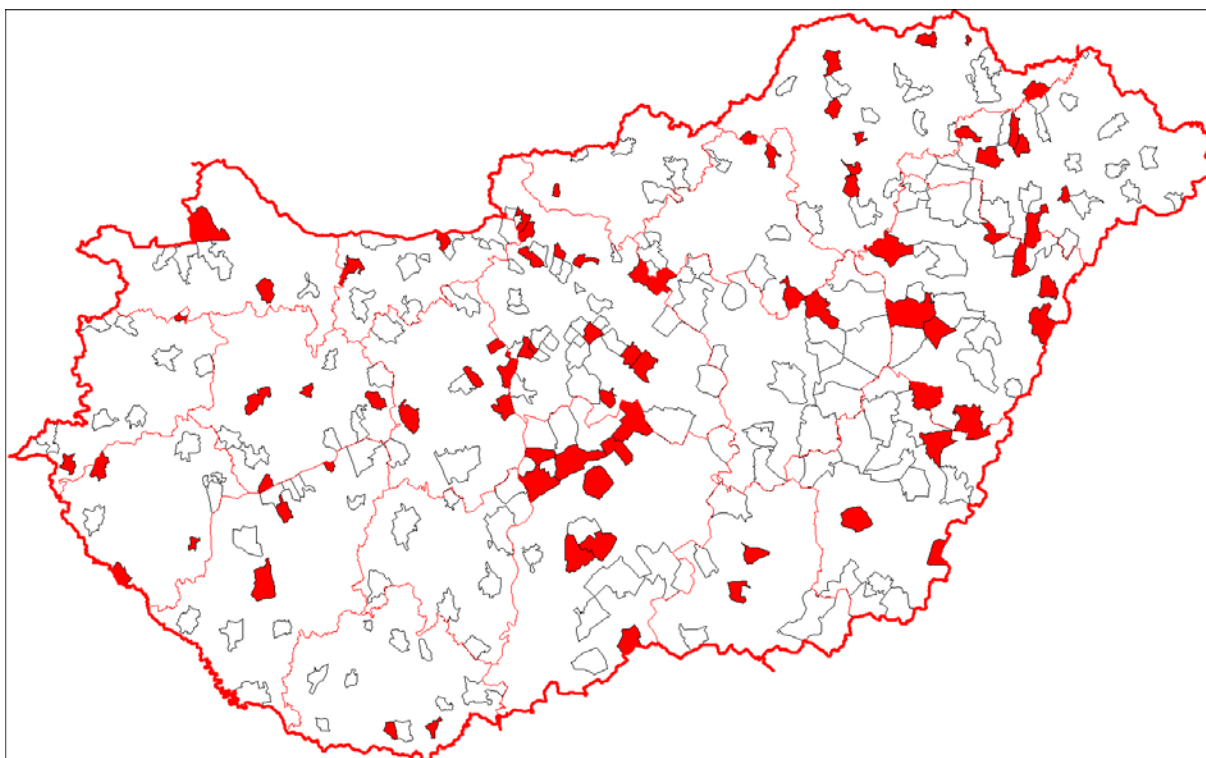
A demográfiai apály hatásai az ezredforduló után, kombinálódva az önkormányzatok általános finanszírozási gondjaival, ezen belül a közoktatás normatív finanszírozási rendszerének problémáival az intézménylétszám csökkenését eredményezték, egyelőre elsősorban az alapfokú szinten. Ez a probléma csekély mértékben, inkább csak közvetetten érinti a kisvárosokat, hisz az iskolabezárás ezen a szinten nem „az” iskola bezárását jelenti. Annyiból viszont mindenképpen érintetté váltak, hogy egyre jellemzőbb lett az alsófokú oktatás centralizációja, a bejáró tanulók megjelenése a kisvárosi általános iskolákban. Különösen jellemző ez néhány, az utóbbi időben várossá nyilvánított, korábban jellemzően inkább „alsófokú központként” besorolt településre, mint amilyen Sellye, Kadarkút, Óriszentpéter. A legkisebb, illetve legújabb városok iskolái általában fontos szerepet játszanak a térségben, még akkor is, ha ezt a jelenlegi finanszírozás nem igazán segíti elő. Amíg ugyanis az iskolát fenntartó önkormányzatok a költségvetési törvényben meghatározott kiegészítő normatívával is gazdálkodhatnak akkor, ha az iskolát társulásos formában működtetik, ugyan ezek a társulások nem kapják meg a kiegészítő forrást a társulások városi tagjainak diákjai után.

Középfokú szinten jelenleg Magyarországon nem kevesebb, mint 75 olyan város van, ahol nincsen középfokú oktatási intézmény (31. ábra): e tekintetben a KSH megyei évkönyveinek (2005) adatai és az OKM honlapján fellelhető, 2007 decemberi keltezésű „Közoktatási intézmények hivatalos jegyzéke” című adatbázis tartalmai nagyjából egybecsengenek, bár van köztük némi eltérés, hiszen az utóbbi nem a középiskolai tanulók számát adja meg, hanem csak az intézmény, illetve pontosabban az általa ellátott feladat típusát.

Valahol 15 ezer fő környékén húzódik az a határ, ahol már jellemzően nem egy, hanem több középfokú intézmény található. Ezek egyike gyakran még tisztán gimnázium, de mivel a középfokú oktatás expanziójának legnagyobb nyertese a szakközépiskolai forma volt (M. Császár Zs. 2004), ma már ez a forma tekinthető talán a leggyakoribbnak a kisvárosi szinten. Különösen azokon a településeken, ahol a középszintet egyetlen intézmény képviseli, gyakori, hogy a profilt sok különböző irányba igyekeznek bővíteni. A fenntartók között egyre gyakrabban találunk a helyi önkormányzatokon kívül más szereplőket is: a megyei önkormányzat megjelenése éppúgy a fi-

nanciális problémák jele lehet, mint ahogy akár az egyházi feladatvállalás is: mindkét esetben csökkennek ugyanis a helyi költségvetés terhei.

31. ábra. Városok középiskolák nélkül (2005)

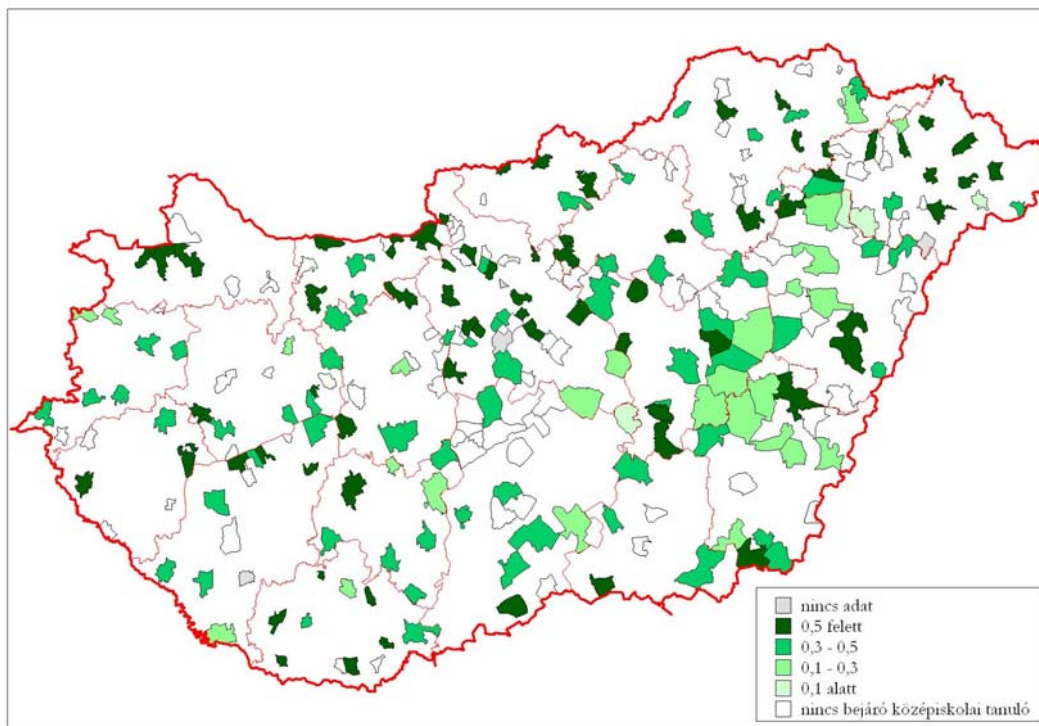
Forrás: KSH megyei statisztikai évkönyvek 2006 alapján saját szerkesztés

Agglomerációs és üdülőtelepülések, néhány agrárgyökerekkel rendelkező homokháti kisváros, Borsod és a Nyírség általában alacsony lélekszámú városai: nincs is olyan megyéje az országnak, ahol az utóbbi évtizedekben ne avattak volna várossá középiskolával nem rendelkező települést. Megjegyzendő, hogy az itt ábrázolt, a megyei statisztikai évkönyvekre támaszkodó városkör – azok a települések kerültek kiemelésre, ahol a középiskolai tanulók száma nulla – némileg pontatlan. A KSH nem tud középiskoláról például Göd, Pomáz vagy Veresegyház esetében (elvileg ez a három város lenne a legnagyobb ebben a csoportban), de az OKM adatbázisa igen – másfelől viszont ez utóbbi szerint Soltvadkertben még általános iskola sincs (ami természetesen nem igaz). Szóval a rendelkezésre álló adatok bizonytalanak, és még annyiban is kiegészítésre szorulnak, hogy ha hagyományos középiskola nem is, számos helyen működik érettségit adó felnőttképzés (általában néhány országos hálózatot fenntartó intézmény telephelyeként). Ugyancsak a legkisebb városokban, mikrotérségi központokban van nagyobb jelentősége a szintén elsősorban felnőttképzési profillal működő szakképzéseknek, gyakran a művelődési intézmények szervezésében.

A bejárók aránya a középiskolai tanulók közül (32. ábra) talán az a mutató, amely leginkább képes kifejezni egy-egy kisváros érségi oktatási szerepét. Meglepő képet kaptunk, ha azt vártuk, hogy az olyan hagyományos iskolavárosok, mint például Csurgó, vagy Sárospatak kiemelkednek majd a mezőnyből. A tradicionális kisvárosoknál ugyanis nagyobb a bejárók aránya olyan településeken, mint Baktalórántháza (Alexandra Általános Iskola és Gimnázium – 91%), Fertőd (egy szakközépiskolai feladatokat is ellátó ÁMK-val, 86%), vagy Pécsvárad (a II. Béláról elnevezett, többfunkciós középiskola, 75%). Ennél is meglepőbb, hogy milyen nagy a bejáró középiskolai tanulók aránya a budapesti agglomeráció városainak némelyikében – bár természetesen az összes középiskolás korú gyermeknek csak aránylag kis része tanul itt, és nincs is mindenhol intézmény. Ahol viszont van, az térségi szerepet is betölt, mint például a nem kevesebb mint 1000 bejárót vonzó Aszód (három középfokú intézmény, köztük egy önkormányzati, egy felekezeti és egy ala-

pítványi), vagy az ennek a harmadát fogadó Pécel (ahol egy megyei fenntartású szakközép- és szakiskola működik). Ennél azonban talán sokkal fontosabb, hogy a legkisebb, többnyire 5000 főnél nem népesebb kisvárosok gyakran hordoznak kimagasló oktatási jelentőséget.

32. ábra. Bejáró tanulók aránya a kisvárosi középiskolákban (2005)

Forrás: KSH megyei statisztikai évkönyvek 2006 alapján saját szerkesztés

Megjegyzendő a térképhez, hogy más okból, de szintén pontatlan, akár csak az előző. Nem tekinti bejárónak a bentlakásos intézmények hallgatóit, így eshet meg, hogy Pannonhalma – kissé patetikusán fogalmazva, a magyar közoktatás legrégebb bástyája – nem jelenik meg az ábrázolásban.

Nagyon is kérdéses ugyanakkor, hogy milyen minőségi mutatók jellemzik a kisvárosi középiskolákat. Ugyan a középiskolák és különösen tanáraik szerepe kétségkívül jelentős a kisvárosok szellemi életében, és ideális, helyenként még létező esetben s kisvárosi pedagógusok többek egyszerű oktatóknál, és gyakran igen kiterjedt szerepet játszanak, mint a közösségek szervezői és mozgatói, a helyi művelődés hívei és alanyai is egyben, de a kisvárosi középfokú oktatás számszerűsíthető mutatói általában nem mondhatók kedvezőnek. Az Oktatókutatás és Fejlesztő Intézet munkatársai által a 2005/06-os tanév adataival bezárólag elkészülő, a középfokú iskolák eredményességét vizsgáló jelentés (Neuwirth G. – Horn D. 2007) több aspektusa (felvételi arányszámok, többszintű érettségi eredményei, érettségizettek nyelvvizsgálóinak arányai stb.) azt mutatja, hogy a vizsgálatunknak leginkább megfelelő, 10 és 25 ezer, valamint 5 és 10 ezer közötti – bár nyugodtan idesorolhatjuk az 5000 fő alatti településeket is, hiszen alig-alig maradt már középiskola községi, nagyközségi jogállású településen, országszerte talán 10 ilyen intézmény működhet jelenleg – kategóriákban az elért eredmények határozottan rosszabbak a nagyvárosoknál. Az eredményesség és a településméret meglehetősen szoros kapcsolatban van egymással. A különbségek ráadásul annak ellenére, vagy azzal együtt alakultak így, hogy a vizsgált intézmények szociokulturális mutatói (például a szülők iskolázottsága, a szakköri részvétel, magánúton (is) idegen nyelvet tanulók aránya) jóval kisebb mértékben tér el a nagyvárosokétól (Budapesttel összevetve azért már nagy a különbség). Ezt támasztja alá egy korábbi kutatás, még a régi felvételi rendszer eredményein alapulva alakította ki a középiskolák „erősorrendjét” (Neuwirth G. 2004). A felvettek/érettségizettek

arányt alapul véve a 3×20^{17} helyen öt (Jászberény, Paks, Kiskunhalas, Csongrád, Sárvár), az írásbeli pontszám alapján összesített listán négy (Pannonhalma, Balatonalmádi, Szentendre, Dombóvár), a nyelvvizsgálóval rendelkező tanulók arányán alapuló sorrendben mindössze egy (3. Balatonalmádi) kisvárosi intézményt találunk. Csak abban a „hozzáadott érték” című mutatóban kerültek előtérbe a kisvárosi iskolák, amelyben a szerzők arra tettek kísérletet, hogy a kimeneti eredményeket összevetve a beiratkozott 9.-esek néhány szociokulturális adatával megpróbálják meghatározni magának az iskolának az eredményességben betöltött szerepét. Ebben a tekintetben a 20 felsorolt gimnázium fele kisvárosi, és hasonló a helyzet a többi intézménytípusban is.

Mondhatnánk, hogy akkor nincs miért aggódni, a középiskolák aránylag jól végzik a dolgukat, és „kihozzák” a lehető legtöbbet diákjaikból. Sajnos azonban emögött a kisvárosi társadalmak fejlődésére károsan ható tény is meghúzódik, hogy az itt érettségizettek hátrányban lesznek nagyvárosi társaikkal szemben a felsőoktatásba való bejutáskor – nyugodtan tegyük hozzá: és végig az egyetemi évek alatt is. Továbbá az is elgondolkodtató, hogy a viszonylag gyengébb eredmények, de látványos „fejlődési” mutatók nem a kelletténél is rosszabb bemenettel magyarázhatók, magyarárn, hogy nem váltak ezek az iskolák máris kontraszelektív áldozatává, ahonnan a tehetségesebb gyerekek, vagy az ambíciózusabb (tehetősebb?) szülők csemetéi inkább már a jobb esélyekkel kecsegtető nagyvárosi iskolák „versenyistállóiba” iratkoznak be? Nyilván ez a veszély nem fenyeget olyan, országosan is elismert intézményeket, mint a listán többször is szereplő Balatonalmádi magyar-angol kéttannyelvű gimnázium, vagy például a pannonhalmi vagy szentendrei egyházi iskolák. De az átlag számára ez reális forgatókönyv lehet, olyan folyamat, amelynek eredményeként a kisvárosi iskolák további lecsúszása következhet be, és amely megint csak inkább a provincializmus felé löki tovább a fejlődésük vektorát.

A középfokú oktatás jelentőségét már csak azért is fontos hangsúlyozni, mert a felsőfokú képzés, a korábbi évek zavarbaejtő expanziója ellenére sem érte el a kisvárosi szintet. Még a dolgozat által használt, igen nagyvonalú kisváros-körben is mindössze csak 10 olyan település volt, ahol a statisztika 2005-ben nappali tagozatos felsőoktatási hallgatókat regisztrált, és az összlétszám (5383 fő) sem sokkal több, mint egy nagyobb egyetem egyetlen karának létszáma. Az éppen aktuális felsőoktatási intézménylista ehhez további két várost adott hozzá, de az alapképleten nem változtatott: a felsőoktatási intézmény a kisvárosokban inkább kivételes jelenség. A meglévő képzési helyek többsége nem önálló, hanem valamely egyetem kihelyezett képzése, ritkábban kara. A legjelentősebb ebből a szempontból a veszprémi székhelyű Pannon Egyetem keszthelyi kara, illetve az önállóan működő szarvasi Tessedik Sámuel Főiskola. Mindkét intézmény körülbelül 1000 nappalis hallgatót képez, amely lakosságárányosan már a város számára is jellegadó lehet. Az összes többi intézmény ennél kisebb: Mezőtúron a Szolnoki Főiskola, Siófokon a székesfehérvári székhelyű Kodolányi, Jászberényben a Szent István Egyetem, Bácsalmáson a Kecskeméti Főiskola indít képzéseket. Gyakori a hittudományi profil, kihelyezve (Károli Gáspár Református Egyetem – Nagykőrös) de inkább önállóan, egészen kis intézmények formájában (Esztergom, Sárospatak, Kalocsa, és ami a legfurcsább, a 18 hallgatót számláló Adventista Teológiai Főiskola Pécelen).

6.3.2. *A művelődési intézmények*

A kisvárosi szinten a szóba jöhető kulturális intézmények kínálata és száma – egy-két kivételtől eltekintve – nem különösen széles. Egyrészt, minden vizsgált településen találkozunk *művelődési házzal*, vagy más név alatt, de hasonló jelleggel és céllal működő intézménnyel. Ezt egészítik ki az önállóan vagy alárendelten működő *könyvtárak*, illetve a *műzeális intézmények és közgyűjtemények*.

---

¹⁷ Ti. itt külön-külön vették számba a gimnáziumok, szakközépiskolák és a vegyes iskolák eredményeit.

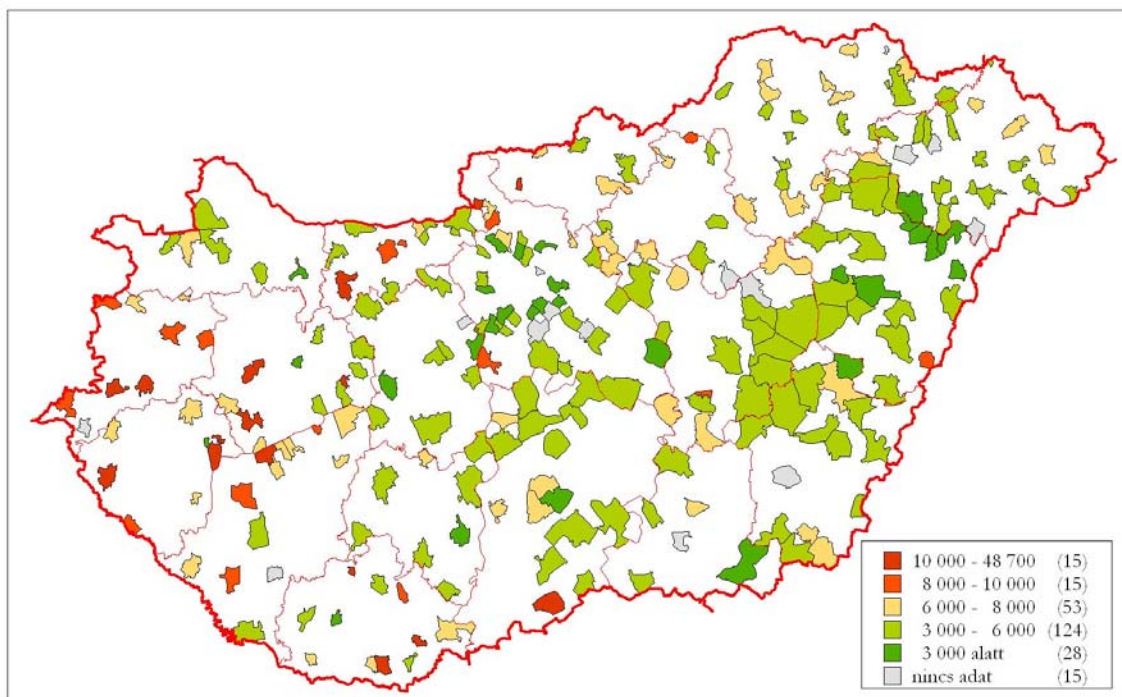
6.3.2.1. Művelődési házak és könyvtárak

Ez az a két intézmény, amellyel minden – vizsgált – kisváros rendelkezik valamilyen formában. Az önkormányzatok nagyjából felénél ez valójában szervezetenként és gazdálkodásilag elkülönülő egységeket jelent, másik felénél viszont egy-egy integrált intézmény többé-kevésbé független részeként működnek. Van, ahol ez az integráltság inkább csak a gazdasági feltételeket jelenti, de sok olyan példát is találunk, ahol – különösen a kisebb települések esetében – a kapcsolat valóban igen szoros, akár a közös épület, akár a részben azonos személyi állomány révén.

A kisvárosi könyvtárak létrejöttének körülményei nagyjából hasonlítanak mindegyik településen. A második világháború előtt a kisvárosok többségében jellemzően nem volt a mai fogalmak szerinti nyilvános közkönyvtár, de számos egyesület, olvasókör, illetve középiskola rendelkezett kisebb-nagyobb, és korlátozottan nyilvános könyvgyűjteményekkel. Dombóváron például a Mozdonyvezetők Otthona, később a Vasutas Szakszervezeti Könyvtár, a Fűtők Otthona, az Ipartestület, a Katolikus Olvasókör, a Katolikus Legényegylet, az Úri Kaszinó, majd az 1913-ban létesített Királyi Katolikus Esterházy Miklós Gimnázium rendelkezett jelentősebb könyvtárral (Koszorus K. é.n.).

A háború során ezek az állományok részben elvesztek, megsemmisültek (legalábbis gyűjteményként), és sok esetben teljesen új alapokról – ideértve persze az új ideológiát is – indult meg a könyvtári hálózat kiépítése, átstrukturálása. A mai városi könyvtárak közvetlen intézményi elődjei így jellemzően az 1940-es évek végén, népkönyvtárként jöttek létre, néhány száz kötettel, egy-egy szobában, korlátozott személyi feltételekkel és nyitvatartással. Az 1950-es évek elején ezek szervezetenként községi könyvtárakká, a járási székhelyeken az 1958-as évtől járási könyvtárakká alakultak át. A kisebb városokban a könyvtárak megalakulása is gyakran későbbre, akár az 1970-es évekre tehető. Ez az évtized volt az, amikor a helyi, még nagyközségi vagy már városi tanácsok képesek voltak erőforrásokat mozgósítani, és a kor igényeinek megfelelő – bár sajnos esztétikailag is az éra lenyomatát őrző – modern, gyakran a művelődési házzal közös épületekbe költöztek a gyűjtemények. Ahol ez megtörtént, ott többnyire ma is ezekben a létesítményekben működnek a könyvtárak. A kisebb városokban azonban ez a folyamat természetesen időben némileg megkésett, és a nyolcvanas, nem ritkán a kilencvenes évekre tolódot.

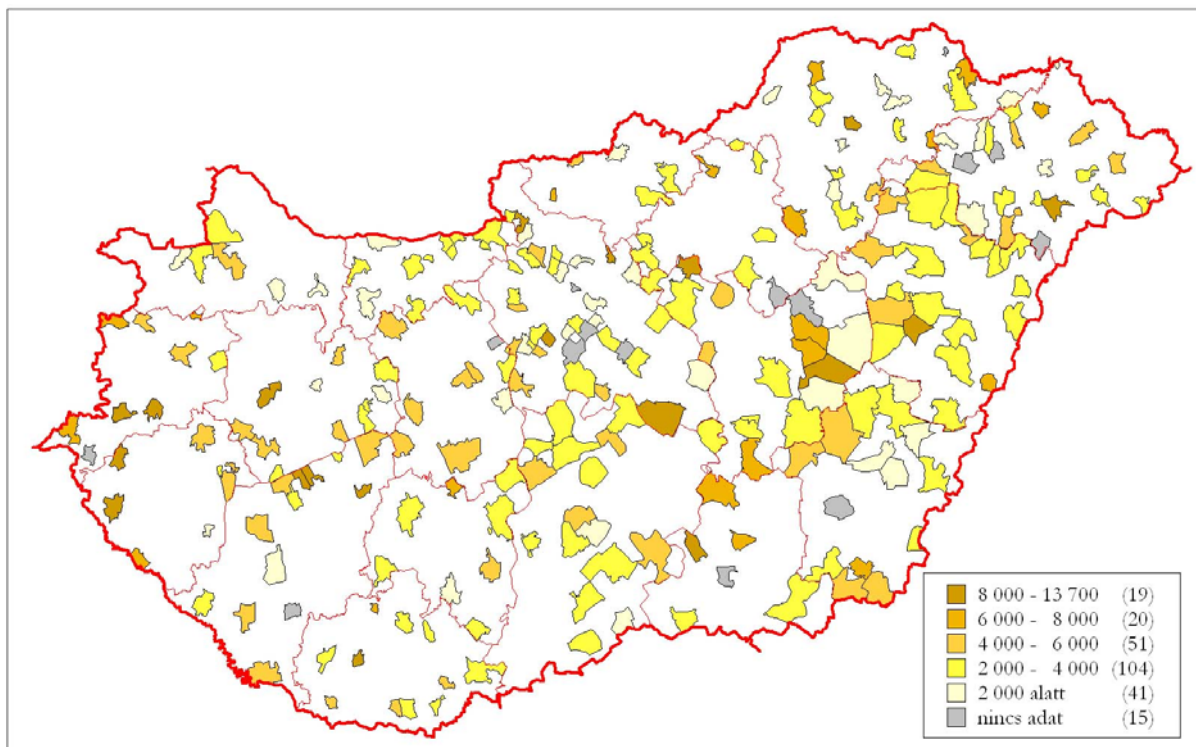
33. ábra. 1000 lakosra jutó könyvtári egységek száma (2005)

Napjainkban a kis városi könyvtárak által nyújtott szolgáltatások között mind mennyiségi, mind pedig minőségi különbségek felfedezhetők. Általában – 12 város kivételével – egy könyvtár áll a lakosság rendelkezésére. A könyvtári egységek száma (33. ábra) meglehetősen tág határok között változik: Keszthely 320 ezer darabos gyűjteménye a felsőoktatási funkcióval is nyilván összefügg, annál meglepőbb a második Devecser (242 ezer) előkelőbb helyezése. Egyébként a mezőny elején szinte csak tradicionális kisvárosokat találunk, nem feltétlenül a legnagyobbakat (Tata, Siófok, Tapolca, Körmend, Szentendre). Az átlag egyébként 53 ezer könyvtári egység, és a legrosszabbul ellátott települések valamivel 10 ezer alatt találhatók (Máriapócs, Herend). Az 1000 főre jutó ellátottsági mutatókban némileg más a helyzet, itt természetesen Devecser messze kimagaslik a mezőnyből, de általában véve is viszonylag jól szerepelnek olyan kisebb, és csekélyebb városi hagyományokkal rendelkező települések is, mint amilyen például Sásd, Rétság, Szob vagy Kisbér, amelyek a 6-10. hely közötti pozíciókat foglalták el.

A területi kép tekintetében is meglehetősen markáns különbségek alakultak ki, mégpedig döntően megint csak a kelet-nyugati lejtő jelentkezik ebben a tekintetben is. A dunántúli megyék közül a zalai, vasi, veszprémi és részben a somogyi kisvárosok könyvtári ellátottsága a legjobbak között van: Tolna, Győr-Moson-Sopron és Fejér azonban sokkal inkább azokhoz az alföldi megyékhez hasonlóak, ahol az 1000 főre jutó könyvtári könyvek száma jellemzően nem haladja meg a 6000 darabot. Hasonlóan, de nem meglepően rosszak az agglomerációs városok értékei is, a már sok más szempontból korábban is kiemelkedő Szentendrét kivéve. Vannak erős lokális hatások, ilyen például a két ipari múltú város, Borsodnádásd és Martfű ebből a szempontból kedvező helyzete.

34. ábra. Az 1000 lakosra jutó kikölcsönzött könyvtári egységek száma (2005)

Változik a kép, ha az ellátottság helyett a használatot, a kikölcsönzött könyvtári egységek 1000 lakosra vetített értékét vizsgáljuk (34. ábra). Megszűnik ugyanis a korábban egyértelműen jelentkező kelet-nyugati dichotómia. Ugyan a vasi és zalai, valamint az üdülőhelyi forgalommal is erősített balatoni kisvárosok most is jól teljesítenek, de itt már számos alföldi város is felzárkózik a magasabb kategóriákba, például a tiszántúliak közül Kisújszállás vagy Kunhegyes, nyugatabbra Nagykőrös vagy Csongrád, Szabolcsban pedig Nyírbátor, vagy a már több társadalmi mutató

alapján kiemelt Kisvárdá-Vásárosnamény-Fehérgyarmat tengely. Az már inkább csak érdekesség, hogy a várospárok közül az általában minden mutatóban jobban teljesítő Sátoraljaújhely itt is felülmúlja Sárospatakat, dacára az utóbbi település tekintélyes iskolavárosi hagyományainak.

A könyvtárak napjainkban az informatikai szolgáltatások központjaiként is működnek. Majdnem mindegyik könyvtár egyben e-Magyarország pont is, ami általában 5-7 internetre kapcsolt számítógép használatát teszi lehetővé. Ennél tovább már nem mindegyik intézmény merészkedik az információs szupersztrádán. A katalógusok elektronikusra cserélése ugyan többnyire már lezajlott, de otthonról is kereshető, on-line katalógussal csak az intézmények kisebbik része – többnyire persze a nagyobbak – rendelkezik, általában azok, amelyek saját honlapot is fenntartanak. Az intézmények többségének rendre van valamilyen webes megjelenése, többnyire az önkormányzat oldalán. Majdnem mindenhol lehetőség van azonban kiegészítő szolgáltatások (nyomtatás, fénymásolás, szkennelés) igénybe vételére is. A szolgáltatások zökkenőmentes lebonyolítása a nagyobb intézményekben 8-9, a közepesekben általában 5-6 alkalmazott feladata, de például Szentlőrinc városi könyvtárában a 221 beiratkozott olvasót mindössze egyetlen könyvtáros szolgálja ki.

A *művelődési házak* története és jelenlegi helyzete is meglehetősen hasonló a könyvtárakéhoz. Van, ahol már más nevet viselnek, de a közösségi ház, kultúrház vagy kulturális központ elnevezés mögött mind lényegében ugyanazok a funkciók és problémák húzódnak meg. A legtöbb város az 1990-es években igyekezett kulturális intézményét felújítani és ezzel összefüggésben funkcióit, szolgáltatásait napjaink realitásaihoz igazítani.

Azok a városok, amelyek nagyközségi szinten nem rendelkeztek hasonló épülettel, vagy annak adottságai elmaradtak a kívánatostól, gyakran teljesen új épületek beruházásába is belefogtak. A tapasztalatok szerint a városi címre pályázó, illetve az azt elnyerő önkormányzatok jelentős erőfeszítéseket tettek a kulturális infrastruktúra megerősítésére, ilyen tekintetben a sokak által kritizált várossá nyilvánítási folyamat hasznosnak tekinthető, ösztönző szerepe van a települések érintett köre fejlesztésének szempontjából.

A művelődési házak és rokon intézmények által nyújtott *infrastrukturális feltételekről* általában el lehet mondani, hogy az épületek maguk meglehetősen jellegzetes sémát követnek. Nagyterem vagy színházterem, 3-600 m² alapterületen, rendre 4-500 fő befogadóképességgel, egy vagy két kisebb rendezvényteremmel vagy tárgyalóval társítva, klubhelyiségekkel és nagyon sok esetben irodákkal kiegészítve. Az intézmények rendelkeznek bizonyos technikai háttérrel (fény- és hangtechnika), és – mivel nem egy esetben szervezetileg ide tartozik az ilyen szintű településeken már-már kötelező helyi kábeltelvízió is – sokszor videofelszereléssel, illetve vágópulttal esetleg stúdióval.

A művelődési házak többsége eredetileg is úgy készült, hogy alkalmas legyen színházi előadások lebonyolítására. Magyarország egyik első kőszínháza ugyan Balatonfüreden működött 1831 és 1868 között, ma viszont csak Budaörs rendelkezik állandó színházzal (Budaörsi Játékszín). Ezen kívül klasszikus kőszínházat ugyan nem találunk egyetlen vizsgált településen sem, de a városi társulatok nagy „tájélos”, vidéken turnézós időszakának lezárultával is számos intézmény igyekszik rendszeres színházi programot nyújtani ott, ahol erre helyben az érdeklődés megvan.

A színjátszásnál is sanyarúbb sors jutott azonban a *vidéki moziknak*, amelyek 1990 előtt még viszonylag megszokott, úgyszólván kötelező jelenségnek számítottak a kisvárosokban, sőt a népesebb községekben is. A jegyeladások drasztikus, országszerte tapasztalható visszaesése alaposan megnyirbálta a hálózatot. Ezt a folyamatot részletesen elemezte munkáiban Borsos Árpád (Borsos Á. 2006), így itt most csak annyit jegyzünk meg, hogy a 250 kisváros közül 94-ben tartottak a KSH-szerint 2005-ben mozielőadást, de ebből mindössze 65-ben haladta meg az előadások száma a heti egyet, és alig 13-at, ahol a napi egy előadás átlaga is megvan, vagyis ahol a mozi valóban a mindennapok része. Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy a kisvárosok esetében a mozgóképszínház egyre inkább technika- és társadalomtörténeti kategória.

A *művelődési házak funkciói* más tekintetben is sokat változtak. Az egyik legfontosabb átalakulás, hogy az önszerveződő, valódi civil szervezetek sok esetben átvették a szabadidő szervezésével

kapcsolatos tevékenységek egy részét. A közösségi ház jellegű intézmények egyik igen jelentős funkciójává éppen az vált, hogy helyet biztosítanak a civil szervezeteknek és rendezvényeiknek. A legtöbb esetben ez az önkormányzat által nyújtott egyfajta természetbeni támogatásnak is tekinthető. Jellemző továbbá, hogy a művelődési házak felelősek a települések közös rendezvényeinek megszervezésért, mint például a nemzeti ünnepek, vagy a helyi fesztiválok és más, többnyire a 1990 utáni időszakban gyökerező, immár hagyományos események. Ebben a tekintetben idegenforgalmi jelentőségére is szert tehetnek, bár ennek elsősorban az üdülőtelepüléseken van létjogosultsága. Természetesen megmaradt a hagyományosnak tekinthető, *művelődés-szervező* funkciói is, klubok, meghívott vendégek, rendszeres és időszaki programok: a paletta nagyon széles, jellege és konkrét tartalma változatos, nagyon gyakran leginkább egy-egy helyi vezető agilitását tükrözi.

6.3.2.2. Múzeumok és kiállítóhelyek

A legtöbb város rendelkezik valamilyen *muzeális intézménnyel*, vagy *kiállítóhellyel*. A KSH adatai szerint 2005-ben 243 muzeális intézmény működött a kisvárosokban. Tekintettel arra, hogy nem egy település több múzeumot is magáénak tudhat (Szentendre 14-et, Kalocsa, Esztergom vagy Kőszeg hatot-hatott, stb.), nem meglepő, hogy 96 kisvárosban nincs ilyen intézmény. Valamivel árnyalja a képet, hogy más adatbázisok, például a muzeum.hu portál több kiállítóhellyel egészíti ki a KSH felsorolását.

Amíg a mozik és a művelődési házak esetében (utóbbiaknál legalábbis a szerepköröket tekintve) apályról beszélhettünk 1990 után, addig a az akár tematikájában, vagy szemléletében esetleg épületében is új múzeumok és kiállítóhelyek meglepően nagy számban jöttek létre, vagy alakultak át a rendszerváltás után. Noha mezővárosokban, néhány nagy hagyományokkal rendelkező kisvárosunkban találunk régi alapítású, XIX. század végétől fennálló múzeumokat, mégis a múzeum-alapítások „nagy korszaka” a XX. század utolsó harmadára esik, sokszor – nem véletlenül – a városi cím elnyerésének idejére (például a Dráva Múzeum Barcson, 1979-ben, a komlói múzeum 1954-ben, a mohácsi 1925-ben).

A fenntartók többnyire az önkormányzatok. Szervezetileg kisebb az önálló muzeális intézmények száma, többnyire részben önálló intézményként, vagy szakfeladatként (például a művelődési házhoz rendelve) működnek. A nem önkormányzati fenntartók között találunk civil szervezeteket (például a dombóvári Városvédő és Városszépítő Egyesületet), vállalatokat (Paksi Atomerőmű Zrt, Bóly Zrt, Balatonboglári Borgazdaság Zrt, MÁV Zrt), de egyre több példa akad magángyűjtemények nyilvánossá tételére is (például a siófoki ásvány- és hírközlési gyűjtemények).

A kiállítóhelyek számát mintegy másfélszeresen múlja felül az állandó kiállítások száma. A megoszlás sem nevezhető feltétlen egyoldalúnak, de a helytörténeti jelleg erőteljes dominanciája azért kimutatható. E mellett jelen vannak az állandó képzőművészeti tárlatok, természetesen elsősorban a helyi születésű, illetve kötődésű művészek alkotó tevékenységére támaszkodva. Találunk továbbá néhány gazdasági, gazdaság(történet)i témájú kiállítást, és általában igen kevés természet-tudományos gyűjteményt.

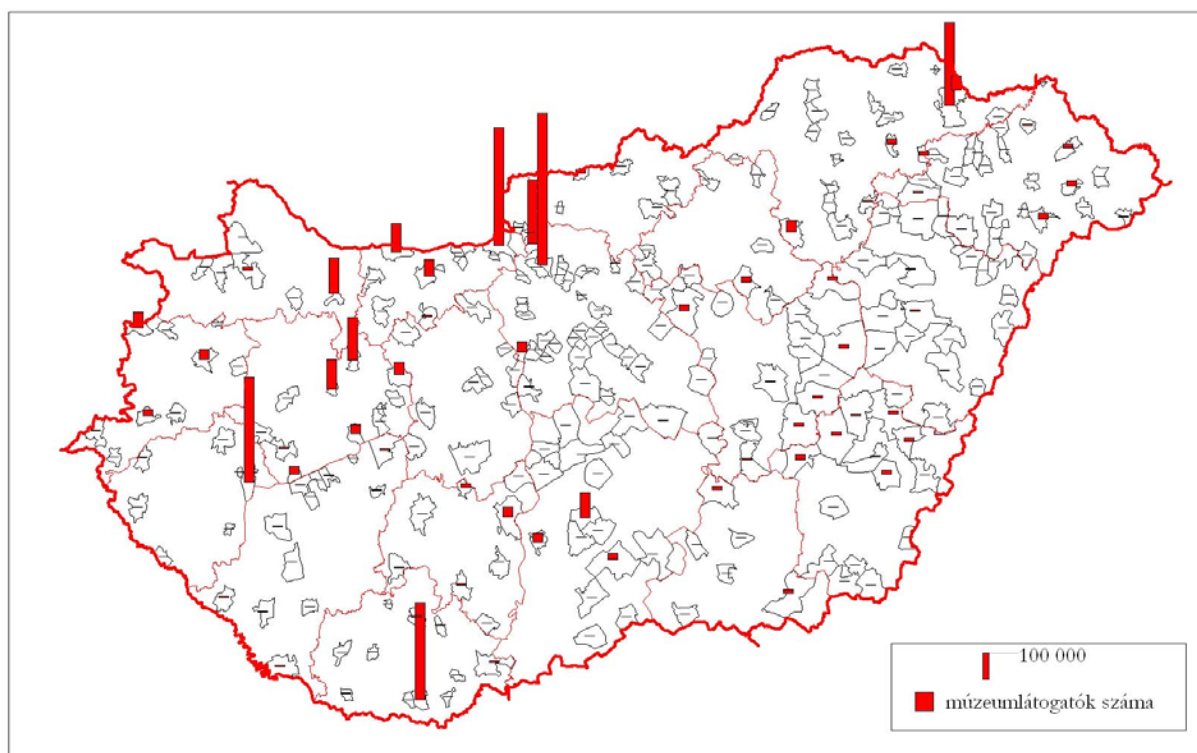
Noha a múzeumok és kiállítóhelyek nagy száma és területi diszperzitása, a városok többségének illetően „ellátottsága” ugyan rendkívül kedvező adatnak tűnik, de nem mehetünk el amellett, hogy igen jelentős eltérések vannak az egyes intézmények között. A kiállítóhelyek közül néhány csak eseti jelleggel, előzetes bejelentkezéssel tart nyitva, a leggyakrabban csak egy-egy szobányi anyagot mutat be, így a település kulturális életére gyakorolt hatása igen csekély.

A skála másik végén állnak azok az intézmények, amelyek több állandó kiállítást mutatnak be, gyakran fiókiintézményeik vannak, rendszeresen mutatnak be időszakos tárlatokat, továbbá előadásokat, egyéb kulturális rendezvényeket szerveznek, kiadványokat, évkönyveket jelentetnek meg, kutatásokat folytatnak. Ilyen intézmény valójában kevés van, ezek többnyire deklaráltan is vállalják a térségi jelleget, a művelődésszervezés mikroregionális feladatkörét. Ilyen intézményből már jóval kevesebb van: egy részletesebb felmérés a Dél-Dunántúlon (Pirisi G. 2008) például úgy

találta, hogy a kisvárosi muzeális intézmények sorából sokoldalú szerepkörük nyomán ki kell emelni a Dráva Múzeumot Barcson, a Völgységi Múzeumot Bonyhádon, a Kanizsai Dorottya Múzeumot Mohácson, a két komlói városi fenntartású múzeumot, illetve a paksi Városi Múzeumot. Ezek közül a mohácsi intézmény nem csak az egyik legkorábbi alapításával (1925 – Mohács várossá nyilvánításának éve) emelkedik ki, hanem azért is, mert a magyarországi horvátok, szerbek és szlovének bázismúzeumaként országos gyűjtési jogkörrel rendelkezik.

Ugyan a különböző, és egyenként mindenképpen sajátos értéket hordozó gyűjtemények összevetése talán nem teljesen sportszerű, mégis, értékelésükkor talán meg lehet kockáztatni azt a kijelentést, hogy nem csak a térségi művelődés szervezését felvállaló nagyobb, valódi kulturális műhelyként működni képes intézmények ritkák, hanem a kiemelkedő idegenforgalmi jelentőségűek is. Értve ez alatt azt, hogy meglehetősen kevés olyan turistát találunk, aki kifejezetten ezeknek a kiállítások kedvéért keresné fel az el egyik vagy másik települést. A fenti kijelentés többé-kevésbé alátámasztható a látogatottsági adatok elemzésével is (35. ábra).

35. ábra. Kisvárosi múzeumok látogatottsága (2005)

Forrás: KSH megyei statisztikai évkönyvek (2006) alapján saját szerkesztés

A múzeumlátogatottság az idegenforgalmi statisztikákhoz hasonló megoszlásban mutat erőteljes területi koncentrációt. 2005-ben összesen 2,6 millió látogatót regisztrálhattak a kisvárosi múzeumok és kiállítóhelyek, és ebből az első 10 város intézményei 1,8 millió fővel részesedtek.

A leglátogatottabb múzeumok nem feltétlenül azok, amelyeket a szakmai munka kapcsán kiemeltünk, hanem az országosan is egyedülálló attrakciót felmutatni képes intézmények (amelyekben természetesen a legtöbb esetben a látogatók számára kevésbé, a kulturális örökség megőrzése szempontjából viszont nagyon is fontos háttérmunkát is magas színvonalon folytatják). Szentendre, Esztergom, Visegrád – három olyan város, amelynek életében az idegenforgalom áttételén keresztül a múzeumok döntő szerepet játszanak. Ide sorolható még Keszthely is, némileg meglepő ugyanakkor a szerző számára Siklós magas látogatottsága, igaz, hogy a már-már romos vár többféle kiállítást rejt, de ezeket bajos volna különösebbnek attraktívnek tekinteni. A Dunántúlon Pannonhalma, Komárom, Zirc, Herend, Tata, Kőszeg és Paks, keleten Sáropatak, Mezőkövesd és Kiskőrös vonz számottevő látogató-tömeget: utóbbi különösen erősíti a gyanút, hogy a számok

mögött igen nagy arányban állnak iskolai kirándulócsoporthok. De összességében keleten igen kevés az eladott belépő, különösen a mezővárosok nagy hagyományokkal rendelkező intézményeiben.

6.4. Egészségügyi infrastruktúra

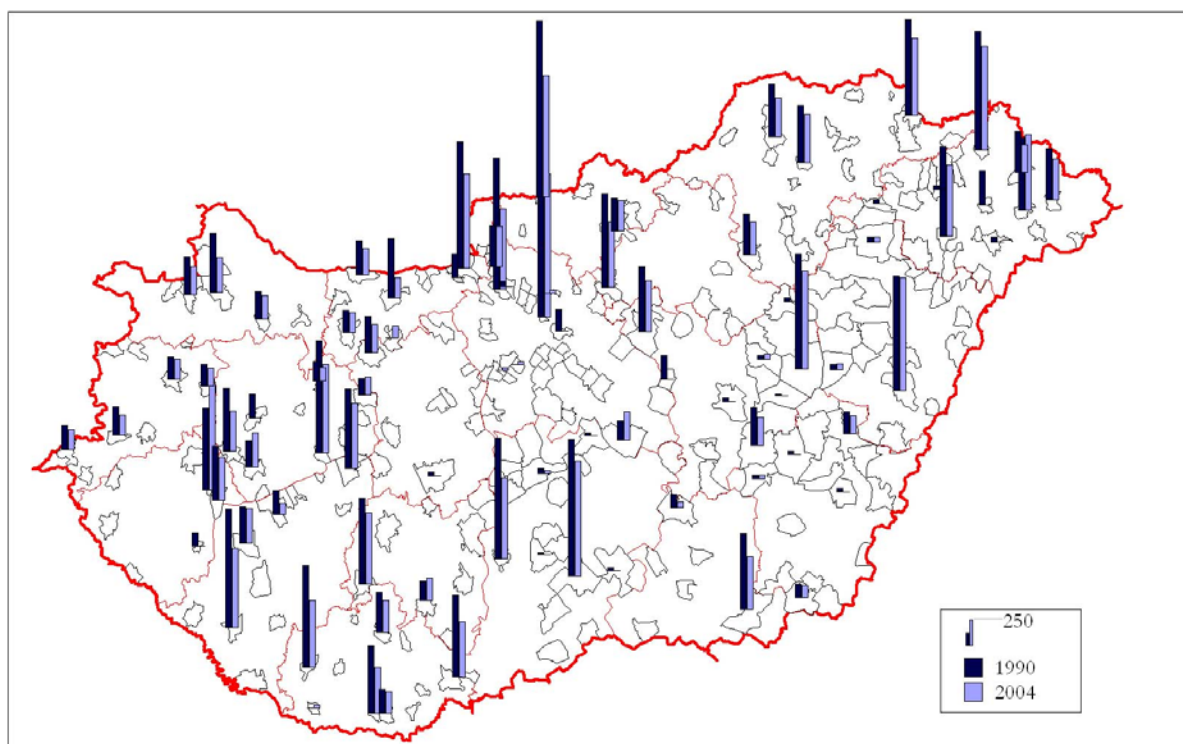
A városi szolgáltatások egyik újabb markáns jegyéhez érkeztünk, hiszen a város és a község közötti választóvonal a helyben elérhető alap- és középszintű egészségügyi ellátás közötti választóvonalat is jelenti. Ez utóbbiba nem csak a kórházi ellátás tartozik – bár kétségtelen, hogy a kórház megléte legalább annyira fontos eleme a kisvárosi (ön)képnek, mint a középiskola – hanem a szakrendelési ellátási forma is.

Ez azt is jelenti, hogy ezen szolgáltatások megléte az utóbbi években a várossá nyilvánítás egyik fontos kritériuma is lett abban az értelemben, hogy a fejlett egészségügyi szféra sok esetben önmagában is elég volt a cím elnyeréséhez. Ilyen volt például a Pest megyei kórház székhelyeként Kistarcsa, amely a környékbeli, sok szempontból városiasabb települések (pl. Csömör) előtt lett város. Vagy legutóbb hasonló volt a Fejér megyei, és a vizsgálatban még nem szereplő Bodajk esete, ahol a település vezetése az elmúlt 6-8 évben tudatosan törekedett a szakellátás fejlesztésére, amelynek napjainkra anyagi és humán infrastruktúrája is kiépült, és öt szakterületen is igénybe vehető. A projekt olyannyira sikeres volt, hogy bizonyos szolgáltatásokat rendszeresen vesznek igénybe a közeli Mór lakosai, mivel itt a várakozási idő rövidebb, és a műszerpark is korszerűbb. Ez a funkció aztán a városi címhez is hozzásegítette a települést.

Tekintettel arra, hogy az egészségügy finanszírozásának számos problémával terhelt, igen ingoványos terepén az utóbbi években határozott trendként figyelhető meg a járóbetegellátás előnyben részesítése a korábbi kórházcentrikus felfogással szemben, ezen a területen pozitív elmozdulás tapasztalható a kisvárosok szintjén is, sőt, egyfajta nivellálódás abban az értelemben, hogy a kisebb, újonnan várossá nyilvánított települések igyekeznek fejleszteni ezt a szférát, tekintettel arra, hogy olyan területről van szó, amely közvetlenül szolgálja a helyi polgárok kényelmét, életminőségét.

Másik oldalról, egyre inkább csökken a kórházzal rendelkező kisvárosok száma, illetve jelentősége. Már az 1990 és 2004 közötti időszakban is érezhető volt a kisvárosi kórházak lassú eróziója, amit az ágyszámok csökkenése is jelez. Ebben a közel másfél évtizedben ötezerrel csökkent a kórházai ágyak száma a kisvárosokban, amely 24,5%-a az 1990-es kiindulóértéknek. Ez azonban egyáltalán nem tűnik kirívónak, hiszen országsszerte 22 ezer ágygal lett kevesebb, ami szintén mintegy 22%. Más szóval, az egészségügyi kiadások visszafogása, és így a kórházi kapacitások leépítése többnyire fűnyírólven történt. Ezt jelzi az a tény is, hogy leépítések alig ötöde kapcsolódik megszűnő telephelyekhez, és mindössze 19 olyan kisváros van, ahol a statisztikák szerint a vizsgált periódusban megszűnt a fekvőbeteg-ellátás. Ezek közül Dorog, Devecser, Baktalórántháza, Újszász és Pécel veszítettek 100 ágynál többet.

36. ábra. Kórházi ágyak a kisvárosokban (1990; 2004)

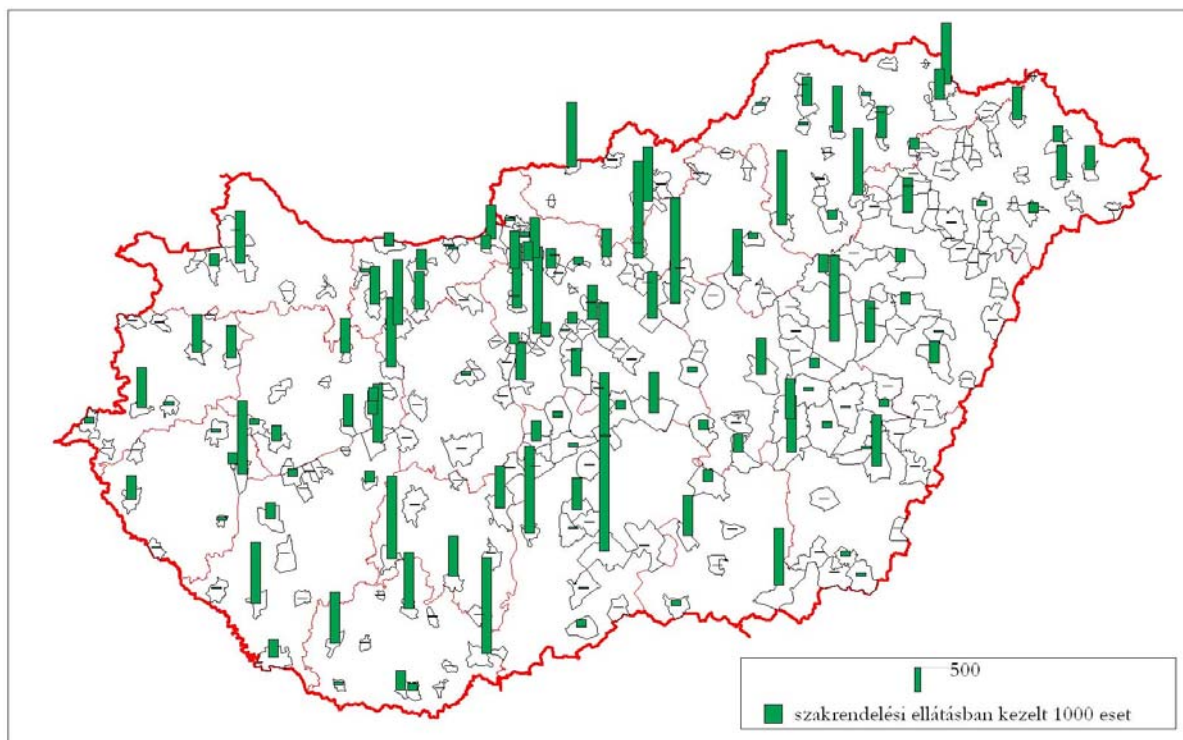
Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját szerkesztés

2004-ben a méretüket tekintve a legjelentősebb kisvárosi kórházak 1000-1000 ágygal a kistarcsai és a balassagyarmati kórházak voltak, és 15 intézmény volt az 500 ágyas határ felett (36. ábra). Ezek már olyan méretű szervezetek, amelyek igen jelentősek az otthonukul szolgáló kisvárosok méretéhez képest. Egy 15-25 ezres kisvárosban a 4-500 ágyas kórház 50-60 orvossal és 4-500 egyéb alkalmazottal alkalmasint a legnagyobb foglalkoztató, diplomás munkahelyekkel erősítve a helyi értelmiség köreit is. Összesen 66 kisvárosban volt kórházi ágy, vagyis fekvőbetegek kezelésével is foglalkozó intézmény. Ennek egy része nem igazán kimondottan kórház, sok esetben csak krónikus ágyakkal rendelkező intézmény. A területi kép is szolgál néhány tanulsággal, hiszen a kisvárosi kórház gyakoribb jelenség a Dunántúlon, mint az Alföldön, ahol a néhány jelentősebb intézmény (Kiskunhalas, Makó, Berettyóújfalu, Karcag) mellett csak egészen kicsi, 100 ágy alatti telephelyeket találunk. Szabolcs-Szatmár-Bereg ebben a tekintetben megint inkább a Dunántúlra hasonlít, vagyis a kisvárosok szerepe az egészségügyi ellátásban itt jelentősebb.

Az egészségügyi szakellátás négy kivétellel valamennyi vizsgált kisvárosban jelen volt 2005-ben. Ennek ellenére ez a szolgáltatás is meglehetősen koncentráltan van jelen, a teljesítménymutatók (az ábrázolt esetszám mellett a teljesített munkaórák is) azt mutatják, hogy néhány központban – általában az egyébként kórházzal is rendelkező városokban – végzik ezeknek a kezeléseknak a többségét. Van azonban néhány olyan város is, ahol csak a járóbetegellátás játszik jelentős szerepet. Ilyen például Kiskőrös, Lenti, Békés (37. ábra).

A kisvárosok egészségügyi szerepe azonban éppen az utóbbi két évben kezdett markánsan átalakulni. A 2006-ban kezdődő egészségügyi reform fenyegetett helyzetbe hozta a kisvárosi kórházak némelyikét, mert a meglehetősen bizonytalan körülmények között zajló átszervezések mögött a koncentrációs szándék egyértelmű: az intézkedéscsomag igyekszik helyzetbe hozni a nagyobb egészségügyi központokat, és eredeti szándéka szerint számos kisebb intézmény kapujára került volna fel a lakat. Ez meglehetősen hézagosan valósult csak meg, a helyi intézmények védelmében a helyi politika sokszor sikeresen lobbizott.

37. ábra. Szakrendelési járóbeteg-ellátás a kisvárosokban (2005)*

Forrás: KSH megyei statisztikai évkönyvek (2006) alapján saját szerkesztés

*Megj: a térképen nem szerepelnek a 2005-ben várossá nyilvánított települések értékei

Amíg az eredeti elképzelések szerint a súlyponti kórházak közé a kisvárosi intézmények közül csak a kistarcsai (megyei jellegű) kórház került volna be, addig a végleges lista már Sátoraljaújhely, Karcag, Kiskunhalas, Siófok és Fehérgyarmat intézményeit is ide sorolta (valamint a szombathelyi kórház Szentgotthárdi részlegét). A többi kisvárosi kórház többsége a területi kategóriába tartozik, bizonyos mennyiségű aktív és krónikus ágygal, néhány azonban csak krónikus ágyak fenntartására kapott engedélyt. 2007 év végi adatok szerint (forrásuk az Egészségbiztosítási Felügyelet honlapján megtalálható on-line adatbázis, ún. Kórházi Indikátor Rendszer) összesen mintegy 13 000 kórházi ágy¹⁸ van kisvárosi intézményben, nagyjából fele-fele arányban aktív, illetve krónikus ellátásra berendezve. Ez 2004-hez képest jelentős, 20%-os csökkenés. Sajnos az összehasonlítást nehezíti, hogy a korábbi adat csak az összes ágy számát adja meg, mindenfajta bontás nélkül.

Az új ellátórendszer nyomán 11 kisvárosi telephelyen szűnt meg a fekvőbeteg-ellátás, de ezek szinte kivétel nélkül kicsi, száz ágynál kevesebbet fenntartó intézmények voltak. 16 kisvárosban viszont csak a krónikus ellátás ágyai maradtak meg, ezek közül Sárvár, Mezőkövesd, Szikszó és Zirc tekinthető az átszervezések legnagyobb veszteséinek. Mindazonáltal, a reform következményei sokkal korlátozottabbnak tűnnek jelenleg, mint ahogy azt az előzetes híresztelések alapján várni lehetett, az átszervezés területi következményeit tekintve a füst lényegesen nagyobb volt, mint maga a láng. Összességében azonban a kisvárosi kórházak meglehetősen fenntarthatatlan pályán mozognak, általában kedvezőtlen technikai és gyakran személyi feltételek mellett folytatják a gyógyító munkát. Hosszabb távon – függetlenül a szakpolitika hullámzásaitól – feltehetőleg erőteljesen csökkenni fog a kisvárosi intézmények jelentősége, különösen a fekvőbeteg-ellátás tekintetében, és az eddigieknél is inkább előtérbe kerülhet a szakellátás ambuláns formája.

¹⁸ Bár összesen kilenc intézmény esetén csak a működés ténye ismert, az ágyszám nem, így valamivel kisebb a tényleges visszaesés.

6.5. Az infrastrukturális szféra vizsgálatának általános tapasztalatai

A kisvárosok infrastrukturális szférájában két ellentétes irányú folyamat volt tapasztalható az 1990-es és 2000-es években. Egyfelől ezek a települések gyors ütemben hozták/hozták be a korábbi évtizedekben felgyülemlett lemaradásokat. Ez tetten érhető a gáz- és szennyvízcsatorna-hálózatban, a korábban kifejezetten szűk keresztmetszetnek számító távközlési hálózatokban, továbbá a közlekedési infrastruktúrában. Bár ez utóbbi megítélése már nem egyértelmű: az autópálya-hálózat kiépítése ugyan jelentős mértékben javította az érintett kisvárosok elérhetőségét, segítette a beruházások létesülésében és általában véve is javította a települések bekapcsolását a gazdasági folyamatokba, ugyanakkor a hagyományos főúthálózat állaga, teljesítőképessége, relatív, a megnövekedett forgalomhoz mért kapacitásai sokat romlottak a rendszerváltás óta, ami pedig sok esetben a versenyhátrány fokozódását jelentette. Mindenesetre a közlekedési elérhetőség a differenciálódás egyik legfontosabb tényezőjévé vált, amely döntően meghatározza a gazdasági szervezetek telephelyválasztását.

Ami a humán infrastruktúra elemeit illeti, itt a kisvárosok majd minden esetben lassú, de tartósan tűnő hanyatló pályára kerültek. A demográfiai apály, a közszolgáltatások terén fellépő szorító költségcsökkentési igény, és az önkormányzatok krónikus alulfinanszírozottsága együttesen az intézmények számának és kapacitásának lassú erózióját eredményezte. A leglátványosabb következményeket az egészségügy területén láthatjuk, ahol a reformintézkedések általában másodosztályúként sorolták be a kisvárosi kórházakat, ezzel lényegében hivatalossá téve egy eddig is létező különbséget. Valamivel jobb helyzetben van a középfokú oktatás, de középtávon itt is igencsak kérdéses a jelenlegi intézményi ellátottsági szint fenntartása a csökkenő gyereklétszám, és a minőségi problémák miatt. A kultúra és művelődés intézményrendszere láthatóan még mindig keresi némileg a helyét, és küzd a településen belüli, meglehetősen maradékelvű finanszírozási problémákkal.

Az intézményi szféra az a terület, ahol a feladatellátás szintjei többé-kevésbé népességszámhoz kötődtek, így itt meglehetősen éles törésvonal húzódik a sokszínű szerepkörrel rendelkező, korábbi járási szintű intézményeket fenntartó nagyobb, és a többnyire 1990 után városi címet szerző új kisvárosok között. Ugyanakkor az öröklött különbségek ellenére tapasztalhatók a nivellálódás jegyei is: az előbbi kategória kevésbé fejlett/szerencsés települései (például kórházuk elvesztésével) lejjebb csúsznak, míg számos újonnan városi címet nyerő település tudatos intézményfejlesztéssel (szakrendelések, középiskola, kulturális intézmények) felzárkóznak.

A területi különbségek is jóval kisebb mértékben jelentkeznek, mint a másik két vizsgált szféra esetében, hiszen lassan változó szféráról van szó, ahol jelenleg még az öröklött különbségek látszanak erősebbnek.

7. A kisvárosok gazdasági szférája

7.1. A gazdasági szerep történeti változásai

A kisváros tradicionálisan a környező vidék gazdasági központja. Piachely, ahol mezőgazdasági termékek és iparcikkek cseréltek gazdát, illetve szolgáltatóhely, ahol a népesség nem anyagi jellegű javakhoz hozzájuthatott.

Történetileg a magyar kisvárosok többsége általában olyan mezővárosokban gyökerezik, amelyek a mellett, hogy ellátták a központi funkciókat a nyugati értelemben vett városok közvetlen vonzáskörzetei által le nem fedett térségekben, mindig is megmaradtak legalábbis kétlakinak: az agrártermelés jelentősége sokáig meghatározó maradt. Ugyancsak ezek a történeti tényezők okolhatók akkor, amikor a kisvárosi iparosodás megkésettisége, egyoldalúsága került terítékre: általában meglehetősen gyenge az a hagyományos, céhes ipari bázis, amely megalapozhatott volna egy erőteljesebb gyáripari kibontakozást. Egészen a XX. századig még az urbanizáltnak mondható, jelentősebb iparos-réteggel rendelkező és környezetéből az adott korban egyértelműen kiemelkedő kisvárosok esetében is döntő jellegű maradt például a szőlőművelés és a bortermelés (Mohos M. 1995). A mezővárosi gyökerű kisvárosoknak még a dunántúli, klasszikus értelemben az agrárvárosok közé be nem sorolt csoportjának jelentős része az ipari forradalom előtt birtokközpontként fejlődött és szerzett bizonyos városi vonásokat (ld. pl. Keszthely, Bóly, Körmen), amelyek – bármennyire is eltérőek a fejlődés útjai például a társadalomszerkezet tekintetében – hasonlítanak annyiban alföldi társaikhoz, hogy a mezőgazdaság termelte ki a gazdasági differenciálódás alapjait jelentő keresletet, jövedelemtömeget.

7.1.1. *A kisvárosok iparosodásának kezdetei*

A Magyarországon a XIX. század második felében kibontakozó ipari forradalom kezdetben alig érinti ezt a városkört, alapvetően két térségben, a fővárosban (és valamennyire annak környezetében, pl. az akkor még különálló Újpesten stb.), valamint a bányavidéken, a mai országhatárok között mindenekelőtt Borsodban és Nógrádban, valamint Tatabánya-Dorog térségében fejt ki hatását. A Beluszky Pál által lehatárolt ipari régiók, illetve régiókezdemények (Beluszky P. 2007) 1910-ben a mai országterületnek csak igen kis részére terjednek ki. Ezzel összefüggésben, 200 főnél több gyáripari keresővel rendelkező települések közül csak 24 mai kisvárost találunk, amelyek közül mindössze kettő (Mezőhegyes és Nagykőrös) fekszik az Alföldön. Ezen városok közül mindössze 14-ben haladta meg az ipari keresők száma az 500 főt, és ebből csak 8 település esetében mondhatjuk el, hogy 1000 lakosra több mint 200 ipari foglalkoztatott jutott (Beluszky P. 2007). Vagyis a kisvárosok iparosodtsága abszolút értelemben és viszonylagosan is igen alacsony szinten állt ekkoriban.

Ennek a folyamatnak egy másik aspektusát, talán azt is lehet mondani hogy a tőkés jellegű ipari fejlődés egyfajta végeredményét láthatjuk Lettrich Edit 1965-ben publikált, de 1930-as állapotokat rögzítő térképén (38. ábra).

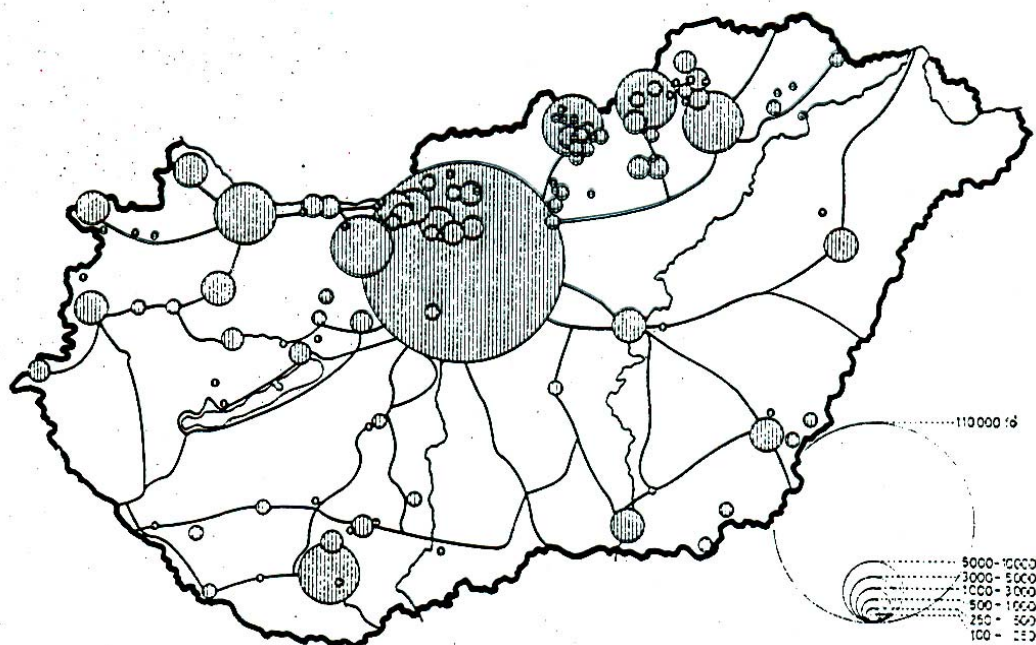
Itt nem csak az a feltűnő, hogy milyen erőteljes a főváros súlya és általában, a nagyvállalatok térbeli koncentrációja, hanem igen szembeszökő az Dunántúl – Alföld dichotómia is, valamint a bányásztelepülések, a bányászat, mint nagyfoglalkoztató kiemelkedése is igen erőteljes.

Az előbbi tényező fő következménye az, hogy 100 főt meghaladó iparvállalatot a mai alföldi kisvárosokban az iparosodás első nagy hullámának a lezárultával még alig-alig találunk, hiszen a nagyvárosok (Szeged, Debrecen, Szolnok, Békéscsaba, vagy akár Kecskemét, Gyula vagy Baja) sem rendelkeznek igazán jelentős nagyipari bázissal (nem is beszélve mondjuk a térképre fel sem

kerülő Nyíregyházáról). A kisvárosok közül Bács-Kiskunból egyetlen egy sem, a mai Csongrádból csak Makó, Békésből csak Sarkad és maga Békés rendelkezett legalább egy, 100 főnél több dolgozót foglalkoztató ipari üzemmel.

38. ábra. A 100 főnél több foglalkoztatottal működő iparvállalatok 1930-ban

Forrás: Lettrich E. 1965.

Ezzel szemben még a Dél-Dunántúlon is jóval előrehaladottabb az iparosodás, hiszen Komló, Bonyhád, Szigetvár, Barcs, Csurgó, Nagyatád, Dombóvár, Simontornya is helyt adott ilyen üzemnek, Tapolca éppenséggel – ebben az összevetésben – az akkori Zala megye legiparosodottabb városa, de Balatonfüzfő, kőbányája révén Badacsonytomaj, Szentgotthárd, Sárvár, Celldömölk, Várpalota, Komárom, Dorog stb. is ezt a sort erősítik. Észak-Magyarországon több mai kisváros virágzó bányásztelepülés (pl. a mai Bátorterenyé részei, Edelény), de valamelyest ipari jelleget öltött ekkor már Hatvan, Szerencs és Sátoraljaújhely is.

Talán ebből a rögtönzött felsorolásból is kiderül, hogy a kisvárosi iparosodás alapvetően két nyomon indul el. Egyik oldalról jelentős szerepet játszik a *kitermelőipar*: mindenekelőtt a szén-ritkábban egyéb (pl. kő-) bányászat. Ez azonban csak korlátozott mértékben volt képes más ágazatok megjelenését is elősegíteni.

A másik jelentős forrás egyértelműen az *élelmiszeripar*. Ebben az időszakban alakulnak a hazai cukorgyárak (Szerencs, Mezőhegyes és Hatvan 1889, Sárvár 1895, Ercsi – több előzmény után 1912, Sarkad 1910), a legtöbb motorjává válik egy-egy kisváros fejlődésének. Hasonló szerepet tölthetett be a konzervgyártás amelynek alapjai – Nagykőrös 1897, Hatvan 1934, Szigetvár 1937, Nagyatád 1939 – szintén ebben a hullámban jönnek létre. De a kisvárosi iparosodás talán legjellemzőbb eleme mégis csak a malomipar, amely nem csak Budapest fellendülésében játszott jelentős és közismert szerepet, hanem számos kisvárosban az egyetlen, valóban gyáripari keretek között és méretkategóriában működő üzem volt ekkoriban (ld. pl. Komárom, Karcag vagy akár Barcs gőzmalmainak fejlődését).

Viszonylag kevés az olyan kisváros, amelyik a bányásztelepüléseken kívül az 1930-as évekre már kifejezetten a nehézipari jelleg rányomná bélyegét – ilyen például Balatonfüzfő, ami viszont

akkoriban igen messze állt az urbanizálódástól, sőt, a telephelyválasztásban a hadiipari jelleg miatt a település jelentéktelensége, és ország közepén való fekvése is szerepet játszhatott.¹⁹

Viszonylag ritka az olyan kisváros, amit meglehetősen komplex feldolgozóipar jellemez már ebben az időben. Bonyhád például az egyik ilyen, ahol már ezekben az évtizedekben megindult, még hozzá klasszikus, bottom-up szerveződési irányban az iparosodás. A Völgység hagyományos központjában 1909-ben (a Perczel-uradalom alapításában) zománcárugyár, 1917-ben (kisipari üzem növekedésével és feltőkésítésével) cipőgyár jött létre. Mindkét üzem katonai jelentőséggel bírt, így a háború alatt kapacitásukat felfuttatják, és megteremtik az akkoriban még csak nagyközségi rangú település ipari jellegét. Más kérdés, hogy az 1950-es évekbeli államosítás előtt azért inkább a viszonylag szerénynek mondható létszám, és a meglehetősen elmaradott technikai feltételek jellemezték ezeket a gyárakat is (Stefán K. 2008). Nagyjából hasonló fejlődési pályán mozognak Vas megyei kisvárosok is: Körmenden, Szentgotthárdon és Sárváron egyaránt már 15% alatti az agrárkeresők aránya 1910-ben, és amíg az utóbbin a cukorgyár mellett selyem- és tégla-gyár, addig Szentgotthárdon már selyemszövő, kaszagyár, óragyár és dohánygyár működött (Mohos M. 2003). Az ipari pályára álló kisvárosok közös jellemzőjének tűnik, hogy olyan üzemekkel rendelkeztek, amelyekkel képesek voltak túllépni a környező falvak kisipari-szolgáltató ellátóközpontjának szerepkörén, és ha csak egy-egy ágazatban vagy termékben is, de megjelentek áruikkal a szélesebb értelemben vett regionális piacokon.

A mezőgazdaságon túl és az ipar mellett egy szolgáltató-jellegű ágazat, nevezetesen a vasúti közlekedés szerepét is érdemes még kiemelni. Elsősorban a XIX. század végén, még inkább a XX. század elején, a mellékvonal-hálózat kiteljesedésével a legtöbb mai kisváros bekapcsolódik a vasúti közlekedésbe, és néhány közülük egyenesen csomóponttá válik, ez utóbbiakban a vasút nem csak mint telepítő tényező, hanem mind gazdasági ágazat is jelentős szerepet játszik. Ilyennek tekinthető mindenek előtt Dombóvár, Szentlőrinc, Bátaszék, Füzesabony, Újszász, de a vasútépítések időszakában igen gyors ütemű népesség-növekedés tapasztalható például Körmenden, Cell-dömölkön, Sárváron és Barcsan is (Majdán J. 1995). Ezeken a településeken a MÁV, illetve más társaságok jelentős foglalkoztatóként is jelen voltak. Ez pedig egy olyan, stabil jövedelmű, aránylag jól fizetett réteg megjelenését jelentette, amely többek között fogyasztása, vagy a gyermekeinek iskoláztatása révén is hozzájárult az érintett települések urbanizálódásához.

7.1.2. Szocialista iparosítás és kisvárosok

Közvetlenül 1945 után, a szocializmus első évtizedeiben még alig-alig következett be jelentős változás a kisvárosok iparának a tekintetében. Noha az 1950-es évek sok szempontból jelentős változásokat indított el a városhálózat alakulásában, és ennek az alapja döntően a hierarchia-érzéketlen ipartelepítés volt, ugyanakkor más tényezők lassították az átalakulást, hiszen a telephely-választásban igen jelentős szempont volt az ún. örökölt gazdaság (Barta Gy. 2002), vagyis a meglévő ipari üzemek nagy állóeszköz-értékéből fakadó egyfajta „tehetetlenség”, amely mégis csak a gazdasági racionalitások figyelembe vételére ösztönzött, és a jelentős területi átalakulások ellen hatott. Ez összecseng azzal a megállapítással, hogy a XX. század számos jelentős átalakulása, gazdasági, illetve társadalmi paradigmaváltása, a térszerkezetet átalakító külső tényezők ellenére a „tipikus kisvárosok” a század eleje óta már stabil tagjai ennek a körnek, és még ha ez a megállapítás a városi funkciók teljes komplexitására vonatkozik is (Beluszky P. – Győri R. 2004)²⁰, annyi-

¹⁹ A magyaróvári löpőgyár áttelepítése 1922-ben kezdődött és 1927-ben indult meg a termelés, majd a felépült kis erőmű szabad kapacitásainak kihasználása céljából jött létre a papírgyár 1929-ben.

²⁰ Tegyük hozzá, hogy ezt a megállapítást annyiban árnyalnunk kell, hogy az idézett szerző által használt kisváros-fogalom szigorúan funkcionális, és jelentősen szűkebb is annál, mint amelyiken ez a dolgozat alapul. Ebből adóan, a kisebb, Beluszky által kisvárosnak már nem tekintett települések nagyobb „vertikális mobilitása” némileg árnyalja a stabilitásról alkotott képet.

ban itt is érvényes, hogy a szocializmus gazdaságfejlődése sem borította fel jelentősen a kialakult struktúrákat.

Természetesen az egyfajta szimbólumként, kirakat-településként is felfogható, ún. szocialista városok csoportjára ez nem vonatkozott, bár még ezek közül is kevés a valódi „zöld mezős” beruházás (a kisvárosi körből a később Lenin nevére keresztelt Tiszaszederkény mellett, 1955-ben kezdett építkezések, vagy a szintén ipari hagyományok nélküli Százhalombatta határában az 1960-as években induló energetikai- és vegyipari beruházások tekinthetők ilyenek), többnyire azért valamilyen meglévő ipari alapokra épült az erőltetett ütemű felfuttatás. Ez utóbbiak közül számos település ekkor zárkózott fel a kisvárosok általunk vizsgált mai csoportjához. Például Komló 1949-ben a 221. legnagyobb települése az országnak, 1960-ban már a 41., Oroszlány, 398. majd 86. A szocialista városok egy része (Dunaújváros, Kazincbarcika, Tatabánya, Ajka) túl is nőtt az általunk vizsgált kisvárosi kategórián (nota bene: a többi, méretileg idetartozó település is nagyon sajátos eleme ennek a halmaznak), de valódi nagyvárosi méreteket végül is egyik sem öltött.

A szocializmus első időszakát tehát a kisvárosok felemás iparosodása jellemezte, amelyben megjelentek ugyan teljesen új elemek, de a fő hangsúly inkább az örökölt üzemek államosítás utáni átalakításán, rendszerint kapacitás-bővítésén volt. 1955-ben a legnagyobb, 1000 fő felett foglalkoztató iparvállalatok térképén még nem sok új kisváros van: csak Nagykőrös, Martfű, Szigetszentmiklós, illetve a már korábban is iparral rendelkező Dunakeszi rendelkezett ilyen telephellyel, és a kisvárosi fejlődést a munkaerőnek a nagy társadalmi átalakulást kísérő jelentős mobilitása is hátráltatta, hiszen erről az oldalról ekkor a gazdasági koncentrációnak még nem volt akadálya (Barta Gy. 2002).

A helyzet annyiban alakult át a szocializmus második nagy időszakában (értve most ez alatt az 1960-as évek végétől kezdődő reforméveket, és az azt követő időszakot is), hogy a különböző megfontolások, mint a munkaerő mobilitásának csökkenése, ezáltal az extenzív növekedés tartálékainak kimerülése, valamint az életszínvonal területi különbségeivel kapcsolatos, a korábbiaknál érzékenyebb attitűd előtérbe helyezte a vidék iparosításának programját. Ez azonban döntően nem zöld mezős beruházásokkal valósult meg, bár volt ilyen is (ld. Téglás – Hajdúsági Iparművek; Jászberény – Lehel Hűtőgépgyár), hanem a – elsősorban budapesti, kisebb részben vidéki nagyvárosi székhelyű – nagyvállalatok vidéki, sok esetben ekkor még „falusi” telephely-nyitásával. Ez számos problémával terhelt, ellentmondásos folyamat volt, amelyben a vidéki telephelyeket az egyoldalú függés, elavult gépek, és az általánál kevésbé képzett munkaerő jellemezték (Barta Gy. 2002). Mégis, igen jelentősnek kell látnunk ezt a folyamatot abban az értelemben, hogy megítélésünk szerint jelentősen hozzájárult az érintett települések urbanizálódásához. Egyrészt segítette a gazdasági-foglalkoztatási szerkezetváltást, másrészt növelte az akkor még többnyire községi jogállású települések népesség-megtartó erejét, harmadrészt, a település presztízsére, a helyi érdekérvényesítő képesség fokozására is jó hatással volt, ami az élet egyéb területein, az infrastruktúra kiépülésekor, a lakásépítésre jutó források leosztásakor is kamatozhatott. Vagyis az 1980-as és a korai kilencvenes évek várossá nyilvánításai még akkor is sok szempontból itt gyökereznek, ha később maga a modell lényegében megbukott, és a rendszerváltás utáni átalakulásban ezeknek a telephelyeknek igen jelentős része átalakult, összezsugorodott.

Ez a leányvállalatokon, telephelyeken alapuló iparosítás is hordozott magában számos területi jellegzetességet. Elsősorban ki kell emelni ezek közül Pest megye felül-, az Alföld keleti periferiáinak alulreprezentáltságát. Szerencsés esetben ez a tényező is megalapozhatta a kisvárosi gazdaság magasabb pályára állását, hiszen ilyen tevékenység vetette meg az alapjait Tab, Sárbogárd, Körmen, Marcali, Jánossomorja ma is működő ipari üzemének.

A szocializmus gazdaságfejlődésének egyik a dolgozat tárgya szempontjából legfontosabb problémája az alföldi mezővárosok által ebben az évtizedekben bejárt út gazdasági alapjai. Amint azt láttuk, itt jóval gyengébbek voltak az ipar alapjai, sokkal inkább meghatározó volt a mezőgazdaság a városok fejlődésében, mint dunántúli társaiknál, talán azt is megkockáztathatnánk, hogy pusztán a gazdasági szerkezet szempontjából az 1945-ös alföldi mezőváros közel áll az 1870-es, 80-as évek dunántúli kisvárosához, bár természetesen a társadalmi fejlődés számos aspektusában

attól gyökeresen különböző utat jár be. Tóth J. (1978) is megállapítja, hogy a „kapitalista” időszak iparosodása és urbanizációja nem igazán érinti az Alföldet, a városok növekedési üteme messze elmarad az országostól, és 1945 és 1970 között is az alföldi városok relatív térvesztése mutatható ki. Az 1960-as évek elején Erdei is csak a mezőgazdaság átalakulását emeli ki a mezővárosok szerkezetét formáló tényezők közül (Erdei F. 1961). Itt a vontatott industrializáció is inkább csak a jelentősebb kisvárosok sajátja, a kisebbek, különösen Bács-Kiskunban erőteljesen őrzik agrár-jellegüket. Éppen az iparosodás hiánya nyomán kerül hanyatló demográfiai pályára a mezővárosok jelentős része (ld. korábbiakat).

Hiba lenne azonban a szocializmus évtizedeinek gazdaságfejlődését kizárólag az iparral azonosítani. Ezek azok az évek, amikor a tömeges üdülés megjelenésével az idegenforgalom a korábbinál jóval szélesebb körben válhat jellegadó funkcióvá, egy-egy város, vagy városiasodó nagyközség esetében. Hiszen a második világháború előtt a mai üdülővárosok közül Balatonfüred, Siófok, talán Balatonföldvár esetében beszélhetünk ennek jelentőségéről, de városias fejlődést még ezek sem igazán futnak be. Ebből a szempontból árulkodók a várossá nyilvánítási évszámok: Siófok 1968-ban, Balatonfüred 1971-ben, Boglárlelle 1986-ban, Fonyód és Balatonalmádi 1989-ben, Hévíz 1992-ben nyert városi rangot, alapvetően ennek az időszaknak a növekedése, üdülő- és szállodaépítései, illetve az általánosabb központi funkciók megerősítése nyomán.

Fontos kiemelni a terciér szektor más tényezőit, a kereskedelmet és bizonyos szolgáltatási ágazatokat is. A lakossági kiskereskedelem átalakulása ezekben az évtizedekben éri el ezt a település-hierarchia szintet. A hagyományos piacok és vásárok jelentőségének általános visszaszorulásáról ír Beluszky Pál már 1963-ban is formák gyorsuló háttérbe szorulásáról ír, ugyanakkor 1964-ben megnyílik Budapesten az első önkiszolgáló ABC-áruház, és a gyorsan elterjedő forma az ÁFÉSZ-üzletekkel együtt új minőséget visz a kisvárosok ellátásába. A szakosított üzletek, illetve az 1970-es, de még inkább az 1980-as évek járásközpontjaiban az általános jellegű áruházak, amelyek, ha szerény választékkal is, de elvileg képesek voltak kielégíteni a lakosság mindennaposnak mondható fogyasztási cikkek iránti igényét, nyilván az adott időszak sajátos korlátai mellett. Ez a funkciótelepítés alapvetően hierarchia-érzékeny volt, ha közvetve is, de kapcsolódott az OTK-ban lefektetett szintekhez, és jelentősen hozzájárult a központi funkciók megerősítéséhez.

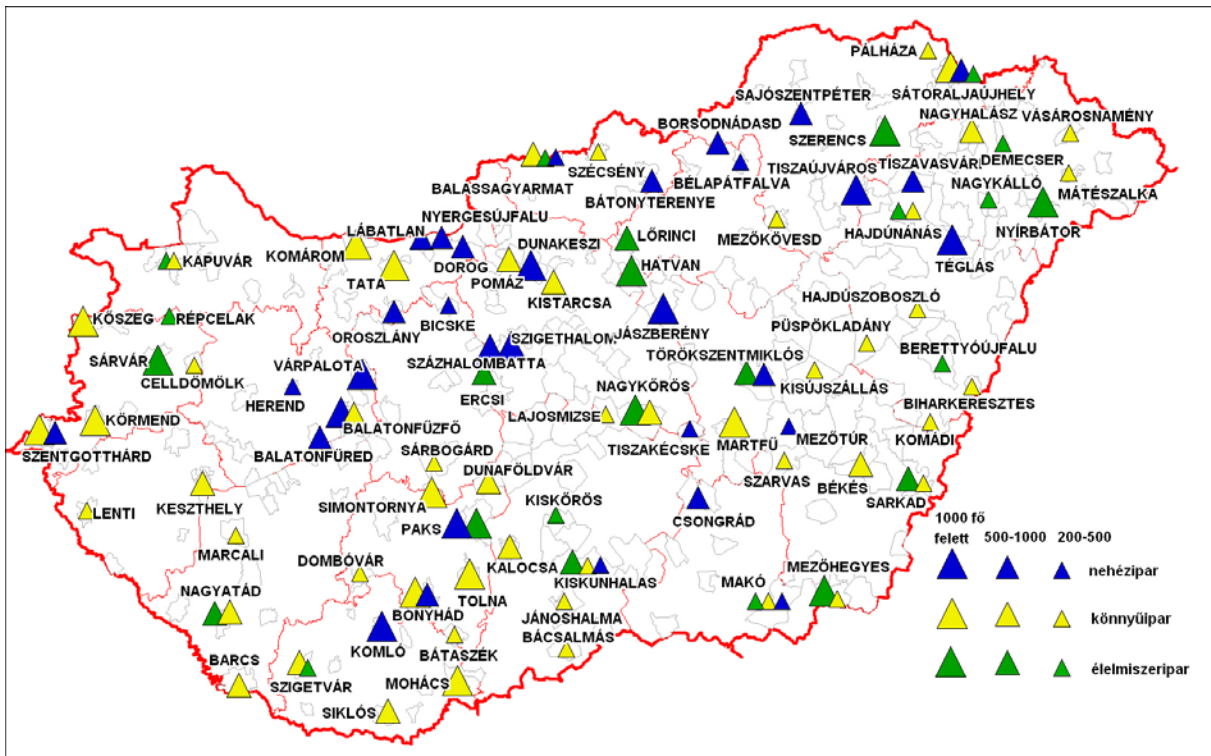
A szocializmus évtizedei alatt végeredményben megerősítették a kisvárosok gazdasági szerepét, még ha ez a folyamat ellentmondások közepette zajlott is le. Létrejötték jelentős kisvárosi ipari telephelyek, még hozzá sokkal nagyobb számban, sokkal jelentősebb súllyal és sokkal nagyobb szerkezeti változatossággal, mint amilyen 1945 előtt jellemző volt, továbbá különböző mértékben, de megerősödtek a terciér funkciók tekintetében is. A legmeghatározóbbnak azonban kétség kívül az iparosodást kell tekintenünk.

A következő ábra (39. ábra) tekinthető egyfajta végeredmény-térképnek is, legalábbis a szocializmus gazdaságfejlesztése és a kisvárosok kapcsolatának tekintetében, ugyanis a nemzetgazdasági szempontból jelentős kisvárosi ipari telephelyeket mutatja az 1980-as évek végén. Ugyan egészen biztosan nem teljesen pontos, de a néhány területi következtetés levonására alkalmas.

Azok a kisvárosok, amelyek jellemzően az energiatengely mentén, az ország iparosodott térségeiben – körzeteiben, ha már a nyolcvanas évekről van szó – helyezkednek el, általában maguk is nehézipari profillal bírnak. Ez a nehézipari is jellemzően inkább kitermelő- vagy alapanyaggyártó, inkább energia- és nyersanyagigényes, semmint – aránylag – magas műszaki színvonalú. Cementgyárak, és általában építőanyagipar, bányák, néhány kiemelkedő jelentőségű vegyipari telephely: többnyire ezek a tényezők erősítik a nehézipari jelleget, és viszonylag kevés a jelentős gépipari központ, alkalmazotti létszámukat tekintve a legjelentősebbek egyébként a Csepel Autógyár szigetalmi, illetve a MÁV dunakeszi üzeme, vagyis a fővárosi gazdasági agglomeráció két eleme.

Az ország többi részén a nehézipar csak foltszerűen jelent meg: van néhány jelentős alföldi telephely, jellemzően kisebb gépipari, vagy elektronikai. Szinte még ennyi sincs a Dél-Dunántúlon, vagy Nyugat-Magyarországon, ahol Szentgotthárd az egyetlen számottevő telephely.

39. ábra. Jelentős ipari telephelyek a kisvárosokban az 1980-as években
(a 200 főnél több alkalmazottal működő telephelyek kerültek ábrázolásra)

Forrás: Bernát T. 1972 és Vuics T. 1988 alapján a szerző szerkesztése

A többi térségben a kisvárosok könnyű- és élelmiszeripari jellege dominál, de ebben a tekintetben feltűnő a nyugat-kelet dichotómia: amíg a nagyobb alföldi városokban viszonylag sokoldalú ipar épült ki ebben az időszakban, addig a kisvárosokban láthatóan kevesebb, és kisebb foglalkoztatotti létszámmal működő telephellyel találkozunk, mint dunántúli társainknál, bár ha ezt a térképet összevetjük az 1930-as évek végének állapotát bemutató ábrával, a fejlődés azért szembeeső.

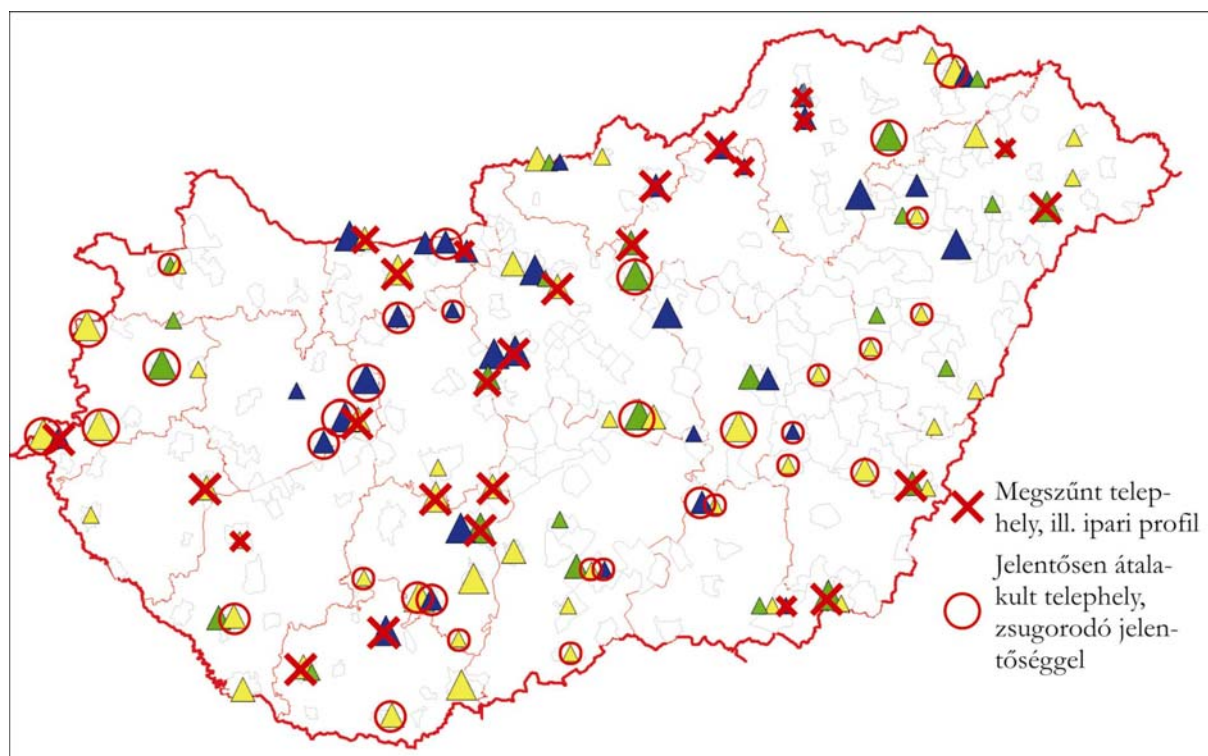
7.1.3. A szocializmusból a kapitalizmusba – ipari átalakulás a kisvárosokban

Az iparosítás féloldalas jellege akkor mutatkozott meg igazán, amikor a piacgazdaságba való átmenet új kihívások elé állította a kisvárosok iparának szereplőit is. Az 1990-es évtized elejének fő motívuma kisvárosi szemszögből nézve mindenképpen a dezindustrializáció, amit részben, erősen szelektív jelleggel követett a struktúraváltás, új befektetők és sokszor új ágazatok megjelenése a kisvárosokban (40. ábra).

Ezek a folyamatok kisvárosi szinten csak annyiból érdeemesek külön elemzésre, hogy amíg egy nagyváros általában gazdaságilag több lábbon állt és áll, addig a kisvárosok jellemzően inkább egy, esetleg két nagyobb üzemre támaszkodhattak, ezért ezek kiesése nehezebben kezelhető problémákat okoz a helyi foglalkoztatásban.

A szelektivitás mind területi, mind ágazati jelleggel működött. Mindkettő ismert jelenség: tegyük hozzá azonban, hogy mivel mind a könnyű, mind pedig a nehézipar felülreprezentált volt a kisvárosok gazdaságában, sőt némely kisváros – mint látni fogjuk – 1990-ben még kifejezetten agrárjellegűt mondhatott magáénak, ráadásul a nehéziparból is többségben voltak a kevésbé innovatív telephelyek, a kisvárosok esetében a problémás ágazatok koncentrációjával találkozunk.

40. ábra. A kisvárosok „szocialista” iparának leépülése az 1990-es években

Forrás: saját gyűjtés

A két tényező közül az ágazati szelektivitás az erősebb. Mindenek előtt a kitermelőiparban érezteti hatását: az országos szinten elhaló bányászat (Komló, Edelény, Bányaterenye stb.), de ezen kívül, a klasszikus nehézipari tevékenységek (Bélapátfalva, Sajószentpéter, Várpalota, Balatonfűzfő) kisése természetesen területileg is koncentráltan történt, mivel ezek az ágazatok eleve csak egy nagyon koncentrált kisvárosi körben voltak jelen. A nehéziparon belül maradvá a gépipar kapcsán már egészen más a helyzet. Kevés kivételtől eltekintve, a kisvárosi gépipar általában szocialista viszonyok között nem jelentett különösebben nagy üzemeket, és mindenképp „részleg-ipar” volt. A teljes megszűnésnél, a telephely felhagyásánál ebben az ágazatban sokkal gyakoribb volt a jelentős átalakulás, a privatizáció nyomán meginduló szerkezetváltás, amelynek végeredményeként általában egy vagy több kisebb, profiljában halványan az eredetihez még kötődő vállalkozás jelent meg a romokon. Számtalan példát sorolhatnánk erre: vegyük például Balatonfüredet, ahol a magyar ipar egyik nagy hagyományokkal rendelkező, többször átszervezett „túlélő” gyárában 1990 előtt még folyami és tavi hajózásra szánt nagyhajók, például a közismert balatoni kompok épültek, ma több kisebb cég működik az egykori telephelyen, immár csak kizárólag kishajók, vitorlások építésével. Dombóváron az egykori Láng Gépgyár üzemét privatizáló Kft ma is hasonló termékstruktúrával van a piacon, a törökszentmiklói egykori Mezőgéptelephelyen a Claas Hungária Kft székhelye van. Folytathatnánk a sort számos más példával, de egyértelműnek tűnik, hogy a gépipar túlélésére, sikeres átalakulására volt a legnagyobb esély a rendszerváltás után.

Ehhez képest a könnyűipar válsága sokkal súlyosabb, és ami a kisvárosok szempontjából lényegesebb, a könnyűipar sokkal tipikusabb kisvárosi jelenség volt 1990 előtt. Mint azt még látni fogjuk, napjainkban alig-alig maradt meghatározó jelentőségű könnyűipari üzem, hiszen az 1990-es években a bőr-cipő ágazat is összeomlott (Simontornya, Szigetvár), vagy csak igen erősen redukálódott formában él tovább (Körmend, Bonyhád, Martfű), de a textilipar lényegében minden alágazata is rohamosan zsugorodott, követve az európai trendeket. Ma már csak kisszámú, jellemzően a korábbi munkáslétszám töredékét foglalkoztató kis- és középvállalkozás tevékenykedik ebben az ágazatban.

Kevésbé negatív az összkép az élelmiszer-iparban. A leglátványosabban a kisvárosi iparosításban 100 évvel ezelőtt élen járó cukorgyárak sorsa teljeseedett be, ma már mindegyiket bezárták. Erőteljes volt a visszaesés a hús- és tejiparban, de az elemzet legnagyobb telephelyek közül ritkán szűnt meg végleg a termelés. Többnyire a tartósítóipar is őrzi pozícióit, egy-egy megszűnt (Paks) és jelentősen visszaesett (Szigetvár) mellett azért vannak példák a sikeres átalakulásra is (Hatvan, Nagykőrös).

7.2. Az új gazdaságszerkezet alapjai, a vállalkozások

7.2.1. *A vállalkozások eloszlása és sűrűsége*

Az 1980-as évek legvégén és az 1990-es években a kisvárosok gazdasági pozícióinak változását az örökölt gazdaság továbbélése mellett alapvetően az határozta meg, hogy mennyire voltak képesek az új gazdasági paradigmát és szerkezetet hordozó innovációk befogadására, adaptálására. Nem állítható, hogy e tekintetben ez a településcsoport élen járó lett volna. Rechnitzer János már az átalakulás területi folyamatait vizsgáló egyik legkorábbi összefoglalásban (Rechnitzer J. 1993) megállapítja, hogy az innovációs potenciálban a hierarchikus hatások érvényesültek, a regionális funkciókkal rendelkező települések és a településhálózat többi eleme között növekedett a távolság. Ezt a megállapítást a szerző akkor jóformán minden kisvárosra érvényesnek tartotta, míg más elemzések a hasonló folyamatokban (vállalkozások, külföldi tőke) a kelet-nyugati dichotómia működésére hívták fel a figyelmet (Nemes Nagy J. 1995)

A kisvárosok azonban pusztán a vállalkozások számát tekintve nem tűnnek kirívóan gyengének. Mind 1995-ben, mind 2005-ben az országban regisztrált vállalkozások 21%-ának volt kisvárosban a székhelye. Ez valamivel kevesebb ugyan, mint a 25%-os népességarány, de nem sokkal, és az erősen felülreprezentált Budapestet (a vállalkozások 31, később 29%-a), nagyjából megfelel a kisvárosok településhálózati súlyának.

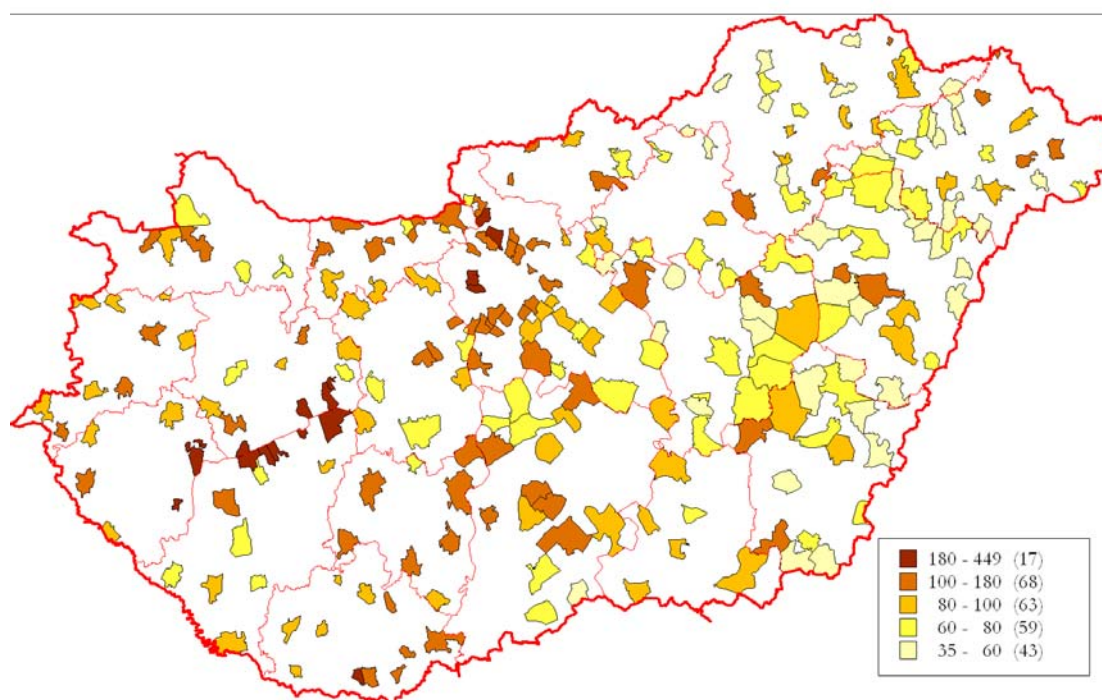
A vállalkozások sűrűségében (ti. az 1000 lakosra jutó vállalkozások számában) meglehetősen komoly eltérések adódnak – a két lehetséges fő szempont közül nem a méretbeli (közvetve tehát a hierarchikus) hanem a területi különbségek a döntőek. A vállalkozások gyakorisága és a kisváros lélekszáma között lényegében nincs összefüggés. Még ha a kiugró értékektől – amelyek többnyire az alacsonyabb méretkategóriák sajátjai – meg is tisztítjuk a mintát, akkor is egy szelíden emelkedő trendvonalat kapunk, viszonylag nagy szórással és alacsony korrelációval.

A területi kép (41. ábra) lényegében kevés meglepetést tartogat, tükrözi az általában ismert és elfogadott regionális eltéréseket. A Balaton, valamint Budapest térsége után talán némileg váratlanul, Komárom-Esztergom és Tolna megyék emelhetők ki, amelyekben a kisvárosok majdnem mindegyike az átlagot meghaladó vállalkozássűrűséggel jellemezhető. Általában a Dunántúl kétosztatúsága ebben az összevetésben nem annyira feltűnő, mert Tolna mellett kiemelhető még Baranya megye keleti és déli része (Pécsvárad, Mohács, Bóly, Villány, Siklós és persze Harkány). Utóbbiak esetében a határ mentiség fontos faktor lehet, sőt, korábbi vizsgálataink még a német nemzetiség jelenlétének jótékony hatására is utalnak (Bucher E. – Pirisi G. – Reményi P. 2004).

Az igazi különbségek valahol inkább a Tiszánál kezdődnek: Bács-Kiskun megye kisvárosai még mindig viszonylag előkelő helyet foglalnak el ebben a tekintetben, az átlagtól messze elmaradó települések inkább csak az ország keleti peremén jelennek meg. Negatív érdelemben emelhető ki Borsod (Putnok, Szendrő, Sajószentpéter, Gönc stb.), valamint Szabolcs (Nagyhalász, Dombrád, Demecser, Kemecse, Nagyecsed, Balkány, Nyírlugos stb.) megyék majdnem egésze, de ez utóbbiban főleg az elmúlt években városi címet nyert, jellemzően alacsony népességű városokra jellemző a kirívóan gyenge teljesítmény. A megye hagyományos városi központjai (Kisvárdá,

Fehérgyarmat, Mátészalka, Vásárosnamény) viszonylag jól teljesítenek – mint ahogy azt már több összevetésben (ld. még: iskolázottság) már megszokhattuk.

41. ábra. 1000 lakosra jutó regisztrált vállalkozások száma (2005)

Forrás: KSH T-Star adatbázis alapján saját szerkesztés

A 2005-ös érték mellett megvizsgáltuk az elmúlt 10 év adataiból számítható változást is, vagyis az 1995-ös és a 2005-ös vállalkozássűrűség különbségét (42. ábra). A településméret itt még az előzőeknél is jóval kevésbé meghatározó szempont, a földrajzi eloszlás ugyanakkor nagyon jellegzetes képet mutat.

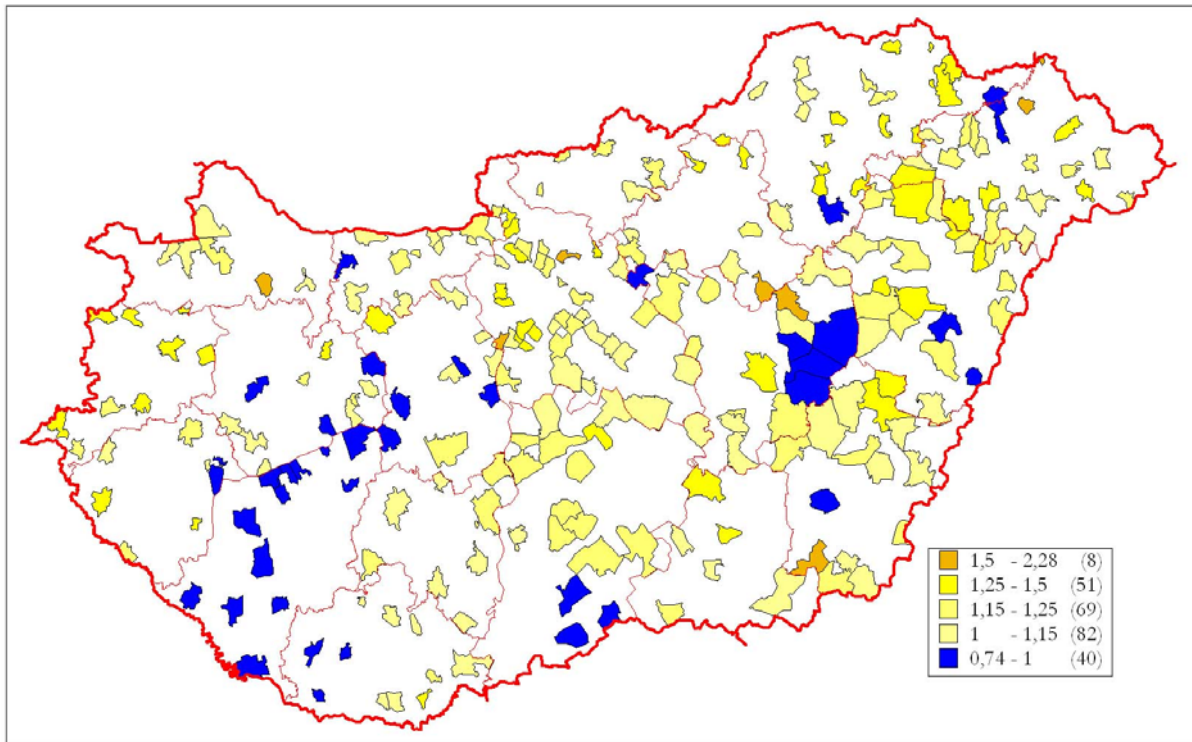
Összesen 40 olyan kisváros volt, ahol a vállalkozások száma – általában egyébként abszolút értékben is – csökkent a vizsgált időintervallumban. Egyik igen markáns csoportjuk a Balatonnál található: a tó idegenforgalmának általános visszaesése, a korábbi „vadkapitalista” viszonyok konszolidálása egyaránt hozzájárult ehhez a folyamathoz, amelynek ellenére ezek a városok, mind azt fent láttuk, élen állnak a 2005-ös listán is. Általában a visszaesés egyébként nem jelentős, jellemzően 10-15%-os.

A másik jól körülírható csoport a somogyi városok meglepően homogén csoportja. Az eddigi összes elemzés során ezek élesen elkülönültek a megyén belüli, de balatoni társaiktól, most azonban azonos eredményeket mutatnak. A vállalkozási kedvben tapasztalható visszaesés – amely kiterjed Baranya megye nyugati részére (Szigetvár, Sellye, Szentlőrinc) is, megítélésünk szerint egyértelműen a térség gazdasági leszakadásának a tünete, amely szoros interdependenciában áll a kisvárosok visszaesésével is – főleg azért, mert ez a terület a középvárosok teljes hiányával jellemezhető.

Hasonló jelenség valamivel kisebb mértékben figyelhető meg a Kiskunság déli, illetve a Nagykunság délkeleti részén, ahol a 3-4 csökkenést mutató kisvárost a visszafogottan növekedők csoportja veszi körül, így ebben az esetben is beszélhetünk térségi problémákról.

42. ábra. A regisztrált vállalkozások számának változása (2005/1995)

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját szerkesztés

A gyarapodás ütemében kevesebb a térbeli következetesség: nem meglepő módon az agglomerációs városok (de csak Budapest körül!) általában intenzíven növelték vállalkozásaik számát. Egyeségesen pozitív képet mutat még Vas megye is, ugyanakkor a többi esetben az átalagot jelentősen meghaladó növekedés inkább szigetszerűen jelentkezik, nem szerveződik egységes térségekké. Ilyen „szigetet” képez például Kisköre és Abádszalók párosa, amely egyértelműen jelzi a Tisza-tó térségének turisztikai felértékelődését. A két település jelentős részben ennek köszönheti városi címét is (amelyet egyébként egyszerre nyertek el 2005-ben). Összességében kettős folyamatot figyelhetünk meg: amíg a keleti és északkeleti országrészek kisvárosai differenciálódnak, és számos közülük a legalábbis a vállalkozások száma tekintetében felzárkózó pályára állt, addig a Dunántúlon az eltérések észak és dél között – Somogy már elemzett problémái mellett a Tolnában és Baranyában tapasztalható mérsékelt ütemű növekedésnek köszönhetően – számottevően növekedtek.

7.2.2. A kisvárosi vállalkozások méretkategóriái

A kisvárosok vállalkozásai közül nagyjából 60% azoknak az aránya, amelyek legalább egy főt foglalkoztattak is a 2005. évben. Ez lényegében megegyezik az országgal, annál csupán 3%-al magasabb. Az átlag mögött viszonylag nagy különbségek húzódnak meg: egyfelől az üdülővárosokban jellemzően csak egyharmados az arány, míg meglepő módon az Alföldön, sőt, kifejezetten a keleti peremvidéken és a Tiszántúlon a legnagyobb (70-75% például Derecske, Dévaványa, Ibrány sőt Sándorfalva esetében), feltehetően azért, mert itt a legkevésbé jellemző a főállás melletti másodállású vállalkozói státusz, és általában alacsony a vállalkozói aktivitás.

A vállalkozások döntő többsége persze kisvállalkozás. Sajnos nem áll rendelkezésre olyan adat, amely megmutatná a csak egy főt foglalkoztatók számát, a statisztika csak a 10 fő alatti fog-

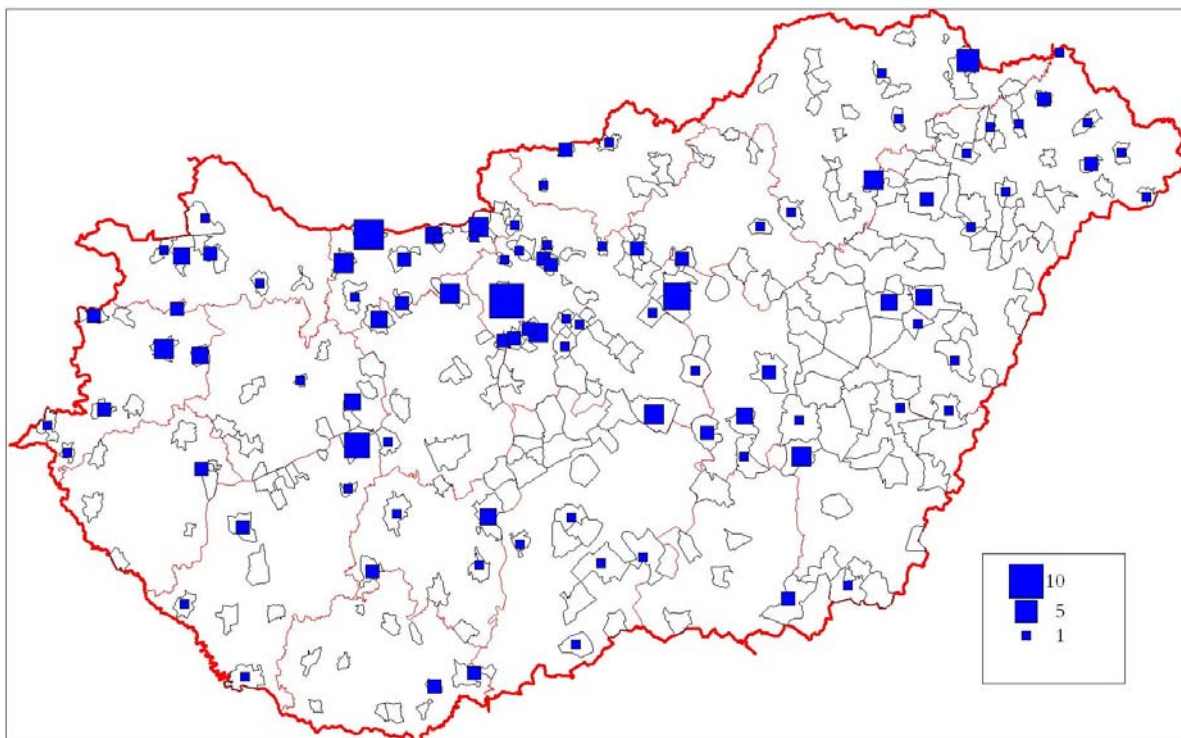
lalkoztatókat összevontan kezeli, pedig nyilvánvalóan jelentős különbség van a csak önmagát foglalkoztató, klasszikus kényszervállalkozó – például egy területi képviselő – és egy 8-9 embernek munkát adó kisüzem, kibővített családi vállalkozás vagy kereskedelmi egység között. Így kevésbé lehet árnyalt képet rajzolni. 2005-ben a legalább egy főt foglalkoztató vállalkozások közül 95%-a nem lépte át a 10 fős határt, és ez az érték csupán néhány tizedes százaléknyi eltéréssel egyaránt igaz a többi városra, Budapestre és az egész országra is – vagyis szokatlan módon teljesen független a településtípustól. Az érték egyébként emelkedő – 1999-ben még csak 88-89% volt, de akkor is teljesen egységes. Így noha a kisváros – kisvállalkozás összefüggés logikusan adódna, nem lehet azt állítani, hogy első közelítésben igaz lenne.

Annyiból azért igaz ez az összefüggés, hogy a legnagyobb, 250 fő feletti foglalkoztatók esetében a kisvárosok valamelyest alulreprezentáltak. Ez a különbség a vállalkozások arányánál alig-alig kimutatható, de ha megpróbáljuk felbecsülni az egyes kategóriák összes foglalkoztatotti létszámát²¹, már viszonylag jelentősebb. A kisvárosok átlagában az összes vállalkozás által foglalkoztatott munkavállaló nagyjából 13-15%-a köthető a nagyokhoz, a többi városnál több mint 20%.

Tegyük gyorsan hozzá: a módszer (ld. a lábjegyzet) megfelelő adatok hiányában csak nagyon durva közelítést tett lehetővé. A nagyvállalkozások szerepe még ezzel együtt is erőteljesebb, mint azt az előzetes feltételezéseink szerint várható lett volna.

A 250 kisvárosban összesen 197 nagyfoglalkoztató vállalkozás működött (43. ábra), és 151 olyan település van, amelyben egyetlen egy sem. Ugyanakkor a közép- és nagyvárosok mindegyikében van ilyen méretű cég.²²

43. ábra. 250 fő feletti foglalkoztató vállalkozások száma a kisvárosokban

²¹ A becslés során az 1-9 fős kategóriában – a mikro- és kényszervállalkozások magas aránya miatt 2 fővel, a 10-19 közötti kategóriában 15 fővel, 20-49 között 35-el, 50 és 249 között 150 fővel, a 250 felettiak esetén pedig 500 fővel kalkuláltunk. Ez a becslés meglehetősen durva, egyes településekre vonatkozóan nem adhat alapot következtetések levonására, de a kisvárosi sokaság egészére nézve talán megfelelőnek mondható.

²² Tegyük hozzá: 2005-ben 11 olyan kisváros is volt (Balatonföldvár, Emőd, Kadarkút, Mórahalom, Nagyecséd, Nyíradony, Óriszentpéter, Sajószentpéter (!), Szigethalom (!), Velence, Zalaölvő), ahol még 50 főnél nagyobb foglalkoztató sem akadt. Ez csak annyiból érdekes, hogy példának okáért Bodajk várossá nyilvánítását 2007-ben erre hivatkozva utasította el az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium.

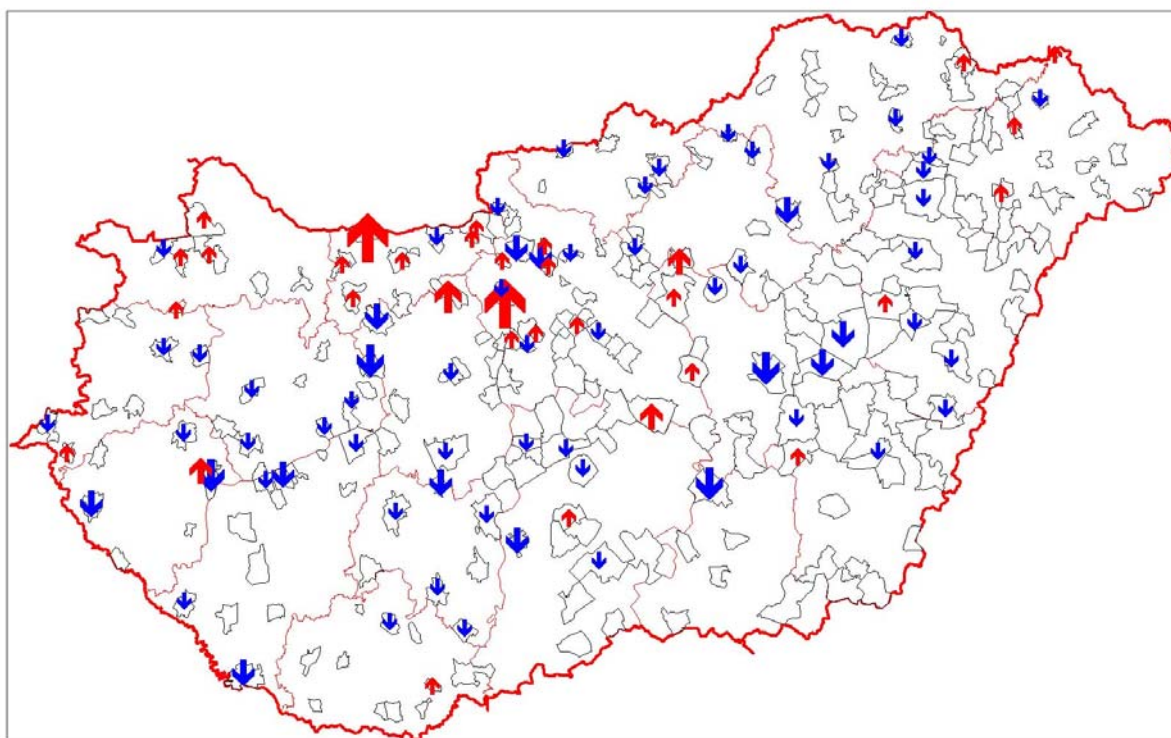
A nagyfoglalkoztató vállalkozással rendelkező kisvárosok területi eloszlása igen jellegzetes. Komárom-Esztergom megyében minden kisvárosban van ilyen (és Esztergomban, Komáromban, Bábolnán, Lábatlanban és Tatán egynél több), és Pannonhalma kivételével ugyan ez mondható el Győr-Moson-Sopronról, illetve Csepreg és Vasvár „renitenciája” mellett Vasról is. Budapest környékén természetesen kiemelkedik – országosan, és nem csak kisvárosi szinten – Budaörs, ezen kívül az M0 mentén fekvő, déli kisvárosok (Dunaharaszti, Szigetszentmiklós, Tököl, valamint az ebbe a sémába nem illeszkedő, de földrajzilag szomszédos Százhalombatta), valamint északkeleten Dunakeszi, Fót és Göd. Több agglomerációs település is rendelkezik még egy-egy nagyfoglalkoztatóval, de például az innovatív ágazatairól is nevezetes Veresegyház nem, és a délkeleti szektor városai sem – ez utóbbi tendencia Bács-Kiskun megye északi részén is folytatódik.

Kelet-Magyarországon az M3-as vonala mentén fekvő kisvárosokban még gyakori a nagyvállalkozás (Aszód, Hatvan, Jászárokszállás, Füzesabony, Mezőkövesd), de az M5-ös mentére ugyanez már nem jellemző. Általában véve: a Dél-Alföld kisvárosai nagyon gyengén funkcionálnak ebben a tekintetben, Makón, Szarvason és Tiszakécskén kívül legfeljebb csak egy-egy nagyvállalatot találunk a régióban. Ennél lényegesen jobb az arány Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (a már többször emlegetett Záhony-Kisvárdá-Fehérgyarmat vonal városai), és Jász-Nagykun-Szolnokban is, ahol Jászberény országosan is kiemelkedik.

Észak-Magyarországon csak Sátoraljaújhely emelhető ki, ezen kívül a borsodi kisvárosok közül csak Szerencs és Encs rendelkezik nagyüzemmel, a többiek, beleértve Heves megye belső, hegyvidéki kisvárosait, nem.

A Dél-Dunántúlon ez egyszer nem a somogyi, hanem a baranyai kisvárosok gyenge teljesítménye a feltűnő: az agrárközpont Bóly, valamint Mohács kivételével ebben a megyében nincs nagyvállalkozás kisvárosban, még olyan tradicionális központokban sem, mint a könnyű- és élelmiszeriparáról egykor nevezetes Szigetvár. Tolnában éppenséggel pedig a történetileg legiparosítottabbnak tekinthető Bonyhád az egyetlen jelentős, nagyfoglalkoztató nélküli település.

44. ábra. A nagyfoglalkoztatók változása, 1999-2005

Forrás: KSH T-Star adatbázis alapján saját szerkesztés

A jelenlegi (azaz az adatok alapján 2005-ös) helyzet természetesen csak egy pillanatkép, és még azt sem lehet állítani, hogy egy egyértelműen konszolidálódott, stabil állapotot mutat be. Rendelkezésre állnak ugyanis 1999-es adatok, hasonló bontásban. A nagyfoglalkoztatók száma az egész országban csökkent, összesen 186-al ebben a hat évben, amelyből a kisvárosokra 37 jutott. Ez érdemben azt jelentette, hogy a kisvárosok nagyjából megőrizték a részesedésüket, vagyis a nagyfoglalkoztatók 20%-át mondhatják magukénak.

Az érdekes az, hogy a csökkenés erőteljes átrendeződéssel járt együtt (44. ábra). Amíg 38 olyan várost találunk, amely 1999-ben még rendelkezett ilyen vállalkozással (többnyire persze csak eggyel, de pl. Csongrád, Várpalota vagy Keszthely hárommal is), de 2004-ben már nem, addig mindössze 14-et, amelyik fordítva járta be ezt az utat. 32 településen összesen 47 új nagyfoglalkoztató jelent meg, vagy váltott kategóriát egy már korábban itt működő cég, míg a csökkenőknél 65 város és 84 vállalkozás az arány. Ez összességében koncentrációt jelent: az új nagyfoglalkoztatók elsősorban ott jelentek meg, ahol már eddig is jelen voltak hasonló nagyságrendű cégek. Figyelemre méltó Komárom és Budaörs +6-os, Bicske +3-as eredménye.

Új nagyfoglalkoztatók kevés kivételtől eltekintve a Budapest tágabb környezetében, illetve az ÉNy-Dunántúlon telepedtek meg²³. A kivételek között ki kell emelni Jászberény-Jászfényszaru párosát, Nagykőröst, keleten Záhonyt, Sátoraljaújhelyet, Demecser, Nagyállót, Nádudvart és Szarvast, Baranyában Bólyt, a Balaton mellett pedig az általános tendenciákkal szemben fejlődő Hévízt.

A jelentős vesztesek között van a Dél-Dunántúl (a Balatont nem számítva nyolc várost és 10 vállalatot érint a visszaesés), a Balaton térsége – szinte az összes városra kiterjedően –, Észak-Magyarország (11 város – 12 vállalkozás), illetve a Tiszántúl klasszikus mezővárosias vidékei, érintve többek között Törökszentmiklóst és Karcagot is. Ugyanakkor a Budapesti agglomeráció sem mentes az átrendeződésektől, bár a negatív és pozitív változások itt legalább egyensúlyban vannak. Összességében a nyertes városokat leginkább a Dunántúl északi peremén lehet megtalálni – itt a térségi fellendülés és a kisvárosi fejlődés között láthatóan szoros összefüggés van.

Az összefüggés a nagyfoglalkoztatók jelenléte és a foglalkoztatási ráta között is kimutatható: azokban a kisvárosokban, ahol egyetlen ilyen sincs jelen, a foglalkoztatási ráta 2001-ben sokkal nagyobb valószínűséggel marad alatta a 40%-os határnak, mint ahol legalább egy ilyen van. Másik oldalról: a 3 vagy több nagyvállalkozással rendelkező városok mindegyikét 45% feletti foglalkoztatási ráta jellemzi.

Másrészt, a térségi foglalkoztatási szerepre, amely megítélésünk szerint egyike a legfontosabb kisvárosi funkcióknak, szintén igen közvetlenül hat a nagyvállalatok jelenléte. Ugyan van számos olyan település, amely a nélkül alakított ki ingázási körzetet maga körül, hogy nem rendelkezik ilyen vállalkozással (ezek Nyírbátor és Letenye kivételével mind üdülővárosok), és van olyan kisváros, amely négy jelenlévő nagyfoglalkoztató ellenére masszív elingázási többlettel jellemezhető (Dunakeszi), általában az összefüggés elég egyértelmű, csak azok a városok képesek jelentős térségi foglalkoztatási szerepkört betölteni, ahol a nagyobb vállalkozások adják a helyi gazdaság gerincét. Úgy tűnik, legalábbis a statisztikák alapján, hogy a helyi kis- (és esetleg közép-) vállalkozásokra alapozott városfejlődés csak azokban az esetekben lesz sikeres, ha a település idegenforgalmi vonzerói ezt alátámasztják. Éppen ezért tűnik fenyegetőnek a jelentősebb vállalkozások visszahúzódása, részarányuk csökkenése, illetve a folyamat fentiekben elemzett területi szelektivitása, amely pont azokat a kisvárosokat látszik leghátrányosabban érinteni, amelyeknek a térszerkezeti szerepe a településhálózat regionális sajátosságait is figyelembe véve a legnagyobb, illetve a legnagyobb lehetne.

---

²³ Noha itt az egyszerűség kedvéért a letelepedés kifejezést használjuk, valójában több esetben csak növekedésről, kategória-váltásról van szó.

7.2.3. Nagyvállalkozások a kisvárosokban

Hogy tovább elemezhesük a kisvárosok gazdasági szféráját, koncentrálna az országosan is jelentősebb szerepet játszó nagyvállalkozásokra, megvizsgáltuk a HVG évről évre megjelenő cégadatbázisát, amely az ötszáz legnagyobb árbevételű magyar vállalkozás adatait tartalmazza (HVG 2007). Ezek között összesen 92 olyan található, amely székhelyként valamelyik kisvárost jelölte meg – ez az arány lényegében megegyezik a nagyfoglalkoztató cégek körében elért 20%-os kisvárosi részesedéssel. Tegyük gyorsan hozzá, a székhelyválasztás nem feltétlenül függ össze a telepelyválasztással abban az értelemben, hogy az egyes vállalkozások termelő tevékenysége (ha ilyen profilú cégről beszélünk) sokszor elszakad a székhelytől.

2. táblázat. Kisvárosi székhelyű nagyvállalatok a HVG TOP 500 árbevételi listáján*, 2006

Város	Cégek száma	Összes árbevétel (millió Ft)	Legelőkelőbb cég helyezése	Cégnév, példa
Budaörs	15	1 637 974	8.	Tesco, PGSM, BAT, Roche, Benetton Ungheria, Electro World
Komárom	4	1 161 045	3.	Nokia, Foxconn, Pannonmill, Perlos
Tiszaújváros	6	509 053	16.	TVK, Jabail Circuit, Tiszai Erőmű
Tab	1	363 831	11.	Flextronics
Esztergom	2	340 344	13.	Suzuki, Tyco
Jászberény	4	213 940	39.	Elektrolux-Lehel, Jász-Plasztik, Cop Star, Szatmári Kft.
Hajdúszoboszló	1	191 569	24.	Tigáz
Fót	1	174 446	30.	Phoenix Pharma
Bicske	1	171 989	34.	Spar
Hatvan	3	167 762	52.	Bosch, LKH Leoni, Mátracukor
Szentgotthárd	1	143 658	41.	GM Powertrain
Paks	1	110 319	53.	PA ZRt
Nádudvar	2	103 385	58.	KITE, Alföldi Sertés
Oroszlány	3	98 968	138.	BorgWarner, Vértesi Erőmű, Zenon
Dorog	1	99 654	57.	Sanyo
Százhalombatta	1	78 585	70.	Dunamenti Erőmű
Mór	2	70 304	101.	Hammerstein, HFL
Szigetszentmiklós	3	68 587	123.	Invitel, Samsung, Nilfisk
Bábolna	1	60 036	93.	IKR Zrt.
Dunaharaszti	1	51 076	110.	Coca-Cola
Vecsés	2	49 120	192.	Rossmann, Exel
Göd	1	48 380	115.	Samsung SDI
Pilisvörösvár	1	34 425	157.	UB Merchants
Sárvár	1	33 673	161.	SáGa Foods
Nagykőrös	2	31 309	266.	Bonduelle, Crown
Lábatlan	1	29 996	182.	Holcim
Mezőkövesd	2	27 362	307.	Modine, Remy
Sátoraljaújhely	2	25 482	308.	Continental Dohány, Prec-Cast
Törökszentmiklós	2	22 023	367.	Claas, Surjány Hús

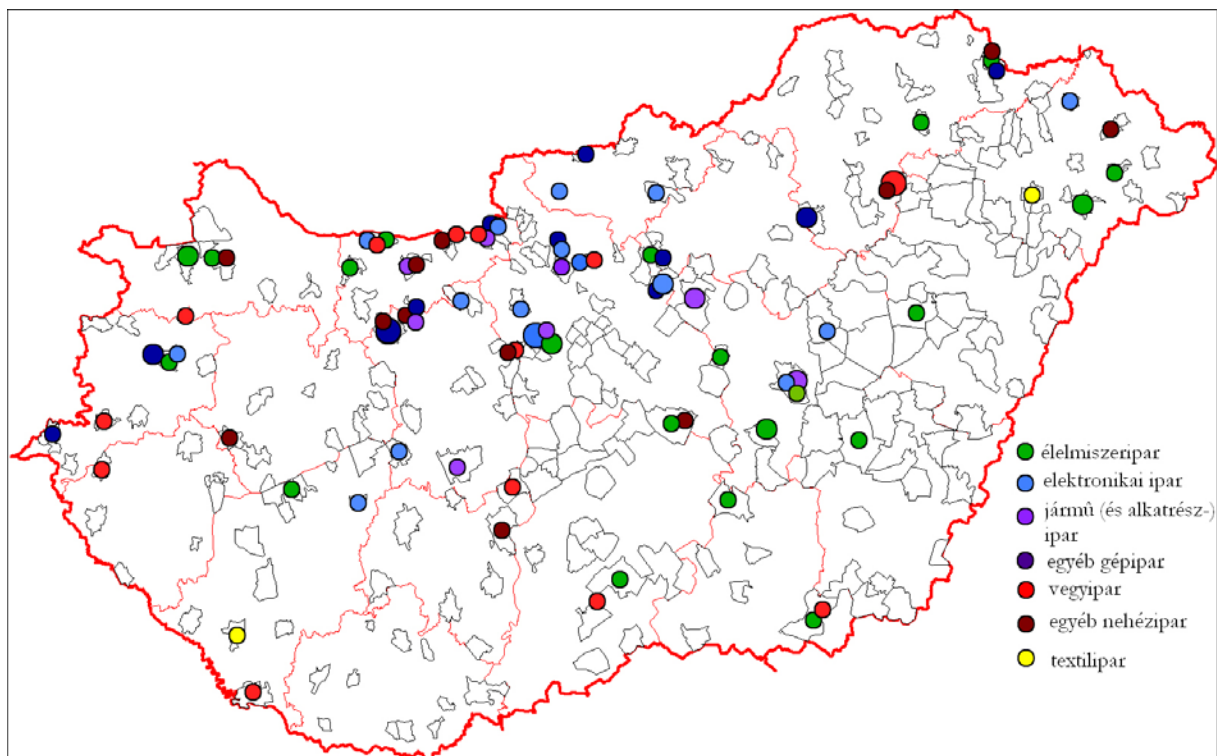
*A táblázatban csak azokat a kisvárosokat tüntettük fel, ahol legalább két cég szerepelt, vagy az árbevétel alapján a 200 legjelentősebb között van.

A táblázatban közölt, távolról sem teljes összeállításból is kiderül, hogy a területi koncentráció viszonylag jelentős. A felsorolt 29 város közül regionális bontásban 9 közép-magyarországi, 8 közép-dunántúli. A többi régiót négy észak-alföldi és négy – tájféldrajzi megközelítésben szintén alföldi, a régió déli peremén fekvő – észak-magyarországi, illetve két-két dél- és nyugat-dunántúli város képviseli. Dél-alföldi kisváros egyáltalán nem tudott felkerülni a listára, és egyébként az 500-as listán is csak Makó képviseltetné magát. A Dél-Dunántúlon a Flextronics révén Tab kimagasló szereplő, bár a cég két legfontosabb telephelye Sárváron és Zalaegerszegen más régiókat erősít, Paks pedig meglehetősen sajátos jelenség, a foglalkoztatáson és a hulladéklerakáson kívül nem sok más hatása van a régióra.

Az Észak-Alföldön Törökszentmiklóst a Claas, Nádudvart a KITE nagykereskedelmi cége, Hajdúszoboszlót a regionális gázszolgáltató kihelyezett központja emeli a listára, Jászberény azonban négy nagyvállalattal is rendelkezik. Észak-Magyarország kisvárosai inkább közül csak azok kerültek a listára (Mezőkövesd, Tiszaújváros, Hatvan), amelyek a fontos térszerkezeti tengelyként működő M3-as vonala mentén fekszenek. A klasszikus, nógrádi, borsodi vagy zempléni kisvárosokat egyedül Sátoraljaújhely képviseli, mindjárt két vállalkozással. Végül nyugatról Sárvár és Szentgotthárd – nagyjából ezzel teljes azoknak a kisvárosoknak a köre, amelyek jelentősnek mondható cégek központjaik révén megjelennek az ország gazdasági térképén.

Tovább elemezve a TOP 500-as listát, arra is lehetőség nyílt, hogy a telephelyek vizsgálatával bővebb, és ágazati szempontból is tanulságos összehasonlítást végezzünk. Noha természetesen ez a lista jellegéből adódóan nem lehet alkalmas teljes kép rajzolására, de a kisvárosok gazdaságában leginkább meghatározóbb, regionális és országos jelentőségű üzemek számbavételére alkalmas.

45. ábra. Az 500 legnagyobb árbevételű magyarországi vállalkozás jelentős kisvárosi telephelyei

Forrás: HVG 2007 alapján saját gyűjtés és válogatás

A fókusz most az ipari vállalkozásokon múlt, kizártuk a jelentős árbevételű, de viszonylag alacsony foglalkoztató hatással jellemezhető és általában meglehetősen decentralizált telephelyi struktúrával rendelkező nagykereskedelmi vállalatokat, valamint ez egyszer a mezőgazdasági vállalkozásokat. Előbbi a budapesti agglomerációt sújtotta (de Budaörs, Szigetszentmiklós ilyen funkciójáról már az előbbieken szoltunk), utóbbi esetében talán Bóly került volna még fel a tér-

képre. Szintén nem kerültek be a listán egyébként szereplő két nagy szállodalánc (Hunguest, Danubius) telephelyei sem. Végül az egyes vállalkozásokat profiljuk szerint csoportosítottuk, így az alábbi telephelyi eloszlást kaptuk. (45. ábra)

A területi tanulságok közül a legfontosabb, hogy a kisvárosok jelentős gazdasági funkciókkal inkább csak regionálisan koncentrált módon bírnak: Komárom-Esztergom (ideértve Fejér megye északi peremről Mórt és Bicskét), Vas és Győr-Moson-Sopron kisvárosai mellett csak az agglomeráció, valamint a Zagyva-mente települései sorolhatók ide. Ezek közül sem mindegyik – hiszen a budapesti agglomerációban a gazdaságilag számottevő települések egyfelől délen-délnyugaton (Budaörs, az eltérő gyökerű Százhalombatta, Szigetszentmiklós, Dunaharaszti), másrészt északkeleten (Göd, Dunakeszi, Veresegyház) csoportosulnak – sem délkeletről, sem északnyugatról nem került fel egyetlen település sem a térképre. Hasonlóan Veszprém megye egyébként jelentős ipari hagyományokkal rendelkező kisvárosai (például Várpalota, Herend) helyett csupán a kevésbé ipari Sümeg (Zalakerámia) szerepel most itt.

Feltűnő, bár nem előzmények nélküli a Dél-Dunántúl „üressége” – Paks, Barcs, Nagyatád, Tab és Balatonboglár a kivételek. Nagyon hasonló ehhez a Dél-Alföld, szintén egy-egy találattal (Kiskunhalas, Csongrád, Makó és Dévaványa), és csak valamivel jobb a helyzet kisvárosi szempontból az Alföld északi részén – itt kiemelkedik Törökszentmiklós (Claas, Videoton, Electrolux-csoport is rendelkezik a városban termelőüzemmel), a már említett jászsági városok, és – sokadszor – a nyírségiek: Kisvárda, Vásárosnamény, Nagykálló, Mátészalka, Nyírbátor.

Északon az egykori jelentős ipari múltú városok az átalakulás után már nem teljesítenek jól (Borsodnádásd, Sajószentpéter, Bátorfyerénye) – az egyetlen Tiszaújváros kivételével, amely sikeresen mentette át gazdasági jelentőségét. Meglepő Sátoraljaújhely súlya (az Elzett, egy öntöde, egy dohányipari cég van jelen), valamint Mezőkövesd (két jelentős autóalkatrész-gyártó vállalkozás sarjadt ki az egykori kismotor- és gépgyár romjain). Hatvan és Pásztó alkotják az említett Zagyva-menti tengely északi ágát, és van jelentős vállalkozás a nógrádi Rétságon és Balassagyarmaton is.

Az ágazati eloszlás sok szempontból még izgalmasabb. Nyilván itt még nagyobb a torzulás – vannak olyan ágazatok, ahol a vállalati koncentráció jelentősebb, így könnyebb volt felkerülni a listára. Ezt az értékelésnél figyelembe kell venni, de a megoszlás jól szemlélteti a kisvárosi gazdaság szerkezetváltását.

Az térképen ugyanis 101 telephely került ábrázolásra – ennél valamivel kevesebb városról van szó természetesen –, amelyek közül csak kettő kötődik a könnyűiparhoz, aránylag sok, 27 az élelmiszeriparhoz. Az összes többi nehézipar, bár éppen a klasszikus nehézipar hiányzik leginkább. Összesen három fémipari telephely (Alcoa Mór, Elzett Sátoraljaújhely és egy csomagolóipari üzem Nagykőrösön), néhány építőanyag-ipari bázis (Tondach Csorna és Tata, Holcim Látatlan, Zalakerámia Sümeg, valamint egyetlen, ide csoportosított faipari (forgácslapok, bútortalapok) üzem Vásárosnaményben), négy erőmű – ezeken kívül a nehézipar kifejezetten innovatív, termelékeny és exportképes vállalkozásokkal van jelen: 17 járműipari és 20 elektronikai telephely mellett nyolcat soroltunk az egyéb gépipar kategóriába.

Ezekben az ágazatokban számos világcég, a globális élvonalba tartozó multinacionális vállalkozás működik, a teljesség igénye nélkül például a General Electric, a General Motors, a Samsung, a Siemens, a Suzuki, a Bombardier, az Electrolux, a Sanyo, a TDK vagy a Flextronics. Mellettük – ráadásul meglehetősen sok telephellyel – képviselteti magát a szocializmus magyar iparának két túlélő, de strukturálisan jelentősen átalakult zászlóshajója, a Rába és a Videoton. A kevésbé ismert márkanevek mögött jellemzően szintén külföldi tulajdonosok, tipikusan meglehetősen specializált, globális értelemben közepesnek tekinthető vállalkozások állnak. A külföldi tulajdonlás olyannyira elterjedt jelenség ebben a szegmensben, hogy a vizsgált vállalkozások közül – úgy tűnik – egyedül a jászberényi Jász-Plasztik Kft. van 100%-ban belföldi magánszemélyek kezében!

A vállalkozások nagyobb része valamilyen korábbi bázison, korábbi közepes gépipari üzemek privatizációjával és átalakulásával jött létre. A valódi zöldmezős beruházás érdemben – legalábbis

itt, a legnagyobb cégek között – kevesebb, a nagyjából a 100 vizsgált telephely közül 10 tartozhat ide. A két „klasszikus” autóipari – kisvárosi mértékkel mérve óriásinak minősíthető – beruházáson (Suzuki, GM) kívül ilyennek tekinthető a Sanyo dorogi, a Tyco esztergomi, az LKH Leoni hatvani, a Siemens gödi, vagy a Delphi balassagyarmati üzeme. Ugyanakkor a megkülönböztetés nem igazán tűnik szerencsésnek, legfeljebb a telephelyválasztás, és nem a befektetett érték tekintetében, a felvásárlással létrejött telephelyeken ugyanis inkább csak az ingatlan, valamint a humán erőforrásbeli háttér jelentett ész értéket – a technikát és technológiát általában teljesen megújították, kicserélték. Az viszont kijelenthető, hogy a korábbi ipari hagyományok – ha megfelelő fekvéssel párosultak – igen komoly előnyt jelentettek a szerkezetváltás folyamatában a befektetők kegyeiért folytatott „versenyben”.

A kisvárosi üzemek jellegüket tekintve meglehetősen hasonlóak, és tulajdonképpen sokat profitáltak a global sourcing jelenségéből. Alapvetően ugyanis – a gépipari ágazatokban mintegy 90%-ban – részegység- és alkatrészgyártás folyik: az üzemek nagyon gyakran anyacégükön keresztül kiterjedt termelési láncokba, vagy inkább mátrixokba kapcsolódnak bele. Ebből adódóan az exporthányad sokszor igen magas – speciális eset, de a GM-nél Szentgotthárdon például 100%, amióta a korábbi autógyár immár „csak” sebességváltók és gépkocsi-motorok gyártásával foglalkozik. Gyakori a hazai beszállítói láncok kialakulása, különösen a járműiparban, ahol az egyik legismertebb, és legjobban működő magyarországi klaszter, a Pannon Autóipari Klaszter tagjai között sokat megtalálunk a fent részben már említett és elemzett vállalkozások közül, valamint olyanokat is jelentős számban, amelyek méretüknél fogva nem kerültek bele ebbe az elemzésbe: MOM, Ratipur Komló, Karsai Kft (Körmend, Veresegyház), Uniriv Csepreg – a listát hosszan folytathatnánk még.

A ma sikeresek között szereplő, nagyobb vállalkozások tevékenysége általában fokozatosan bővült létrejöttük óta, de voltak és vannak már jelentős átalakulások, hátraarcok és csaldások is – ezen történetek egy része közismert. Ennek jobb esetben profiltisztítás, bizonyos termelési folyamatok eltűnése és mások megjelenése volt – ilyenén ment át például a Flextronics. Más alkalommal az adott vállalat a teljes kivonulás mellett döntött, de ez a jelenség távol maradt attól, hogy tömegesnek tekintsük, sőt, az egyes vállalkozások honlapjainak elemzése kapcsán az a benyomása támad az olvasónak, hogy az elmúlt években is folytatódott a nyugat-európai gyártási folyamatok egy részének Magyarországra költöztetése. Úgy tűnik, hogy éppen a globális és regionális beágyazottság, a szerzteágazó kapcsolatrendszer meglehetősen stabilá teszi ezeknek a vállalkozásoknak, és általuk az érintett kisvárosoknak a helyzetét is.

Ez utóbbi megállapítás már csak azért is örömteli, mert a hagyományos, kisvárosinak tekinthető ágazatok, a könnyű- és élelmiszeripar egyáltalán nem teljesített jól 1990 után. A kettő közül a könnyűipar vesszőfutása volt a jelentősebb, a leépülésével kapcsolatos – európai perspektívákat felölelő – folyamatok viszonylag közismertek. A vizsgált céglisták mindössze két textilipari vállalkozás maradt: a Benetton nagykállói, illetve a Coats Magyarország Kft nagyatádi üzeme. Az áttelepülés, a tőke menekülése ebben a szegmensben igen látványos volt, és az ezredfordulón tetőzött. Egyedül a cipőiparban, kizárólag 2003-ban – fekete év az ágazat számára – bezárta, illetve leépítette kisvárosi üzemait a tulajdonos Óriszentpéteren, Lentiben, Körmenden – és ami a legnagyobb port verte fel, kivonult a Salamander is Bonyhádról²⁴. Holott ebben az évben az ágazat már csak árnyéka volt 1980-as évekbeli önmagának. Nem csoda – az ágazatot évek óta elsősorban a bérmunka tartotta el, a stabilizálódó kelet-európai viszonyok és a meglévő tetemes bérszínvonal különbségek ekkor jó lehetőséget adtak a termelés elköltöztetésére.

Az élelmiszeripar átalakulása – noha szintén nem nélkülözte a leépülés-jelleget – valamivel összetettebb folyamat volt. A privatizációs hullám lezárultával viszonylag jelentős, tőkeerős nagyvállalatok szereztek meghatározó pozíciókat, nem egy esetben igen jelentős nemzetközi tőkehátterrel. Alapvetően az alföldi városok sajátossága maradt: a 26 listázott telephelyből csak hat fekszik a Dunától nyugatra. A válogatás tulajdonképpen minden alágazat legnagyobbját(jait) magában foglalja: szerepel rajta kisvárosi telephelyű malomipari (Pannonmill Komárom), édesipari

²⁴ Forrás: Mind felhúzzák a nyúl cipőt – kivonul a Salamander is. FigyelőNet, 2003. október 16. www.fn.hu

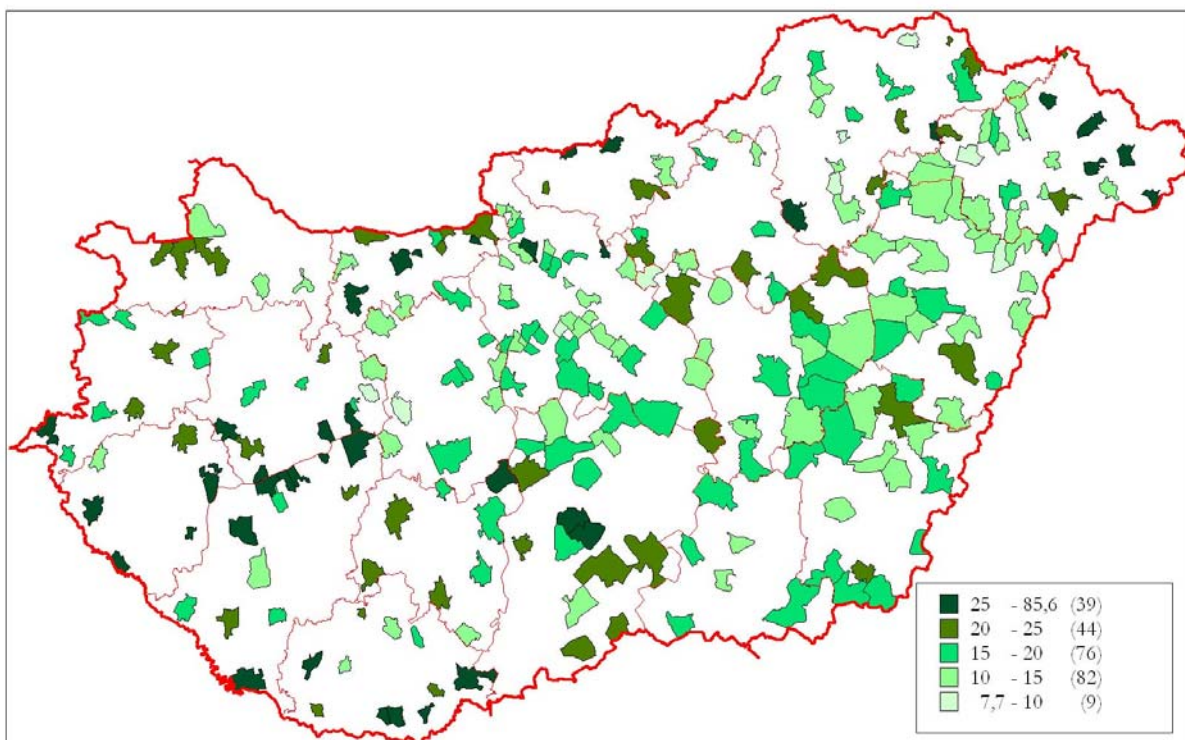
(Mátra Cukor Hatvan, Nestlé Szerencs), húsipari (pl. Kapuvári Hús Zrt), tejipari (Sole-Mizo Makkó), üdítőital (Coca Cola Dunaharaszti) és szeszipari (pl. Törley - Balatonboglár) vállalkozás.

7.3. Kereskedelmi szerepkör

A kisvárosok kereskedelmi szerepköre az 1990-es évek közepéig alapvetően számos kisebb üzletre, egy-egy mindenek áruháza korlátozódott. 1997-ben a kisvárosok az összes működő kereskedelmi egység 28,4%-át tudhatták magukénak, amely 142 üzletet jelent egy településen. Ez az utóbbi szám 2004-re növekedett (189-re), de az arány annak ellenére nem változott, hogy a főváros és a nagyvárosok ebben az időszakban növelni tudták részesedésüket (összesen mintegy 4,5 százalékponttal) a falvak rovására.

A kiskereskedelmi egységek száma természetesen szoros összefüggésben a település méretével, de ez az összefüggés már rögtön megszűnik, ha az 1000 főre jutó üzletszámot hasonlítjuk össze a lakosságszámmal. Vagyis a nagyobb városokban aránylag nincs több kereskedelmi üzlet. Ez a mutató az eddig vizsgáltak közül talán leginkább fejezi ki az egyes kisvárosok jelentőség-többletét, és visszaigazolja azt az alapvető összefüggést, hogy a lélekszám csak laza kapcsolatban van a központi szerepkörökkel, alapvetően azért, mert éppen a kisvárosi csoport legnagyobb méretű települései (a budapesti agglomeráció és az Alföld mezővárosai) a legkevésbé központiasultak közé tartoznak (46. ábra).

46. ábra. 1000 lakosra jutó kiskereskedelmi üzletek száma (2004)

Forrás: KSH T-Star adatbázis alapján saját szerkesztés

A kiskereskedelmi üzletek sűrűsége alapvetően három kisváros-típusban éri el a maximumát. Kiemelkedők az üdülővárosok, az összes Balaton-parti kisvárost a legfelső dekádban találjuk. Hasonlóan, bár valamivel kevésbé intenzíven kiemelkedők a határ menti kapuvárosok, elsősorban Horvátország felé (Barcs, Siklós, Mohács, Letenye), de tulajdonképpen a szlovák irányban is

(Komárom, Esztergom, Balassagyarmat, Szécsény, Sátoraljaújhely) – bár itt a határhelyezetből és a központi szerepkörökből fakadó hatások nehezen különíthetők el, hiszen a bevásárló-forgalom inkább Szlovákia felé mutatott az utóbbi évtizedekben. Éppen emiatt nem jelenik meg ez a hatás a román határszakaszon, viszont az ukrán irányban igen, bár ott – mint több más mutató is igazolja – általában véve is jelentős központi szerepköröket birtokló városokat találunk.

Természetesen a harmadik csoportot azok a települések alkotják, amelyek fejlettségükből és a térség településhálózati sajátosságaiból adódóan kiterjedt vonzáskörzettel rendelkeznek. Nem meglepő például az előbb már emlegetett szabolcsi és szatmári városkör, Nagyatád vagy Marcali, Szigetvár, Jászberény, Hatvan, Szerencs vagy Sátoraljaújhely jó szereplése. De a megszokottnál, előnyösebb pozíciókat birtokol ebben a tekintetben Zirc, és az általában semmilyen tekintetben nem kiemelkedő Dunaföldvár – talán csomóponti szerepéből adódóan –, valamint Soltvadkert és Kiskőrös, akár a szomszédos Kecel rovására is.

A budapesti agglomeráció településeinek tendenciózan alacsony értékeiben semmi meglepő nincsen, legfeljebb csak azt a megfigyelést erősíti, hogy az üzletek száma nem függ a jövedelmi viszonyoktól. Igazolja azt az előfeltevést is, hogy a központi szerepkör fejlettségével szorosan összekapcsolható mutatóról van szó, amely az alföldi mezővárosokban éri el másik minimumát. Nem teljesítenek jól a fiatal, az utóbbi másfél évtizedben város rangot nyert települések sem, az üdülővárosokon kívül csak egy-egy mikrotérségi központ mutat fel jelentősebb kereskedelmi szerepköröket, például Pálháza, Sásd, Sellye, Répcelak, Kisbér esetében tekinthető az érték magasnak.

A térképen ábrázolt kép viszonylag kevésbé állandó, a kiskereskedelmi funkciót dinamikusan változóknak lehet tekinteni. Ha megvizsgáljuk az 1000 főre jutó üzletszám 2004-es és 1997-es sorrendjéből adódó helyezésszám-különbségeket, akkor azt tapasztaljuk, hogy 48 olyan város van, amelyik legalább 50 helyet javított vagy rontott helyezésén. A változásban kevés markáns területi tendenciát fedezhetünk fel. A legnagyobb előrelépés Budaörs nevéhez fűződik, ami természetesen jól illik a magyar településhálózat sok szempontból talán legdinamikusabb tagjához, annyiban mégis figyelemre méltó, hogy ebben a nyolc évben Budaörs már a bevásárlóközpontok városa lett. Ez láthatóan nem hozta magával azt a napi közbeszédben, különösen a sajtóban gyakran emlegetett hatást, hogy a nagy üzletek megjelenése megfojtja a kisebb boltokat, hiszen ennek akkor ebben, a pusztán a darabszámot alapul vevő statisztikában tükröződnie kellene, itt ugyanakkor az üzletek száma a fenti periódusban megduplázódott.

Az átalakulás azonban inkább mozaikszerű és nehezen fedezhető fel benne egyértelmű trendek. Az agglomerációs településeknél ugyan jellemzően viszonylag intenzíven nő az üzletek száma, de ez nem minden esetben tudja jelentősen meghaladni a lakosság szám bővülésének dinamikáját, így a pozíciók alig javulnak. Összességében az alföldi kisvárosokat valamivel gyorsabb, a dunántúliakat valamivel lassabb bővülés, így ebben a tekintetben a pozíciók kiegyenlítődése, a helyezési számok közötti csökkenés különbsége tapasztalható.

A kiskereskedelem más szempontból is tanulságos összevetésekre ad lehetőséget. A Beluszky Pál által (1999) jellegzetes kisvárosi funkciónak tekintett autókereskedés például 68 városból hiányzott 2005-ben²⁵. De a többi specializált üzletben is akadnak hiányosságok, hiszen 43 városban nem találhattunk cipőboltot, négyben (Bélapátfalva, Borsodnádásd, Cigánd, Nagyecséd, Velence) pedig könyvkereskedést. Összességében az egyes specializált üzletek²⁶ arányában határozott különbségek alakultak ki az alföldi és a nyugat-magyarországi kisvárosok között, ez utóbbiak javára. Amíg Hajdú-Bihar, Szolnok, Békés és Csongrád megyékben ez az érték jellemzően valahol 30%

²⁵ Legalábbis a KSH megyei statisztikai évkönyvei szerint, de ebben az esetben (ti. kiskereskedelmi egységek száma és besorolása) a szerzőnek vannak bizonyos kételyei az adatok megbízhatóságát illetően, mert a várossá nyilvánítási munkák során folyamatosan találkozott a KSH által szolgáltatott és a helyben igaznak vélt adatok közti eltérésekkel.

²⁶ A megyei statisztikai évkönyvek által adott bontásban a gépjármű, gépjárműalkatrész, benzinkút, ruházati, cipő- és bőráru, háztartási, elektromos cikk, vasárú és barkács-, valamint könyv és papíráru üzletek összesített aránya az összes kiskereskedelmi egységhez viszonyítva

körül van, addig Vas, Zala, Győr-Moson-Sopron vagy Veszprém megyékre a 40% körüli arány a jellemzőbb.

A kisvárosi kereskedelem új jelenségeinek tekinthetjük a szuper- és hipermarket-láncok megjelenését és térnyerését. Ugyan az 1990-es évek közepén megjelent mall-típusú, a magyar nyelvben – nem minden negatív felhang nélkül – pláznak nevezett multifunkcionális bevásárló központok ugyan megmaradtak nagyvárosi jelenségnek, de a nagy hipermarket-láncok közül több is megjelent a kisvárosi szinten. Az Auchan és a Cora csak annyiban, hogy a Budapest környéki üzleteik egy része kisvárosba települt, és Budaörs, Törökbálint, Fót vagy éppen Albertirsa önkormányzatát gazdagítja. A Tesco viszont, amelyik a legkiterjedtebb magyarországi hálózatot üzemelteti a nagyok közül, tudatosan célzott meg akár 20 ezer fős településeket is. 2007 elején 23 kisváros rendelkezett Tesco-hipermarkettel (amely alig valamivel nyújt kevesebbet a vásárlóknak, mint a nagyvárosokban megszokott nagyobb alapterületű üzletek). Ezek az áruházak 21 ezer fős átlagnépességű kisvárosokban jöttek létre (a legkisebb Siklós, alig valamivel több mint 10 ezer fővel.) Ezidőtájt még Tatától Törökszentmiklósig 12 hipermarkettel nem rendelkező 20 ezer fő feletti települést regisztrálhattunk. Napjainkban (2008 tavaszára) ez a szám 32-re nőtt, de az újonnan ebbe a körbe került városok átlagnépessége még mindig meghaladja a 18 ezer főt.

Ezzel párhuzamosan, „egy szinttel lejjebb” a szupermarket kategóriában terjeszkedő láncok is sorra nyitják a kisvárosi egységeiket: 2007 első hónapjaiban 35 Lidl, 58 Plus és 41 Spar áruház működött ezekben a városokban, még hozzá jelentős átfedésekkel (Balassagyarmaton, Csornán, Kalocsán, Komlón és Keszthelyen éppenséggel mindhárom lánc jelen volt), így 155 olyan kisváros találtunk, ahol a fenti láncok egyike sem volt jelen, csak az alapvetően valamivel kisebb, és kevésbé korszerű üzleteket működtető Reál és Coop hálózatok. Mindössze öt olyan kisváros akadt (Enying, Kemece, Kisköre, Visegrád és Zalakaros), ahol még ezeknek a cégeknek sem volt üzletük.

Ez a folyamat az ezredforduló után gyorsult fel igazán, és megítélésünk szerint jelentős hatással van a kisvárosok urbanizációjára és térségi szerepköreik megerősítésére. Az újonnan megnyíló hipermarketek mindenképpen újrarajzolják a kereskedelmi vonzaskörzeteket: csökkentik a nagyvárosok fölényét, és újra a kisvárosok felé irányítják az addig a megyeszékhelyen „nagybevásárló” falusi lakosokat is, nem is beszélve saját polgáraikról. Noha a hasonló üzletek megnyitását általában fanyalgással fogadják a helyi véleményformálók, de a vásárlók a „lábukkal szavaznak”, amikor a nagyobb üzleteket részesítik előnyben.

Ez a hatás azonban szinte bizonyosan sokkal korlátozottabb a szupermarketek esetében, így, ha a hipermarketek terjeszkedése megáll egy bizonyos lélekszámbéli-vonzaskörzeti szinten, akkor ez jelentős mértékben hozzájárulhat a kisvárosok belső differenciálódásához.

7.5. Idegenforgalmi szerepkörök – dupla vagy semmi

Az idegenforgalom sajátos módon formálja a kisvárosok pozícióit. Némi leegyszerűsítéssel ugyan is azt lehet mondani, hogy egy kisváros vagy a turistákból él, vagy az idegenforgalom jóformán meg sem jelenik benne. Ez jól látszik a szálláshelyi- és vendégforgalmi adatokban kimutatható koncentrációban. Amíg a szállodai férőhelyek tekintetében az első 20 helyezett város a teljes kisvárosi kapacitás kétharmadát nyújtja, addig a vendégéjszakák számában már a háromnegyedét, a külföldi vendégéjszakák tekintetében 86%-ot ér el.

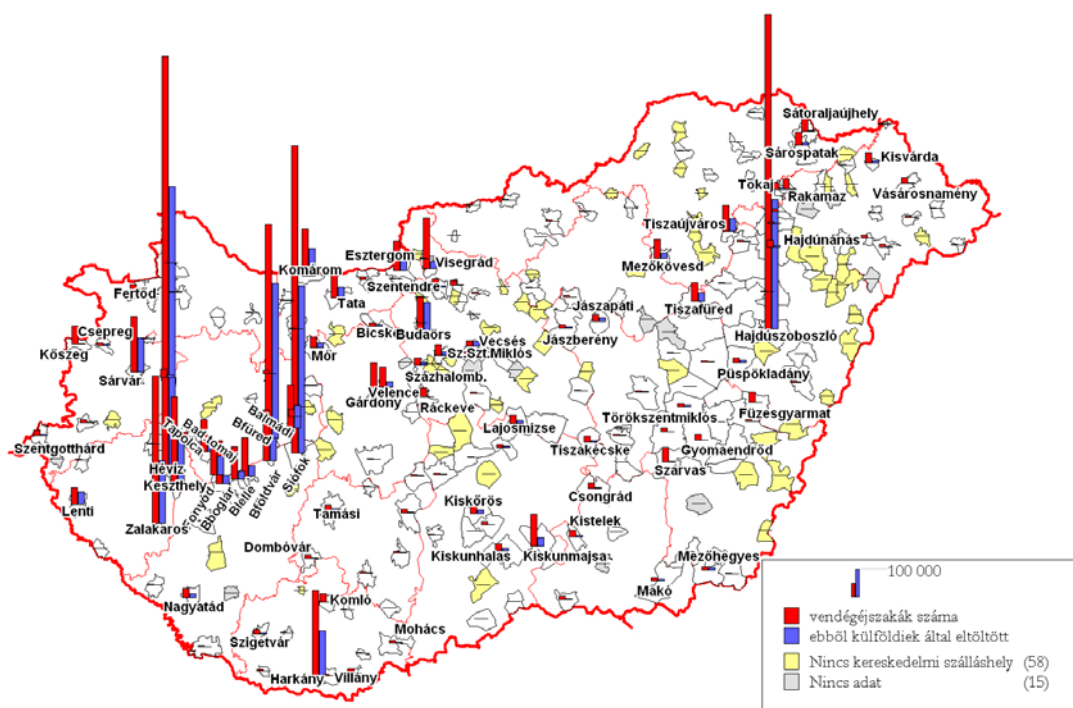
2005-ben a kisvárosokban²⁷ kereskedelmi szálláshelyeken mintegy 120 ezer férőhelyen 1,77 millió vendég fordult meg. Ez az érték az országos 7,064 milliós vendégszám majdnem kerek egynegyede – meglepően pontosan „hozva” azt az értéket, amelyet, mint korábban láttuk a kisvá-

²⁷ A vizsgált településkör itt némileg szűkebb, ez esetben néhány, az elmúlt években várossá nyilvánított településre még nem állt rendelkezésre adat, amelyek közül esetleg Őriszentpéter vagy Abádszalók bírhatnak idegenforgalmi jelentőséggel, de ezeknek a városoknak a vizsgálata az összképet vélhetően igen csekély mértékben változtatta volna meg.

rosok népességi és sok más egyéb szempontból betöltenek. Férőhelyek tekintetében ennél lényegesen nagyobb, 36%-os részesedést érnek el, amely viszont a kapacitások alacsonyabb kihasználtságára utal. Ebben nagy szerepe van a kisvárosi üdülőhelyek erőteljes szezonálisnak (ami az országos adatokat meghatározó mértékben befolyásoló Budapest esetében jóval kevésbé jelentkezik), hiszen amíg Hévíz esetében 160 vendégéjszaka jut egy férőhelyre – és ezzel Visegrád után a második leginkább kihasznált kapacitásokkal rendelkező kisváros – addig a szomszédos Keszthelyen ez az érték már csak 41 (az átlag egyébként valamivel meghaladja az 50-et).

A részletesebb területi elemzés nem meglepő módon a Balaton-parti, illetve a gyógyfürdővárosok elsőrő fölényét mutatja (47. ábra).

47. ábra. Vendégéjszakák a kisvárosokban, 2005

Forrás: KSH T-Star adatbázis alapján saját szerkesztés

Az ábra több szinten is jól mutatja az igen erőteljes koncentrátságot, mert a balatoni- és néhány más fürdőváros mellett a Közép-Dunántúli és Nyugat-Magyarországi régiók kisvárosai között találunk idegenforgalmilag jelentősebbeket. Sokkal szembetűnőbb azonban, hogy alig-alig van olyan város, amely jelentős fürdő nélkül lenne képes számottevő vendégforgalmat generálni. Ezek közül Budaörs, Komárom, Százhalombatta, Tiszaújváros nyilván nem annyira valódi idegenforgalmi központok, mint inkább gazdasági-üzleti központok, amelynek megjelenik bizonyos, vendégéjszakákban is kifejeződő vetülete. A magyar kisvárosi hálózat tagjai közül csak néhány rendelkezik olyan történelmi, építészeti örökséggel, amely jelentős vonzerő lehetne a turisták szemében: Sárospatak, Szigetvár, Kőszeg, Tata esetében az idegenforgalom tényezőként megjelenik a helyi gazdaságban, de még ezek a települések is elmaradnak akár csak olyan, nem is feltétlenül első vonalbeli fürdőhelyek mögött, mint amilyen Mezőkövesd, Szarvas vagy Kiskunmajsa. Az is kiderül, miért indokolt megkülönböztetni az idegenforgalmi típusba sorolható településektől az ún. imázs-típusúakat (Pirisi G. – Trócsányi A. 2006, 2007a), hiszen bármennyire is komoly szerepet játszanak a látogatók Villány, Tokaj, Máriapócs vagy akár Pannonhalma életében, ez vendégéjszakák számában lényegében nem jelenik meg, így az idegenforgalom, mint ágazat hozzájárulása korlátozott marad.

A címben megfogalmazott „dupla vagy semmi” tehát annyiban érvényesül, hogy az idegenforgalom vagy meghatározó jelentőségű egy kisváros életében, vagy szinte semmilyen szerepet

sem játszik benne. Az előbbi állítás talán 15 településre vonatkozhat, amelyek közül Siófokot és Keszthelyt leszámítva lényegében mindegyikre igaz, hogy tipikusan egyfunkciós települések. Az átmenetet talán Sárvár képviseli a legplasztikusabban: fürdője révén idegenforgalma számottevő, rendelkezik olyan adottságokkal, történelmi örökséggel, hogy mint város is érdekes lehet a látogatóknak, az idegenforgalma jelentős, de mégsem lehet állítani, hogy a település gazdasága erre épülne, hiszen ezen túl több jelentős ipari telephely is található a Rába-parti városban. A skála végén a tradicionálisnak számító kis- és mezővárosok (például a nógrádi vagy dél-dunántúli városok többsége) alig-alig jelenik meg a turisztikai piacon. Ebből adódóan ez egy olyan összevetés, ahol a városi címet 1990 után elnyert „új városok” egyértelműen jobban teljesítenek, mint nagyobb és jelentősebb hagyományokkal rendelkező társaik.

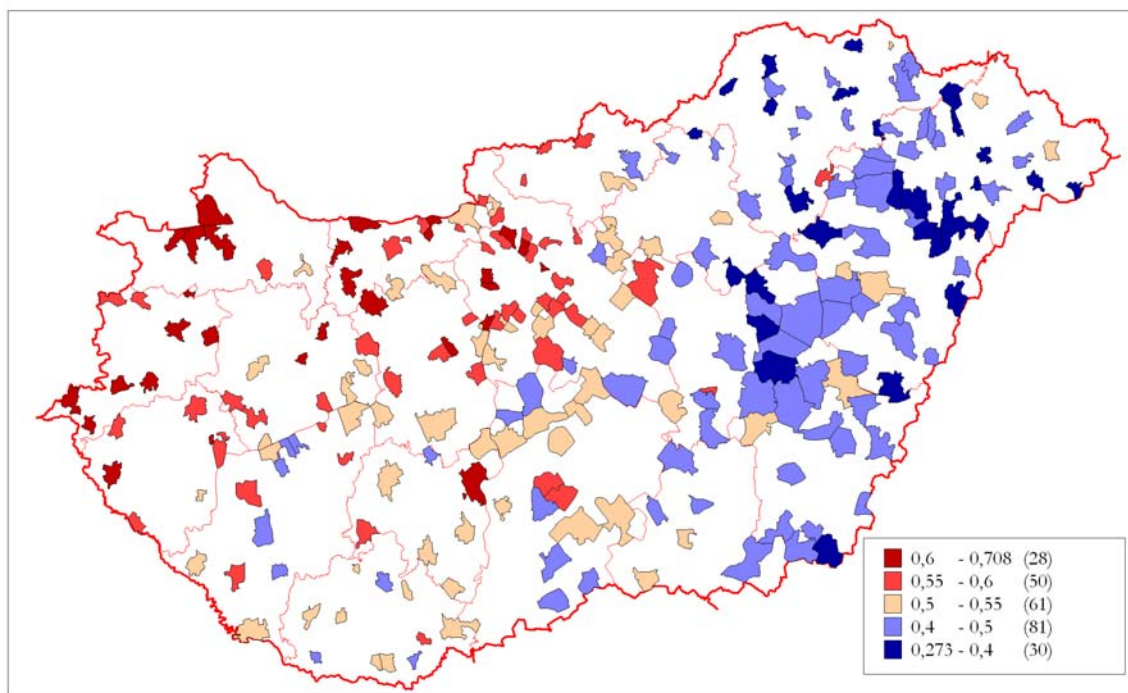
7.6. A gazdaság lenyomata a társadalmi szférában: foglalkoztatás a kisvárosokban

7.6.1. A foglalkoztatás és annak változásai

A kisvárosi foglalkoztatás 1990 és 2001 között 17,7%-al esett vissza abszolút értékben: előbbi évben a több mint egymillió, utóbbiban pedig már valamivel kevesebb mint 900 ezer kisvárosi lakos volt foglalkoztatott. Mindez másfél százalékos népesség-növekedéssel párhuzamosan zajlott, növekvő létszámú aktív korosztály mellett, de nagyjából párhuzamosan az országos tendenciákkal, hiszen országosan ez az érték 18,4%, igaz, országosan a kisvárosival szemben nem növekvő hanem csökkenő népesség mellett.

2001-ben a kisvárosi foglalkoztatottsági ráta (15-64 éves népességre vetített foglalkoztatotti arány) 51,8% volt. Ez valamivel elmaradt az országostól (53,0%), és természetesen ebből adódóan a megyei jogú városok (55,8%) átlagától is. Nem meglepő módon a foglalkoztatottsági adatok erőteljes regionális meghatározottságot mutatnak (48. ábra)

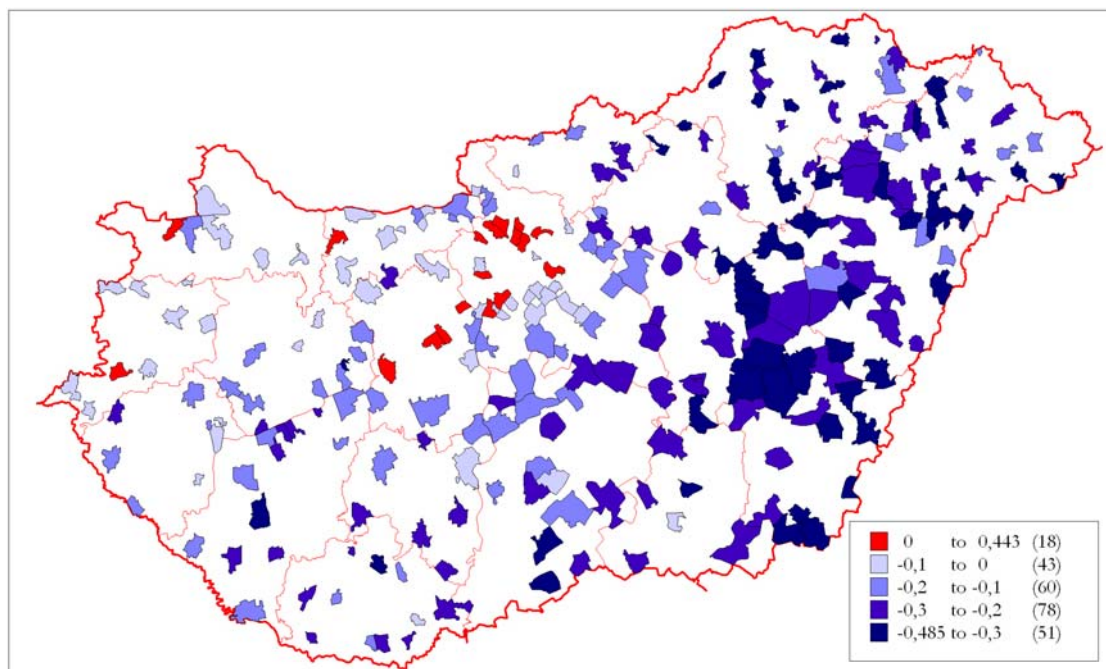
48. ábra. Foglalkoztatási ráta a kisvárosokban (2001)

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját szerkesztés

A kisvárosok ebben a tekintetben alapvetően három csoportba oszthatók. 60% feletti foglalkoztatási ráta csak a két észak-dunántúli valamint a központi régióban fordul elő, az egyetlen kivétel Paks. De még a városi átlag körüli, 55%-ot meghaladó érték is csak szigetszerűen jellemző Kelet-Magyarországon: Martfű, Tiszaújváros, Záhony, valamint Soltvadkert és Kiskőrös tartozik ebbe a csoportba. Nógrád megye kétszázatusága itt is jelentkezik, így a megye nyugati, tradicionálisabb kisvárosai (Szécsény, Balassagyarmat) jobb helyzetben vannak Pásztóhoz és Bátorterenyéhez képest. Határozottan kirajzolódik a budapesti agglomeráció megszokott ÉNy-DK-i szerkezete, sajátosnak mondható az átmeneti zónaként megfogalmazható Dél-Dunántúl mozaikszerű struktúrája.

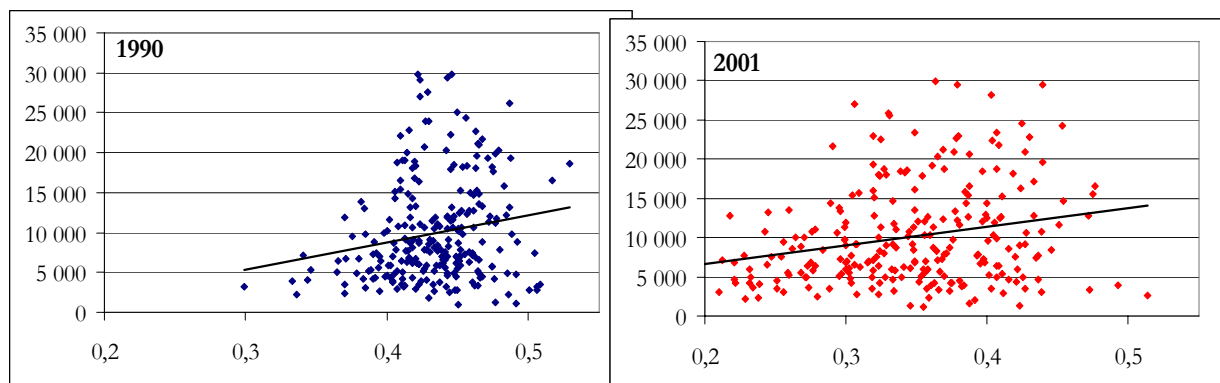
49. ábra. A foglalkoztatottak számának változása (2001/1990)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Az 1990 és 2001 között tapasztalható visszaesés a foglalkoztatás tekintetében nem volt teljesen általános (49. ábra). Az abszolút számokat figyelembe véve 18 olyan kisváros található az országban, ahol bővült a foglalkoztatás. Kettő ezek közül igazán jelentős (Veresegyház 44%, Tököl 32%), de még ennek üteme is elmarad a népességszám növekedésétől. Ez igaz az összes hasonló településre (az agglomeráción kívül Körmend, Fertőd, Bábolna, valamint az M7 menti Fejér megyei kisvárosok: Martonvásár, Velence, Gárdony és Polgárdi) – vagyis a foglalkoztatottság arányában minden kisvárosban csökkent. A differenciálódás ebben a tényezőben erőteljes, amíg a lista első és utolsó helyezettje között 1990-ben csak 1,7-szeres, 2001-ben már duplázódott, vagyis 3,4-szeres volt a különbség, a sokaságon belül átlagtól való eltérés az 1990-es adatsorban 2,7 százalékpont, 2001-ben viszont ennek közel duplája, 5,2 százalékpont. Vagyis nem csak a skála két vége, a sikeres és sikertelen városok távolodtak egymástól, hanem összességében is nőtt a települések közötti különbség. Ezt a változást szemlélteti a következő, 50. ábra is.

50. ábra. A foglalkoztatottak aránya a teljes népességhez viszonyítva (1990 és 2001)

Forrás: KSH T-STAR alapján saját szerkesztés

A másik tanulság, hogy nincs igazán erős kapcsolat a településméret és a foglalkoztatás között: e tekintetben a kisvárosok között nehezen lehetne további – hierarchikus jellegű – alcsoportokat alkotni. Mint az fenti két ábrán is látszik – és ez egybevág azzal, amit a munkaképes korú népességre elvégzett 2001-es számítás is mutat – ugyan a trendvonal enyhén emelkedő, de a számszerűsíthető korreláció – összefüggésben az erőteljes szóródással – igen gyenge.

7.6.2. Térségi foglalkoztatási szerep

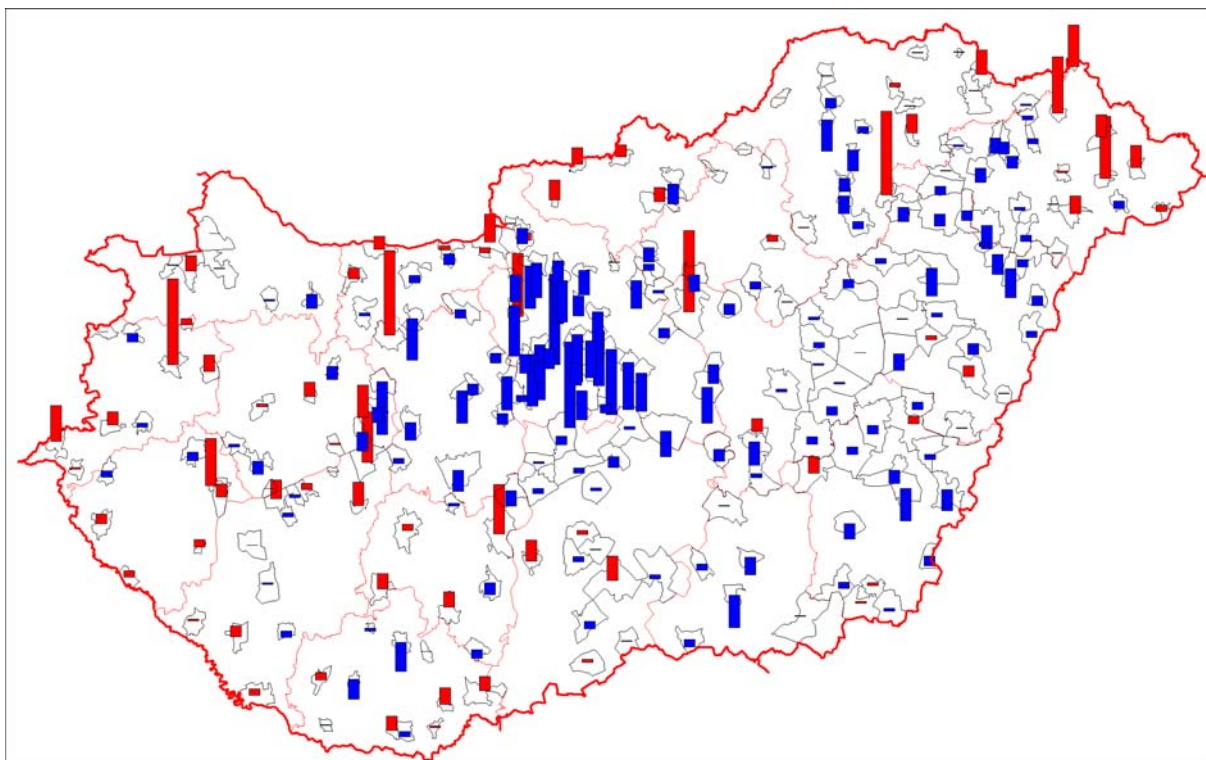
A foglalkoztatottsági szint tehát elsősorban regionális meghatározottságú, a lokális hatások csak néhány esetben képesek ezen érdemben változtatni. Egészen más képet kapunk viszont akkor, ha azt vesszük figyelembe, hogy milyen szerepet játszanak az egyes kisvárosok a térségi foglalkoztatás tekintetében.

Ez a szerepkör a kisvárosok egyik alapvető funkciójával van összefüggésben, a helyi gazdaság szervezésben, a térségi gazdaságfejlődésben betöltött szereppel. Ebben az értelemben a kisváros hagyományosan a környező nem mezőgazdasági népesség foglalkoztatásában jelentő szerepet játszik, a tipikus, tradicionális kisváros munkaerő-mérlege, vagyis az elingázók és a beingázók egyenlege pozitív lenne.

Természetesen ez a fenti megállapítás már nem vonatkozik a kisvárosok mindegyikére. A következő, 51. ábrán az abszolút munkaerővonzás került feltüntetésre. Az oszlopok magassága arányos a nettó el- illetve beingázói létszámmal, a pozitív mérlegű települések piros, a negatívak kék színt kaptak.

Az első látásra is nyilvánvaló, hogy a regionális hatások mellett itt most kifejezetten erőteljes a lokális jelleg is. Vannak nyilvánvaló összefüggések: az agglomeráció települései természetesen igen erőteljesen munkaerő-kibocsátók, az egyetlen, igen jellegzetes kivétel Budaörs (illetve ilyen lenne a vizsgálatban nem szereplő Törökbálint is), sőt, Visegrádot és Százhalombattát leszámítva egész Pest megyében sincs másik olyan település, ahol pozitív lenne az ingázás szaldója. Budapest hatása még a szomszédos megyék peremén is egyértelműen kimutatható, bár itt már nyilván más központok (főleg Székesfehérvár, Tatabánya, Eger, Kecskemét, Szolnok) szerepe is közbejátszhat.

51. ábra. Nettó munkaerő vonzó, illetve kibocsátó települések (2001)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Az alföldi mezővárosias fejlődés ebben a tekintetben stabilitást jelent. Ezek a települések általában nem működnek foglalkoztatási központként, de az elingázás sem jellemzi őket, nem csak az egyenleg stabil, hanem mindkét irányban kevés az ingázó. Ez általánosságban igaz szinte az összes alföldi kisvárosra, a stabilitástól való eltérés inkább csak negatív irányban jelentős a nagyvárosok körül formálódó agglomerációk tagjainál (ld. Szeged – Sándorfalva, Mindszent; Debrecen – Hajdúsámson, Balmazújváros, Hajdúhadház, illetve Békéscsaba / Gyula – Békés, Sarkad, Csorvás) tapasztalható. Az Alföldön nem számítanak jelentős foglalkoztatási központnak a korábban bemutatott jelentős ipari telephelyek sem.

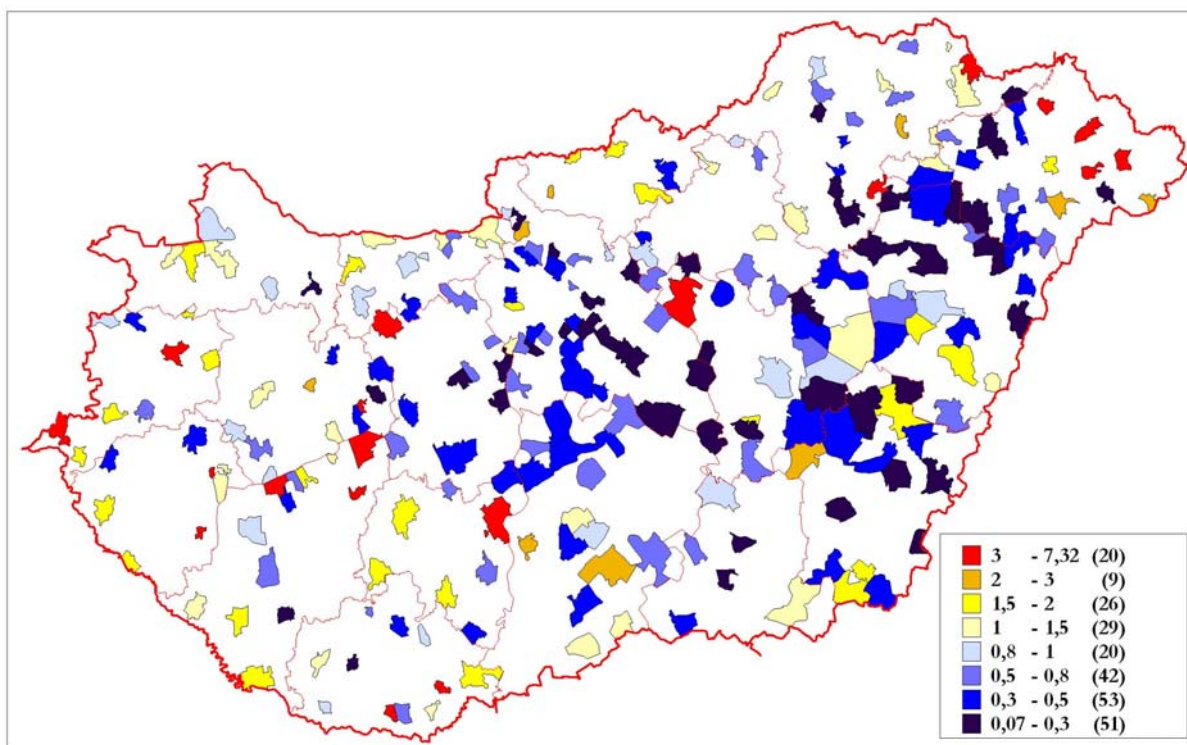
Az ország azon régióiban, ahol a városhálózat „szabályosabb” vonásokat mutat, ahol központi szerepkörök jobban koncentrálnak, egy-egy kisváros nagyobb jelentőségre tehetett szert a foglalkoztatás tekintetében. De ezekben a térségekben sem feltétlenül igaz ez minden esetben. Az agglomerációs hatások (Szentlőrinc, Tolna, Felsőzsolca) itt is jelentkeznek, de jellegzetes kibocsátó-települések az egykori bányászvárosok (Komló, Bányaterenyé, Oroszlány) is, ami esetükben igen komoly fordulatot jelez. Nem egy esetben azonban a kisváros képtelen foglalkoztatási központtá válni még olyan térségekben is, ahol más jelentős gazdasági központ hatása közvetlenül nincs jelen, és a vonzáskörzet elvileg egyértelműen kirajzolható például intézményi tekintetben. Ilyen foglalkoztatási-gazdasági szempontból részben diszfunkcionálisnak tekinthető kisváros például Zirc, Tapolca, Siklós, vagy Belső-Somogy városai (Marcali, Nagybjom, Curgó, Kadarkút), Nagyatád kivételével.

A jelentős foglalkoztatási központok közül abszolút értelemben is kiemelkedik Sárvár, Mór, Tiszaújváros és Jászberény – egyenként több mint 4000 munkavállalóval többet foglalkoztatnak elingázóik (ezres nagyságrendű) számánál. Ebbe a csoportba tartozik még többek között Paks, Budaörs, Balatonfüzfő, Szentgotthárd vagy Esztergom is. Szinte kivétel nélkül egy-egy, a tipikus kisvárosi dimenziókat meghaladó nagyüzem létének köszönhetően ezt a szerepüket, míg az idegenforgalom elsősorban Hévíz, Siófok, Harkány, valamint Keszthely és Fonyód esetében vált ebből a szempontból is döntő tényezővé.

Sajátos térségnek tekinthető ebből a szempontból az ország északkeleti térsége. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nyugati felében számos, többnyire az utóbbi évtizedben várossá nyilvánított település – Nyíregyháza vonzáskörzetében – elingázással jellemezhető. Ugyanakkor a megye keleti peremén Mátészalka, Kisvárdra, nem meglepő módon Záhony, valamint némileg kisebb nagyságrendben Vásárosnamény, Nyírbátor, Fehérgyarmat, sőt még Csenger is igen jelentős foglalkoztatási központok, alkalmasint az egész Alföldön a legjelentősebbek közé tartoznak.

52. ábra. Bejárók az eljárók arányában (2001)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A következő 52. ábra tulajdonképpen differenciáltabban mutatja a foglalkoztatási viszonyokat, abszolút értékek helyett arányokat ábrázolva. A legfelső kategóriába (ahol a bejárók száma legalább a háromszorosa az eljáróknak) így befért még néhány további üdülőtelepülés (Zalakaros, Harkány), kisebb ipari város (Tab) vagy éppen agrár-központ (Bóly). Ez a megközelítés előnyben részesítette azokat a kisvárosokat, ahol a közelben nincs más jelentős foglalkoztatási központ, vagyis az adott térség meghatározó központjaivá tudtak válni. Ez a hatás talán legtisztábban Nógrád megye nyugati részén érvényesül (Rétság, Balassagyarmat, Szécsény, de még az eltérő térszerkezeti helyzetben lévő Pásztó is ide sorolható).

Ebben az összevetésben a rurális térségek központjaiként funkcionáló kisvárosok térségi szerepe is kimutatható, bár inkább csak azt jelenti, hogy ezek a városok igen alacsony elingázó létszámmal jellemezhetők – tekintve hogy a jelentős központoktól távol fekszenek. Ilyenek például Tamási, Dombóvár, Celldömölk, Répcelak, Óriszentpéter vagy a már fentebb említett szabolcsi és beregi kisvárosok. Ebbe a csoportba sorolható be a Dél-Alföld néhány olyan kisvárosa, ahol az alacsony munkaerő-mobilitás mellett az egyenleg határozottan pozitív (Kiskunhalas, Kalocsa, Mezőkovácsháza, Mezőhegyes, Szeghalom, Berettyóújfalu).

A pozitív tartományban foglalnak helyet a klasszikus értelemben vett kapufunkciókkal jellemezhető kisvárosok is, ez a hatás talán leginkább a déli-délnyugati határok mentén figyelhető meg (Lenti, Letenye, Barcs, Harkány, Mohács, Tompa).

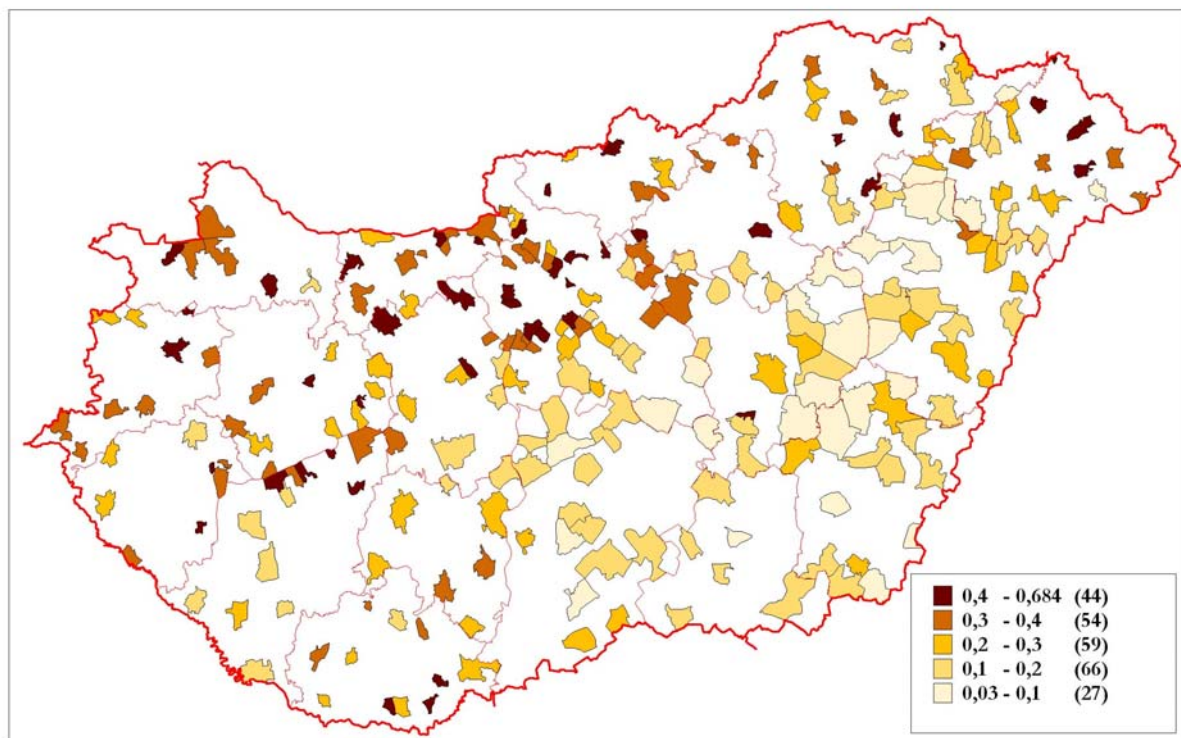
Sok olyan kisváros van azonban, amely nettó munkaerő-kibocsátó. Sőt, összességében az egyenleg negatív, 56 ezer emberrel több ingázik el, mint be, amely érték az összes foglalkoztatott 6,3%-a. A bejárók aránya az eljárók 81%-át teszi ki, vagyis a fenti ábra skáláját használva a világos települések lennének „átlagosak”. A kép azonban némileg csalóka: a Pest megyei kisvárosok munkaerő mérlege éppen „lefedí” ezt a különbözetet nettó 56 ezer elingázóval.

Érdekes módon a munkaerő-vonzásban nem a legnagyobb kisvárosok jeleskednek – a 20 és 30 ezer közötti kategóriában, még ha a Pest megyeieket a mintából ki is vesszük, mindössze +4400 fő, 10 és 20 ezer között viszont +13 ezer fő az egyenleg. A legkisebbek között, 5 ezer fő alatt szintén pozitív (bár inkább néhány település – ld. Tab, Hévíz, Rétság, Záhony, Balatonfűzfő – kiugró teljesítményének, mintsem az átlagnak köszönhetően), 5 és 10 ezer között viszont erősen negatív, - 24 ezer fő, és az ebbe a kategóriába eső 83 városból 65-öt az elingázás föllénye jellemez.

Ezen kisvárosok egy része egy „város pár” tagja – az erős funkcionális kapcsolódást jelzi az egymással szomszédos települések eltérő foglalkoztatói helyzete például Tokaj – Rakamaz, Harkány- Siklós, Lábatlan – Nyergesújfalu, Fonyód – Lengyeltóti, Balatonfűzfő – Balatonalmádi vagy Tiszaújváros és Polgár esetében. Ezen párokban az intézményi vonzáshoz képest a munkaerő mozgása épp ellentétes is lehet.

Még az abszolút értékeket bemutató ábránál is határozottabban rajzolódnak ki azok a városok, amelyek – bár fekvésük és részben méretük ezt indokolná – nem képesek foglalkoztatási szerepük betöltésére. Ilyen például Sümeg – Tapolca – Zalaszentgrót hármasa, a már említett somogyi városok, Csepreg és Kőszeg, Baranyából Sásd, Simontornya és Sárbogárd párosa, illetve Borsod kisvárosainak zöme (Szendrő, Edelény, Szikszó stb.).

53. ábra. Bejárók aránya a helyben foglalkoztatottakhoz viszonyítva (2001)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

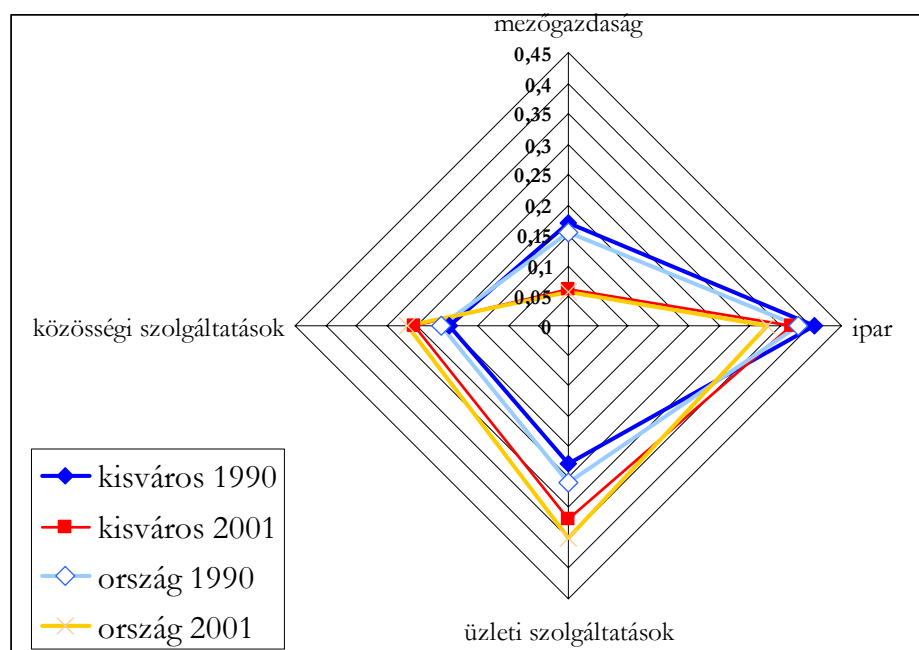
A térségi foglalkoztatási szereppel kapcsolatos ábrsorozat utolsó darabja (53. ábra) csak arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy az „eleve leírt” fővárosközeli alvótelepüléseknek is lehet bizonyos szerepük a foglalkoztatásban. Bár ezeknél a bejárók aránya az eljáróknak rendre csak 10-30, legfeljebb 50%-át éri el, a helyben foglalkoztatott létszámhoz képest a bejárók aránya már nem

mondható elhanyagolhatónak, nem egy esetben (Vecsés, Dunaharaszti, Fót, Szigetszentmiklós, Veresegyház, Kistarcsa stb.) eléri, vagy meghaladja annak felét, amely egyébként csak az előbbie-
ekben is elemzett kiemelkedő foglalkoztatási központokra jellemző. Ez már annak a jele, hogy az
agglomeráció kisvárosai részben legalábbis lassanként kinőnek az egyoldalúan lakófunkciós sze-
repekörből.

7.6.3. A foglalkoztatási szerkezet átalakulása

A foglalkoztatási szerepkör változása természetesen együtt járt a gazdaság strukturális átrendező-
désével is. Az átalakulás legfontosabb momentuma, hogy 1990 és 2001 között a kisvárosok gyors
ütemben urbanizálódtak a szónak abban az értelmében, hogy a mezőgazdaság egyre kevésbé je-
lent már az e településeken élők számára megélhetést. Ez a folyamat, amelynek során az agrárke-
resők aránya 17-ről 6%-ra csökkent, alapvetően egybeesik az országos folyamatokkal (54. ábra).

54. ábra. Országos és kisvárosi foglalkoztatási szerkezet 1990-ben és 2001-ben*

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

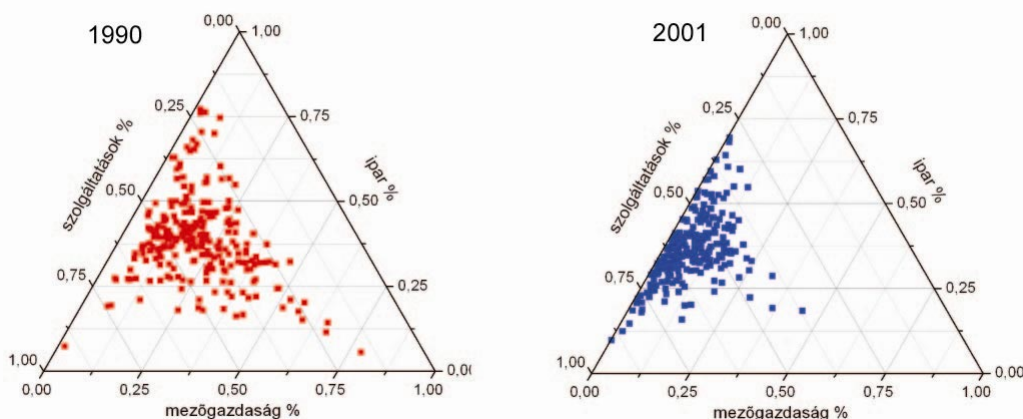
*Megj.: Az üzleti szolgáltatások közé a rendelkezésre álló bontásból a kereskedelem és javítás; az idegenforgalom és vendéglátás; a szállítás, raktározás, távközlés, valamint a pénzügyi tevékenységek, továbbá az ingatlanokkal kapcsolatos és egyéb gazdasági szolgáltatások kategóriái kerültek besorolásra. A közszolgáltatásokat hasonlóképpen a közigazgatás és védelem, az oktatás, az egészségügy és szociális ellátás, valamint az egyéb közszolgáltatások kategóriái alkotják.

Természetesen nem ez az egyetlen változás, de kétségkívül ez a leginkább látványos. Az ipar részaránya is csökkent valamelyest (a kisvárosokban négy, országosan öt százalékpontnyit), míg a szolgáltatások (melyet itt kettébontottunk, kiemelve a közösségi szolgáltatásokat – oktatást, egészségügyet, szociális ellátást, stb.) mindkét fajtája jelentősen gyarapodott, az üzleti jellegűeké valamivel nagyobb mértékkel.

Az eltolódás, gazdasági struktúraváltás jól kivehető az egymás mellé helyezett két háromszögdiagramon is (55. ábra). Nem is csak arról van szó, hogy 1990 előtt a mai kisvárosok egy része kifejezetten agrártelepülésnek számított (Bábolna 78%, Mezőhegyes 66%, Nádudvar 65% stb.), hanem az átlagos kisváros esetében betöltött jelentőségről. 1990-ben ez alig 15 városnál volt 5%-

alatti, 2001-ben már 108 esetben. Némi túlzással: a hagyományos háromszöges ábrázolási mód már-már felesleges, a kisvárosok között már inkább csak az ipar, illetve a tercier szektor részese-dése differenciál. Éppen ezért, a változások legfontosabb motívuma ez egyszer nem a különbségek növekedése.

55. ábra. A kisvárosok foglalkoztatási szerkezetének háromszög-diagramja, 1990-ben és 2001-ben

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját szerkesztés

Abszolút számokban ez azt jelenti, hogy az 1990-es években átlagosan minden kisvárosban mintegy 1000 fővel lett kevesebb a mezőgazdasági és 455 fővel az ipari foglalkoztatottak száma. 154-el lettek viszont többen (mindössze?) a kereskedelem, ingatlan- és pénzügyek, szállítás, valamint az idegenforgalom-vendéglátás területén dolgozók, és 52-vel a közszolgáltatásokban foglalkoztatottak (voltaképpen közalkalmazottak és köztisztviselők).

Mindenképpen igaz tehát, hogy 1990 után a terciarizáció erőteljes volt. A tercier szektorban foglalkoztatottak aránya 11%-al emelkedett. Ez természetesen nem egyenletesen oszlott el a különböző ágazatok között, a szállítási ágazatokban például csökkenés is tapasztalható volt. A legintenzívebb növekedés természetesen abban a kategóriában tapasztalható, amely lényegében újként jött létre 1990 után (ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatások), ahol a gyarapodás 2,13-szoros. Intenzív a növekedés az idegenforgalom és vendéglátás (42%), a pénzügyi tevékenységek (35%) területén is, viszont a kereskedelemben a vártnál csekélyebb mértékű (alig 13%). Ezek jelentős különbségeket mutatnak az országos adatokhoz képest, ahol az idegenforgalom bővülése sokkal visszafogottabb, az ingatlanügyek kategóriáé szintén, viszont a pénzügyi tevékenységekkel kapcsolatos bővülés jóval intenzívebb (több mint duplája volt), igaz, a szállítási ágazat visszaesése is valamivel erőteljesebb (3. táblázat).

Az ágazatok súlyának átrendeződésében kimutathatók sajátos kisvárosi trendek, vagy akár úgy is fogalmazhatunk, hogy ebben a tekintetben a kisvárosok inkább a falvak, mint a nagyvárosok pályájához hasonló fejlődést jártak be.

A mezőgazdaság visszaesése meglepően egyenletesen érintett minden településtípust, ugyanakkor az ipar térvesztése a nagyvárosokban volt a legerőteljesebb. Másik oldalon, az üzleti jellegű szolgáltatások közül az ingatlanügyek és egyéb gazdasági szolgáltatások növekedése a kisvárosoknál elsősorban azért sokkal intenzívebb, mert lényegesen alacsonyabb bázisról indul. Ugyan ez mondható el a községekre is, hiszen 1990-ben a kisvárosokban ez az ágazat a keresők 1,3%-át foglalkoztatta, a községekben 1,1%-ot (mintegy 14500 embert), addig a nagyvárosokban már akkor is 5,8%-ot jelentett. Ezzel szemben, noha a pénzügyi tevékenységek tekintetében hasonló egyensúlytanságok mutatkoznak, itt a folyamatok a településtípusok között nem a kiegyenlítődés irányába hatottak: a nagyvárosokban volt a legintenzívebb a növekedés.

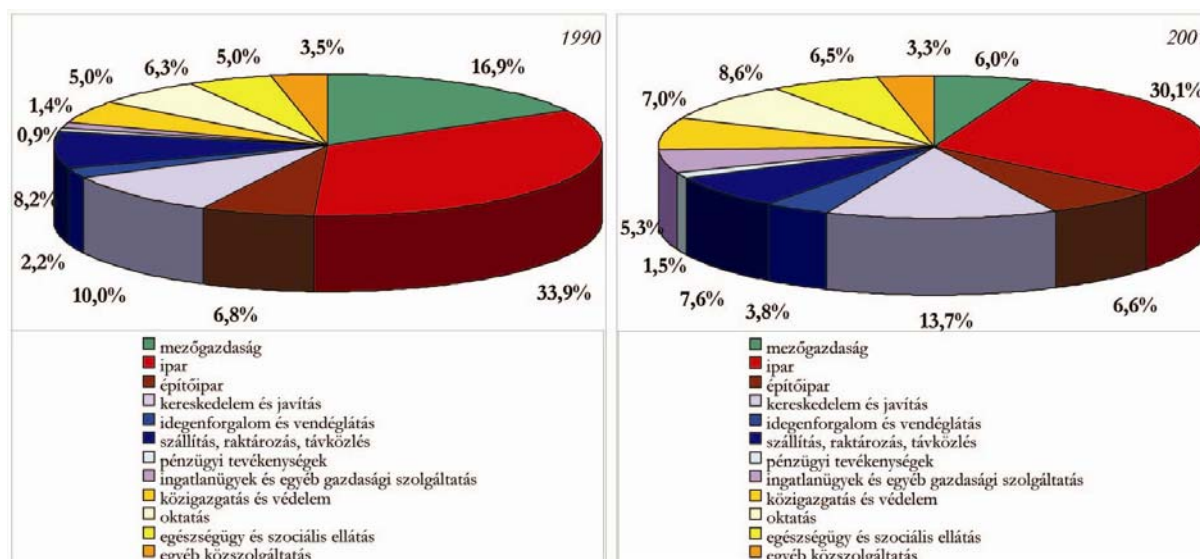
3. táblázat. A foglalkozási szerkezet változásai az egyes település-kategóriákban, 1990-2001

	ország	közép- és nagyvárosok (Budapesttel)	kisvárosok	községek, nagyközsé- gek
foglalkoztatás	-18,5%	-16,3%	-17,8%	-22,6%
mezőgazdaság	-71,0%	-72,4%	-71,0%	-70,5%
ipar	-30,1%	-41,5%	-26,9%	-13,2%
építőipar	-25,2%	-32,7%	-20,0%	-16,7%
ipar és építőipar összesen	-29,2%	-39,8%	-25,8%	-13,9%
kereskedelem és javítás	11,9%	13,3%	13,4%	7,4%
idegenforgalom és vendéglátás	24,4%	4,7%	42,1%	68,2%
szállítás, raktározás, távközlés	-27,5%	-31,8%	-23,7%	-22,7%
pénzügyi tevékenységek	53,1%	60,0%	35,1%	51,1%
ingatlanügyek, egyéb gazd. szolg.	82,2%	52,7%	213,2%	196,2%
gazdasági jell. szolgáltatás összesen	10,5%	8,2%	15,9%	11,1%
közigazgatás és védelem	11,5%	4,8%	16,1%	22,0%
oktatás	13,1%	14,6%	12,2%	10,9%
egészségügy és szociális ellátás	2,6%	-5,3%	6,8%	20,3%
egyéb közszolgáltatás	-17,3%	-14,3%	-20,6%	-23,6%
közszolgáltatások összesen	4,1%	0,7%	6,1%	10,8%

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját számítás és szerkesztés

Igen tanulságos, és megítélésünk szerint fontos momentum az is, hogy amíg a nagyvárosokban a közszolgáltatásokban foglalkoztatottak száma lényegében nem változott (noha relatív súlyuk ezáltal persze nőtt), addig a kisvárosokban ez a szféra még abszolút értelemben is bővült, méghozzá a közigazgatás, az oktatás, valamint az egészségügy és a szociális ellátás területén egyaránt. Ezáltal, amint az a következő két ábrán (56. ábra) is látszik, a közszolgáltatások relatív súlya 20%-ról 25%-ra emelkedett.

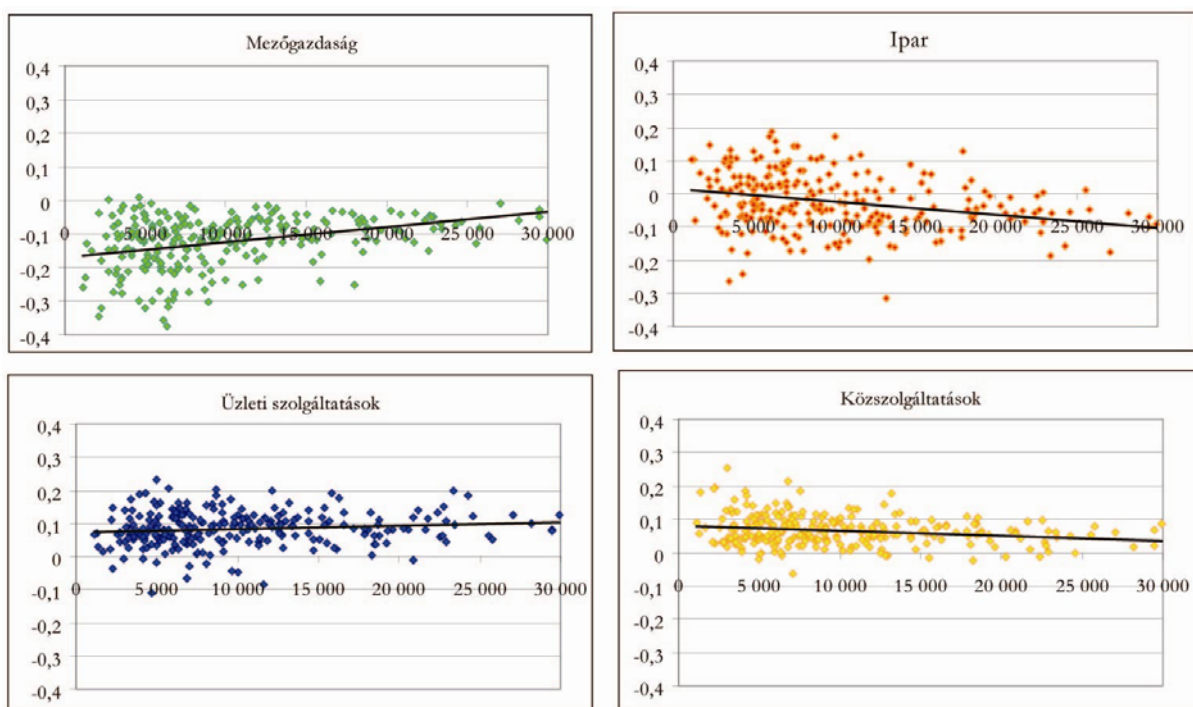
56. ábra. Foglalkoztatási szerkezet a kisvárosokban (1990; 2001)

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A foglalkoztatási átrétegződés a kisvárosokban meglehetősen diffúz módon zajlott le. A négy megvizsgált gazdasági ág közül a mezőgazdaság, illetve az ipar arányának változása mutat határozott kapcsolatot a település méretével. Ennek bemutatására az alábbi ábrával tettünk kísérletet, ahol a függőleges tengelyeken az egyes gazdasági ágak 1990-es és 2001-es foglalkoztatási jelentőségeinek különbségét ábrázoltuk (57. ábra). Az összehasonlíthatóság kedvéért két kiugró adatot kivettünk az ábrázoltak közül. Mindkét esetben Bábolna volt az áldozat, ahol a mezőgazdaság részesedése közel 70 százalékponttal esett vissza – a diagramon ez -0,69-es érték lett volna) és az ipar részesedése pedig közel 50 százalékponttal nőtt, amivel egyébként egyértelműen a leglátványosabb átrendeződést mutatta be.

57. ábra. A településméret és a szerkezetváltás kapcsolata
(az egyes ágazatok foglalkoztatási súlyának változása 1990 és 2001 között).

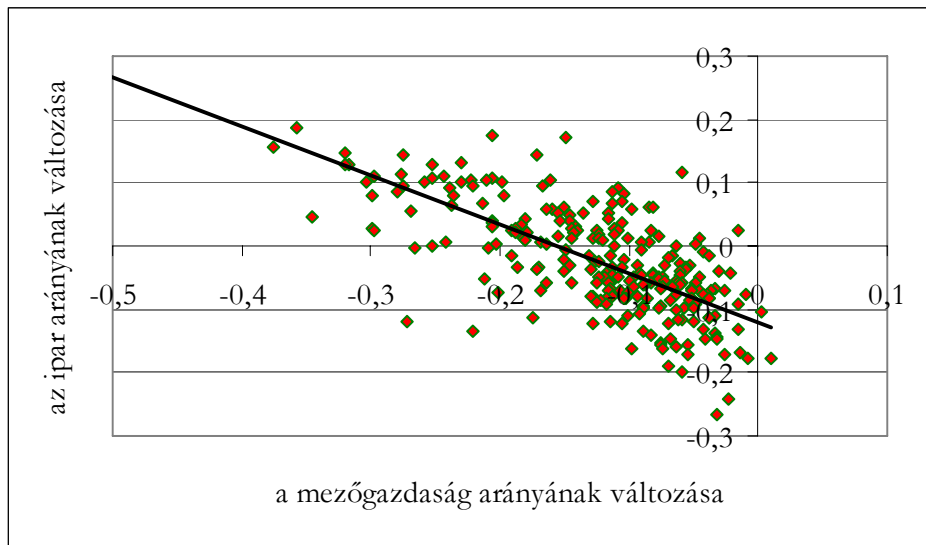

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját számítás és szerkesztés

A mezőgazdaság esetén a kisebb településeknél volt nagyobb a visszaesés, elsősorban azért, mert a nagyobbak már eleve alacsony bázisról indultak. Így nem meglepő, hogy az ipari diagram tulajdonképpen szinte tükrözi a mezőgazdaságét, sőt, a két mennyiség egymás függvényében történő ábrázolása is megerősíti (58. ábra), hogy a kapcsolat igen szoros, a korrelációs együttható értéke -0,73. Így aztán érdekes eredményre jutunk: amíg a összességében (ld. fent) az ipar visszaszorult a kisvárosi foglalkoztatásban, addig a kisebb településkategóriában éppen az industrializáció volt a meghatározó folyamat.

Az ipar és a mezőgazdaság változásaiban azért tetten érhetők viszonylag jelentős különbségek. Egyrészt, a mezőgazdaság részaránya mindössze két településnél (Villány és Simontornya) növekedett, ott is jelentéktelen mértékben. Ezzel szemben 97 olyan kisváros van, ahol az ipar részaránya növekedett, és mint az fenti ábrán is látszik, a különbségek igen jelentősek, a fent említett Bábolnától a 31 százalékpontos visszaesést „produkáló” Sajószentpéterig.

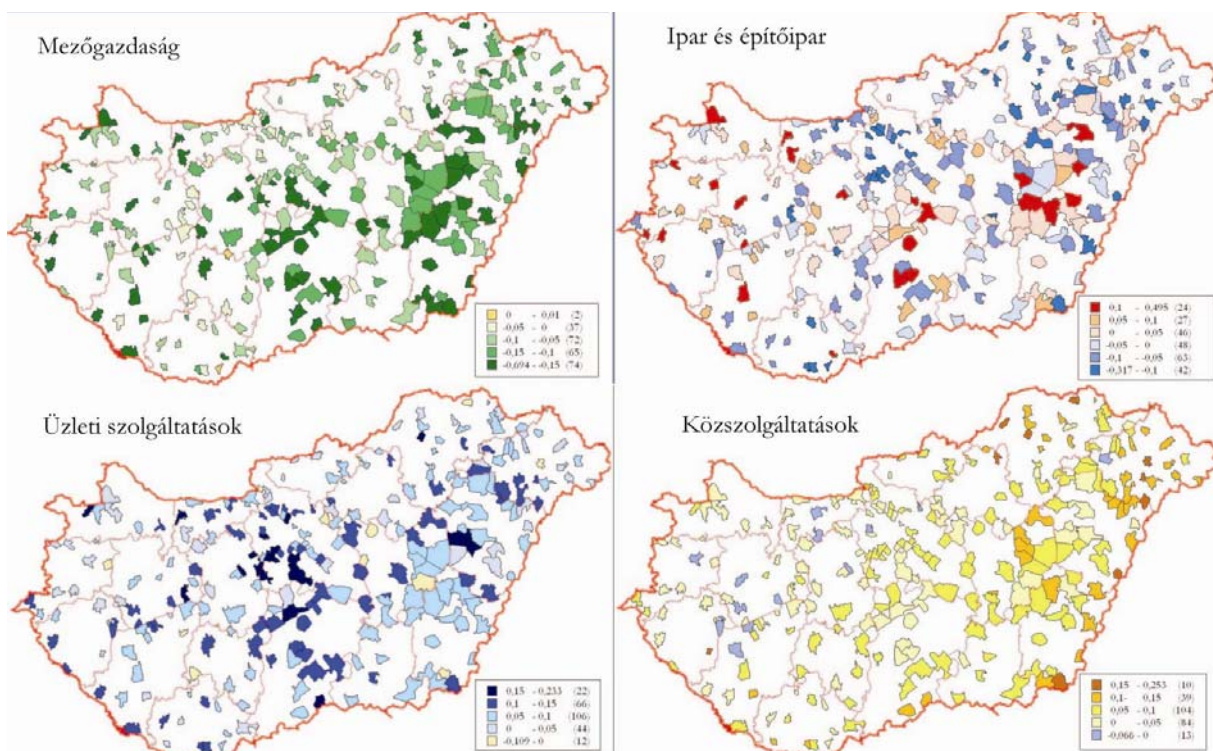
58. ábra. Az ipari és mezőgazdasági foglalkoztatás változásának kapcsolata, a kisvárosok relatív industrializációja

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját számítás és szerkesztés

A tercier ágazat sokkal kevésbé mutat drámai átrendeződéseket. Mint korábban láttuk, összességében a szolgáltató-ágazatok teret nyertek az 1990-es években, ugyanakkor ez viszonylag egyenletesen történt az egyes méretkategóriák mindegyikében. Nem nagyon vannak kiugró értékek, a nagyobb városokra valamivel jellemzőbb az üzleti, a kisebbekre a közösségi szolgáltatások súlyának növekedése. Mint látni fogjuk, a méretbeli különbségek elsősorban regionális eltérésekből adódnak.

59. ábra. Területi különbségek az egyes ágazatok súlyának változásában

Forrás: KSH T-STAR adatbázis alapján saját számítás és szerkesztés

Az átalakulás területi dimenziója a méretkbeliségnél sokkal inkább meghatározónak tűnik (59. ábra). A mezőgazdaság tekintetében ez azt jelenti, hogy a legjelentősebb visszaesés az alföldi egykori mezővárosokban-óriásfalvakban volt tapasztalható, elsősorban a Tiszántúlon (Nádudvar, Püspökladány, Kaba, Kenderes stb.), valamint a Viharsarokban (Battonya, Mezőhegyes, Tótkomlós, Elek), továbbá Pest megye déli, illetve Bács-Kiskun északi peremén, részben azokban a kisvárosokban (Ráckeve, Albertirsa, Ócsa, Lajosmizse, Solt), amelyek az utóbbi évtizedekben kezdtek intenzívebb funkcionális kapcsolatokat kiépíteni Budapesttel. A Dunántúlon az eleve iparosodottabb megyékben (Komárom-Esztergom, Veszprém) kisebb volt a visszaesés is, mint a jelentősebb agrárhagyományokkal rendelkező Kisalföldön vagy Fejér megyében.

Az ipari átalakulás itt ábrázolt eredménye mögött két párhuzamos folyamat húzódik meg. Egyrészt, az ipar részaránya csökkent azokban a városokban, ahol a terciárizáció az utóbbi évek meghatározó folyamatává vált. Így mindenekelőtt Budapest térségében válhat az ipar visszaszorulása a gazdasági fejlődés jelvé. Ezzel szemben a szintén a dezintusziárizációval jellemezhető hagyományos nehézipari térségek, mindenek előtt Borsod, részben Nógrád megye, illetve a Dunántúli iparvidékek kisvárosainál az ipar zsugorodása jórészt igen jelentős foglalkoztatás-csökkenéssel is együtt járt (vö. 49. ábra), így itt az ipar térvesztése sokkal negatívabb felhangot kap.

Másik oldalról, az ipari részarány-növekedés hasonlóan kétosztatú, mert jellemzi egyrészt azokat városokat, ahol a mezőgazdaság helyét vette át az ipar – általában azonban abszolút értelemben nem, csak arányaiban. Déványa, Füzesgyarmat, Zalalövő, Kenderes, Nagyecsed, Cigánd például egyaránt az ipari foglalkoztatás részesedésének 10-12 százalékpontos növekedésével jellemezhető, ugyanakkor a foglalkoztatottak száma abszolút értelemben mindegyik városban jelentősen csökkent. Valós növekedés jellemző ugyanakkor egy sor kisvárost például a Dunántúlon: Bábolna, Kisbér, Bóly – szinte az összes jelentős dunántúli agrár-innovációs központ – valamint Jánossomorja, Celldömölk, Gárdony nem csak arányaiban, hanem összességében is iparosodottabbá vált. Néhány városnál ez persze elsősorban azt jelenti, hogy a térség valamely nagyvárosa szívja fel a kisvárosi ipari dolgozóit. Ingázási mutatói alapján Gárdony adatai inkább Székesfehérvár, Zalalövőé Zalaegerszeg, Balmazújvárosé Debrecen iparának fejlődését dicsérik. A 24 növekvő ipari részesedésű településnek fele azonban többé-kevésbé kiegyensúlyozott, vagy pozitív munkaerő-mérleggel bír, bár egyik sem igen jelentős foglalkoztatási központ.

Összességében azonban leszögezhetjük, hogy a magasabb méretkategóriába tartozó kisvárosok mindegyikében visszaszorulóban van az ipar: a 20 legnagyobb város közül csak Hatvanban, illetve Nagykőrösön regisztrálhattuk az ipari foglalkoztatás relatív súlyának csekély (1-3%-os) bővülését.

A terciér szektort, az ide besorolt tevékenységek szerteágazó volta miatt eleve két aspektusban került vizsgálatra. Az üzleti szolgáltatásoknak nevezett első csoportra is a növekedés jellemző: 167 kisvárosban abszolút értelemben is több lett az ebben a szektorban foglalkoztatott, és csak 12 olyan település volt, ahol arányaiban is visszaszorult ez az ágazat. Ezek közül néhány egyértelműen a vasúti létszámlépitések „áldozata”: Záhonyban, Celldömölkben és Dombóvárban, sőt, Újszászban könnyű megtalálni a közös pontot. Általában véve azonban a csökkenés nem jelentős, az érintett néhány – jellemzően inkább kisebb – város esetében is inkább csak néhány százalékos.

A kisvárosok többségére a szektor részarányának 4-10 százalékpontos bővülése a jellemző, az igazán intenzív növekedés azonban elsősorban a budapesti agglomeráció és a Balaton-parti települések esetében mutatható ki, ott viszont lényegében mindenhol. Az agglomerációs hatás megjelenik Szeged és Debrecen térségében is, de a szolgáltatások átlagosnál intenzívebb fejlődése jellemzi Bács-Kiskun megye kisvárosait is, bár itt a korábban jelentős agrárszektor visszaesése miatt a kép némiképp csalóka. Szépen kirajzolódik ugyanakkor a határokon átnyúló kereskedelmi- és szolgáltatási vonzaskörzettel rendelkező kapuvárosok csoportja: Szentgotthárd, Lenti, Letenye, Csurgó, Barcs, Siklós, Tompa, Nagylak egymáshoz nagyon hasonló pályán mozognak.

Ami a terciér szektor másik ágát, a közösségi szolgáltatásokat illeti, korábban megállapítottuk, hogy általában viszonylag kiegyensúlyozott bővülés jellemzi az összes kisvárost, a kisebbeket va-

lamivel inkább, mint a nagyobbakat, tekintettel az alacsonyabb bázisból fakadó hatásokra. A területi kép azonban sajátos összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Mindössze 13 településen csökkent a közszolgáltatásokban dolgozók részaránya, ezek között – ha nem is kizárólagosan – jellemzően inkább dinamikus, sikeres dunántúli kisvárosokat (Tata, Sárvár, Balatonfüred, Keszthely, Budakeszi, Fonyód, Velence) találunk. A másik oldalon, nagyjából a Borsodnádásd-Bácsalmás vonaltól keletre jellemzővé válik a szféra jelentősebb részarány-növekedése, és ebből a térségből is határozottan kiemelkedik a keleti peremvidék, többnyire 15%-ot is meghaladó bővülésével. Ez felhívja a figyelmet a kisvárosi terciálizáció korlátaira: sok kisvárosban ez a folyamat elsősorban azt jelenti, hogy egyre inkább az önkormányzat vált a legstabilabb és legjelentősebb foglalkoztatóvá. Ez pedig mindenképpen a helyi gazdaság jövedelemtermelő-képességének éles kritikája.

7.6.4. A kisvárosok foglalkoztatási típusai

A gazdasági, ennek nyomán a foglalkoztatási szerkezet változása az 1990-es években azt eredményezte, hogy a 2001-es adatok alapján már meglehetősen egyértelműen megrajzolhatók bizonyos típusok a kisvárosok között. Az egyes szektorok 2001-es jelentőségét bemutató térképek elkészülte után mód nyílt az eredmények összegzésére és ezek alapján jellegzetes foglalkoztatási típusok lehatárolására. Ennek alapja két tényező volt: egyrészt a foglalkoztatás szerkezeti megoszlása (a fenti négy kategória szerint), valamint a térségi foglalkoztatási szerep (vagyis a helyben foglalkoztatottak és az összes foglalkoztatott egymáshoz viszonyított aránya).

Az első tényező vizsgálata az alábbi típusokat eredményezte:

- Mezőgazdasági (1-es) típus: a mezőgazdasági foglalkoztatottak részaránya > 15%
- Ipari (2-es) típus: az ipari foglalkoztatottak részaránya > 45%
- Üzleti szolgáltató (3-as) típus: az üzleti szolgáltatásokban foglalkoztatottak részaránya > 40%
- Közszolgáltató (4-es) típus: a közösségi szolgáltatásokban foglalkoztatottak részaránya > 35%
- Vegyes szolgáltató (5-ös) típus: a teljes terciér ágazatban foglalkoztatottak aránya > 65%
- Kiegyensúlyozott (6-os) típus: egyik fenti kategóriába sem sorolható be, az egyes ágazatok a kisvárosok átlagához hasonló arányban vannak jelen

A típusok megalkotásának alapját az átlagtól való jelentős eltérés képezte, valamint az a törekvés, hogy a csoportok egyértelműen lehatárolhatók legyenek. Ez az ipar-tercier szektor relációban sikerült is, ott nincs átfedés, de a terciér szektoron belül már szükséges volt bevezetni az 5-ös jelű, komplexebb csoportot. Ez utóbbi feltételnek az 1-sős csoport is megfelel – két esetben volt csupán szükség korrekcióra egyedi elbírálás alapján.

A másik dimenziót a térségi foglalkoztatási szerepkör mutatója adta, amelynek bevezetését az indokolta, hogy nyilvánvalóan jelentős különbség van Sárvár vagy Gárdony között: mindkettő a 2-es típusba tartozik, de gazdasági jelentőségük gyökeresen eltérő. Ennek vizsgálatára a helyben foglalkoztatottak arányát vizsgáltuk az összes foglalkoztatotthoz képest, ahol

- 1,2 felett „A”, azaz beingázó;
- 0,8 és 1,2 között „B”, azaz kiegyensúlyozott;
- 0,8 alatt „C”, azaz elingázó csoportba soroltuk a kisvárosokat.

A végeredmény az alábbi táblázatban foglalható össze:

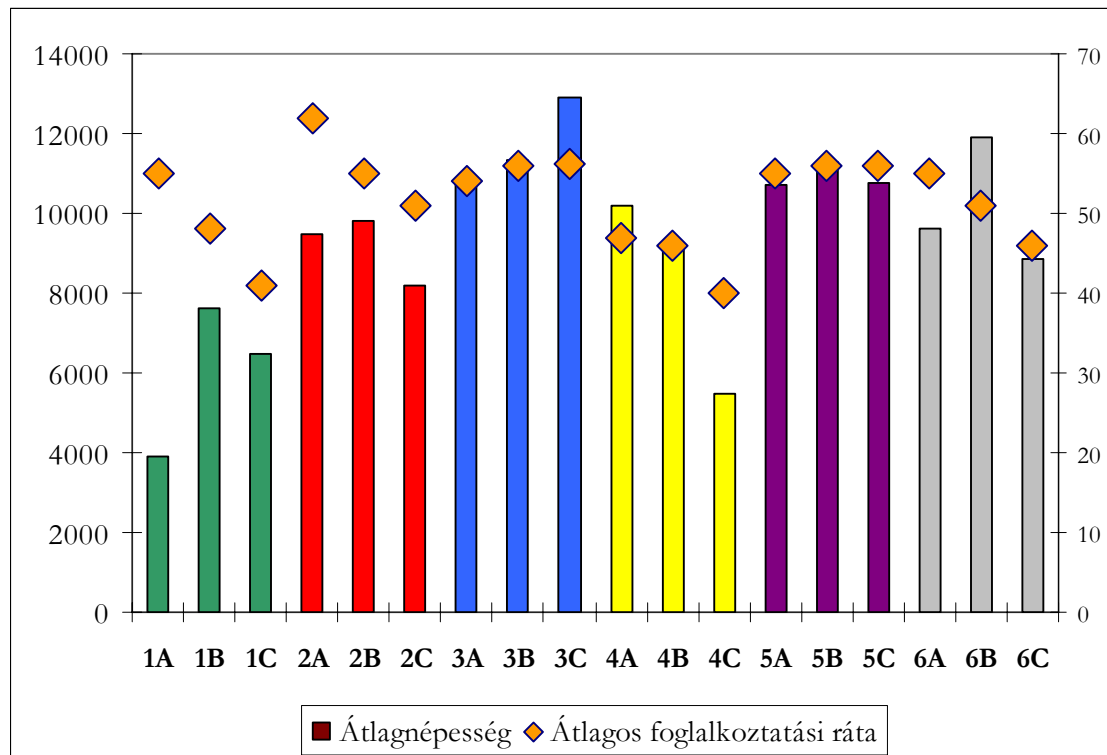
4. táblázat. Kisvárosok száma az egyes foglalkoztatási típusok szerint (2001)

Típusok	A (beingázó)	B (egyensúlyi)	C (elingázó)	Összesen
1 (agrár)	1	18	5	23
2 (ipari)	10	26	13	49
3 (üzleti)	3	4	18	25
4 (közszolg.)	5	16	1	22
5 (tercier)	7	11	8	26
6 (vegyes)	8	53	43	104
Összesen	34	128	88	250

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A legfontosabb tanulság, hogy a kisvárosok közel felére a kiegyensúlyozott gazdaság szerkezet jellemző, értékeik igen általában igen közel vannak az országos átlaghoz is. Az egyértelműen besorolható 146 kisváros közül feltűnő, hogy térségi foglalkoztatási jelentőségre elsősorban az ipari jellegű kisvárosok képesek szert tenni (a 2A kategórián kívül a második legiparosodottabb csoport a 6A). A terciér szektor fejlettsége általában inkább az elingázást valószínűsíti az üzleti csoportban, és a stabilitást – a gyenge térkapcsolatokat – a közszolgálati szektorban. Az egyes csoportok között megfigyelhetünk bizonyos különbségeket más szempontok szerint is (60. ábra):

60. ábra. A kisvárosok foglalkoztatási típusainak (ld. fent) átlagnépessége (fő), illetve átlagos foglalkoztatottsági rátája (%), 2001

Forrás: saját számítás és szerkesztés

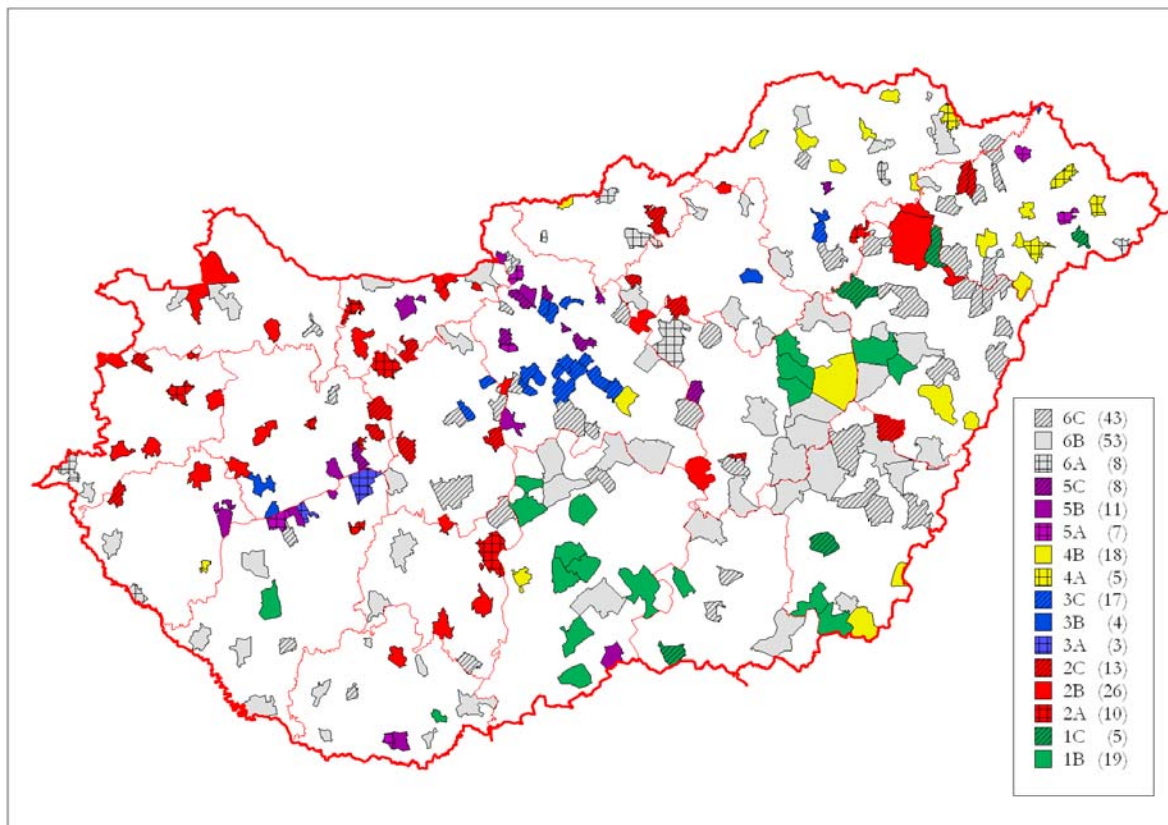
Néhány csoport élesen elkülönül a többitől: napjaink agrárvárosai nem meglepő módon kisebbek az átlagnál, de ugyan ez mondható el, ha csekélyebb mértékben az ipari városokról is, ahol a min-

den értelemben legnépesebb 2B kategória átlaga is mintegy 10%-al marad el a 2001-es 10920 fős kisvárosi lélekszámtól. Hasonlókat lehet elmondani a 4. csoportról is, megjegyzendő, hogy mivel itt a 4C kategóriában csak egyetlen város (Elek) található, így ez az adat inkább csak tájékoztató jellegű (bár az alacsony elemszám más csoportok esetében is óvatosságra intheti az elemzőt). A nagyobb kisvárosok leginkább a 3. és 5. főcsoportot foglalják el, vagyis szolgáltató jellegűek. Általánosságban igaz, hogy minden főcsoportban a C-jelű városok a legkisebbek, markáns kivételt a 2C jelű csoport jelent – ez, mint látni fogjuk, a budapesti agglomeráció hatása lesz. Szintén felborul valamelyest a kisebb város – több elingázó logika a 6., vegyes főcsoportban, ahol a 6A városai lényegesen kisebbek a 6B-nél.

Ami az átlagos foglalkoztatási színvonalat illeti, meglehetősen komoly eltéréseket tapasztalhatunk bizonyos csoportok esetén. Az egyik nyilvánvaló összefüggés, amely csak a 3-as és 5-ös csoportokra nem igaz, hogy minél több az elingázó, annál alacsonyabb a foglalkoztatás átlagos szintje: ezt jelzik az A-B-C oszlopoknak megfelelő ereszkedő pontok sorai. A két kivétel megint csak az agglomerációs települések számlájára írható.

Az 1. főcsoport foglalkoztatási szintje az egyik legalacsonyabb, összességében a 45% körüli, amely adat részben valós problémákra, részben a statisztikai számbavétel ágazatspecifikus torzulásaira hívja fel a figyelmet. A másik kiugró értéket 2A csoport jelenti: a legmagasabb foglalkoztatási szintet még mindig elsősorban a jelentős helyi iparvállalatok révén lehet legkönnyebben elérni. Valamivel az 52%-os kisvárosi átlag felett van a 3. főcsoport is, ugyanakkor – szintén megfelelő az előzetes várakozásoknak a 4. mélyen átlag alatt teljesít: így egyre világosabb, hogy a közszolgáltatások relatív súlyának növekedése valójában sokkal inkább a gazdasági válság jele, mint bármi másé. Hasonlóan alacsony – sőt, érdemben a legalacsonyabb értéket produkál a 6C csoport is, vagyis a kiegyensúlyozottság itt sem annyira harmonikus fejlődést, mint inkább a húzóágazatok hiányát jelenti.

61. ábra. A kisvárosok foglalkoztatási típusai, 2001

Forrás: KSH T-STAR, valamint népszámlálási adatok alapján saját számítás és szerkesztés

Az egyes típusok térben is határozottan elkülönülnek (61. ábra). Az agrárvárosok például három jelentős koncentrációt alkotnak, tulajdonképpen a Kis- és Nagykunságban, valamint Békés megye déli részén. Bács-Kiskunban a Kiskőrös-Soltvadkert-Kecel háromszög, Jánoshalma, Bácsalmás, Kiskunmajsa, valamint Solt, illetve Mórahalom a legfontosabb települései ennek a körnek. Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben Kisújszállás, Kenderes, Abádaszalók, valamint Nádudvar és Kaba, Békésban Csorvás, Mezőhegyes és Tótkomlós tartozik ide. Ezekon kívül elszórtan találunk egy-egy hasonló települést a Dunántúlon is: Bóly az egyetlen, amely ráadásul beingázási túlsúllyal jellemezhető közülük, Nagybjom – és a szatmári Nagyecsed – esetében nem az agrárgazdaság fejlettségét, hanem az urbanizációs alacsony fokát lehet inkább megnevezni okként.

Az iparinak nevezhető kisvárosok területi koncentrációja legalább ennyire erőteljes. Az Észak-Dunántúlon ezek túlnyomó többségben vannak az összes kisvároson belül. Egyikük-másikuk, mint láttuk, kiterjedt munkaerő-vonzással is rendelkezik: mindenekelőtt Sárvár és Mór, valamint Balatonfűzfő. Számos kisváros elsősorban elingázói révén mondható jelenleg iparinak, például Várpalota, Polgárdi, Berhida, Adony, illetve Csepreg, Zalalövő is.

A másik ipari típusú kisvárosokkal jellemezhető térség Tolna megye, ahol természetesen kiugrik Paks, de ide volt besorolható Tolna, Bonyhád és Simontornya is. Szigetként emelkedik ki Somogyból Tab, és hasonló ipari szigetnek tekinthető még Martfű és Tiszaújváros is. Kisebb koncentrációk figyelhetők meg a Hajdúság északi részén és a Zagyva völgyében – de ezekre a városokra már inkább az elingázás a jellemző. Sok esetben az olyan nagyobb, funkcionálisan sokoldalúbb, és foglalkoztatási központként működő városok már a kiegyensúlyozott, és nem az ipari kategóriába fértek be. Ilyen ebből a térségből például Jászberény, Pásztó, de meglepő módon a nyugati végeken Szentgotthárd is.

A terciér szektor típusai közül a 3. és 5. csoportok koncentrációja a budapesti és balatoni térségben jellemző, ezeken kívül alig-alig találunk igazi szolgáltatóvárost, csak néhány vasutas-település (Záhony, Újszász, Füzesabony), a miskolci agglomeráció kisvárosai (Nyékládháza, Emőd, Felsőzsolca), Harkány és Siklós fürdő-, illetve bevásárlóturizmussal jellemezhető párosa Baranyában, valamint ÉK-Magyarország két hagyományos központja, Kisvárdá és Mátészalka fért be ezekbe a kategóriákba, ahol a gazdasági jellegű szolgáltatások a közcélúakkal legalább meg egyező jelentőséggel vannak jelen. Érdekes, hogy a budapesti és a miskolci agglomerációkban jellemző típus nem jelenik meg Debrecen vagy Szeged környékén.

A 4., közszolgáltatónak elkeresztelt típus az északkeleti és keleti peremvidék jellemzője: Putnok, Edelény, Szikszó, Encs, Gönc, Tokaj és Sátoraljaújhely Borsodban, Abaujban és Zemplénben, Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Baktalórántháza, Nyírbátor, Máriapócs és Nagykálló Szabolcsban, Szatmárban és Beregben, továbbá Biharkeresztes, Berettyóújfalú, Elek és Battonya végig a román határ mentén. Az ország belsejében inkább kivételszámba megy (Kalocsa, meglepő módon Zalakaros, Karcag, Albertirsa, valamint az északi határnál Balassagyarmat tartozik ide. Ez az a típus amelyet már korábban is indokoltak látszott megkülönböztetni a többi szolgáltató-típustól, megítélésünk szerint továbbra a közalkalmazottak túlsúlya ebben az esetben elsősorban a többi gazdasági ág fejletlenségének a jele.

A fenti tipizálás alapján viszonylag homogén régiók is lehatárolhatók: ilyen Budapest térsége (ahol a többször bemutatott kétszintűség itt is megjelenik, és a közszolgáltatásokban dolgozók magasabb aránya vélhetően a diplomások magasabb arányát tükrözi vissza), ilyen a Balaton partvidéke. A Dunántúl egyértelműen felosztásában az észak-dél különbség a mérvadó, amelyben Zala és Fejér megyék déli részeink városai inkább a dél-dunántúliakhoz hasonlatosak, amelyen belül viszont kelet-nyugat dichotómia fedezhető fel. Többé-kevésbé egységes az Alföld, leszámítva az altípusként felfogható Bács-Kiskunt, illetve a központi, az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiók határvidékén kialakult átmeneti zónát, ahol az ipari jelleg erősebb. Markánsan elkülönül az „északkeleti sarok”, a Sajó völgyétől a Tiszán és Hajdú-Bihar határáig, ahol a különbség a két érintett megye közül legfeljebb az, hogy a szabolcsi és szatmári kisvárosok sokkal erőteljesebb

térségi foglalkoztató szerepkörrel rendelkeznek. Ezek a területi típusok már előrevetítik a kisvárosok komplex típusainak, illetve a kisvárosi fejlődés térségei lehatárolásának lehetőségét.

7.7. A gazdasági szféra vizsgálatának rövid összegzése

Hogyan összegezhetők a kisvárosok gazdasági átalakulásának tapasztalatai? Megítélésünk szerint nagyon sajátos, részben az országos ágazati és regionális folyamatok által meghatározott, részben azonban a kisvárosi sajátosságok által vezérelt folyamatoknak lehettünk tanúi az 1990-es években.

A gyökerek messzire nyúlnak: az ország gazdasági fejlődésében, ezen belül a városok növekedésében és áttételeken keresztül városiasodásában is meghatározó szerepet játszó industrializáció az 1960-as évek előtt csak igen szelektíven érintette a kisvárosi kört, és elsősorban csak olyan településeken ért el látványos eredményeket, ahol a kisvárosi tradíciók hiányoztak. A szocialista korszak második felében a vidéki iparfejlesztés csökkentette a különbségeket, nem csak a kisvárosi mezőnyön belül, hanem a kis- és a nagyvárosok közötti viszonylatban is. Ennek következményei máig hatóak, mert többek között, ha nem is a legkorszerűbb formában, de megjelent az a gépipar, amely korábban addig lényegében ismeretlen volt ezen a szinten. 1990 után ugyan a gazdasági szerkezet alaposan megváltozik, átalakul, de a szerkezetváltásban előtérbe kerülő új húzóágazatok, ugyanakkor a telephelyválasztás szempontjából előnyben voltak a korábbi telephelyek, ezáltal a korábbi struktúrák részben újra is termelődnek, vagy továbbélnék. Az új területi különbségekben éppen ez, az innovatív ágazatok megjelenése, másodsorban pedig a korábban igen nagy üzemméretet elérő élelmiszer- és könnyűipari központok meglehetősen szelektív és esetleges továbbélése határozza meg.

A terciarizáció folyamata, amely a rendszerváltás utáni gazdaságfejlődés másik meghatározó jegye, megint csak meglehetősen sajátosan érinti a kisvárosokat, amelyek gyarapodtak kereskedelmi szerepkörökben és amennyiben korábban már rendelkeztek ilyennel, sikeresen őrizték meg vagy fejlesztették tovább idegenforgalmi funkcióikat. Ugyanakkor a terciar ágazatok előretörésének másik aspektusa is megjelenik, amikor a gazdaság egyéb ágainak pangása emeli meg ezek relatív súlyát.

Nagyon nagyok az eltérések a kisvárosok térségi gazdasági szerepköreinek tekintetében is. Vannak köztük olyanok, amelyek gazdaságirányító központként, multinacionális cégek nemzeti központjaként vagy telephelyeként igen jelentős helyet foglalnak el a nemzetgazdaságban és foglalkoztató szerepkörük révén a az adott térségben is. Ezzel szemben számos olyan kisvárost találunk az ország több régiójából, amelyeknek önmagukon túlmutató gazdasági jelentősége lényegében nincsen: tucatnál is többet Kelet-Magyarországon, néhányat a Dél-Dunántúlon, de ilyennek lehet tekinteni az agglomerációk olykor igen nagyra nőtt településeinek némelyikét is.

8. A kisvárosok fejlettségének és típusainak komplex vizsgálata

8.1. A kisvárosok fejlettségének számszerűsített indexe

Az előző fejezetekben áttekintésre kerültek azok a tényezők, amelyek a legfontosabb szerepet játszották a kisvárosok 1990 utáni differenciált fejlődési pályáinak kialakulásában. Ezek az elemzések már önmagukban is számos fontos ismeretet szolgáltatottak a kisvárosok szintjén lezajló területi folyamatok specifikumairól. Ebben a fejezetben az eddigiek összegzésével kísérelünk meg átfogó képet adni, részben a felhasznált adatok elemzésével, részben néhány kvalitatív megközelítéssel, modell- és típusalkotással.

Az egyes szférák fejlődési folyamatainak kvantitatív összehasonlítása érdekében megalkotásra került a kisvárosok fejlettségi indexe. Ehhez mindhárom elemzett szférából kiválasztottunk 4-4, jellegzetesnek ítélt mutatót (a népszámlálási, illetve a T-STAR adatbázisból), az alábbiak szerint:

Társadalmi szféra:

Természetes szaporodás	az 1990-2001 évek átlaga
Vándorlási különbözet	az 1990-2001 évek átlaga
Diplomások aránya a megfelelő korú népességből	2001
1000 lakosra jutó nonprofit szervezetek száma	2004

Infrastrukturális szféra:

A közcsonnával ellátott lakások aránya	2004
Az elérhetőségi index értéke	2008
A kórházi ágyak száma és az 1000 lakosra jutó szakrendelési ellátásban kezelt betegek száma	2005
A bejáró középiskolai hallgatók aránya	2005

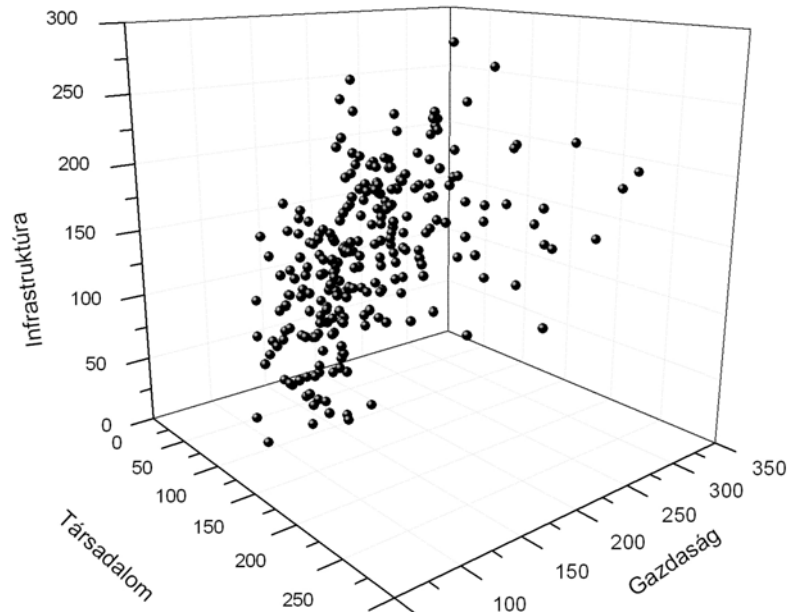
Gazdasági szféra:

Foglalkoztatási ráta	2001
A helyben foglalkoztatottak aránya	2001
1000 lakosra jutó vállalkozások száma	2004
Egy főre jutó személyi jövedelemadó	2004

Minden mutató esetében azonos módon jártunk el, hogy lehetővé váljon az összehasonlítás. A *kisváros-fejlettségi index* alapjaként az adott település értékét a teljes kisvárosi mezőny átlagával arányítottuk, majd a kapott értékeket sorba rendeztük. A legnagyobb érték kapott 100 pontot, a többi arányosan kevesebbet. Azokban az esetekben, ahol a mutatók negatív értéket is felvehetek (természetes fogyás, vándorlási különbözet), a pozitív és negatív értékekre két külön skálát állítottunk fel, és a negatívok esetében reciprokokkal számoltunk, de az eljárás lényegében nem változott. Így megítélésünk szerint lehetővé vált az egyes szférák összehasonlítása, teljes és részleges rangsorok felállítása, sőt, az egyes szférák közötti kapcsolat vizsgálata is, illetve annak számszerű alátámasztása, hogy bizonyos városok sikerében, illetve eredménytelenségében milyen tényezők játszották a főszerepet.

A kapott értékeket ezért először az egyes szférák szerint egymás függvényében kerültek ábrázolásra (62. ábra)

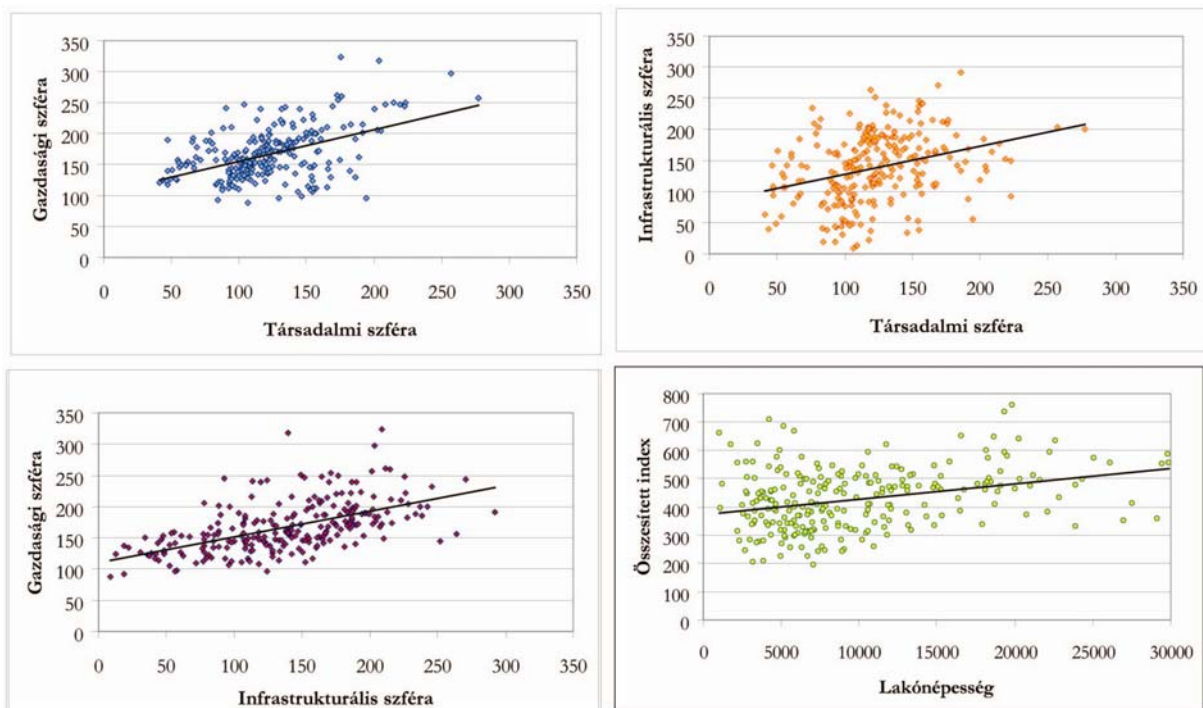
62. ábra. A kisváros-fejlettségi index három komponense

Forrás: saját számítás és szerkesztés

A 62. ábra inkább csak illusztráció: ebben a formájában nem alkalmas elemzésre. Az azonban már első pillanatban is kivehető, hogy ugyan a városok többsége meglehetősen jól koncentrálnak egy tengely mentén, de néhány, mintegy kéttucatnyi település kiugró értékei különösen a társadalmi dimenzióban eredményeznek jelentősebb szóródást. A további elemzést a három komponens egymás függvényében történő hagyományosabb ábrázolása teszi lehetővé (63. ábra).

63. ábra. A kisvárosi fejlődés részindexeinek kapcsolata

Forrás: saját számítás és szerkesztés

Az első három ábrázolt összefüggés esetében nagyjából hasonlóak a tapasztalatok: noha a mutatók értékei láthatóan nem teljesen függetlenek egymástól, a korrelációs együttható (r) értékei nem mutatnak túl szoros kapcsolatot. A társadalomra és a gazdaságra 0,50, a gazdaságra és az infrastruktúrára 0,56, a társadalomra és az infrastruktúrára 0,32 adódik, és ezek az értékek még a rangkorrelációs számítás esetén is csak néhány tizeddel magasabbak.

A társadalmi és a gazdasági index közti összefüggésre elsősorban az a jellemző, hogy elsősorban a középső értéktartományokban szoros a két index közötti kapcsolat. A skála alsó végén, a gazdasági mutató (amelynek persze az átlaga is magasabb mintegy 40 ponttal) jellemzően nagyobb a társadalminál. Ebben a csoportban találunk sok, jelentős ipari hagyományokkal rendelkező várost (Nyergesújfalut, Oroszlányt, Várpalotát), de számos demográfiai értelemben nem különösebben sikeres tradicionális kisvárost is (például Mohácsot, Nagyatádot, Bonyhádot, Mórt, Vasvárt, Sátoraljaújhelyet is) van néhány Balaton-parti is, de olyan kisméretű, gazdasági értelemben erősen „egypólusú” településeket is, mint amilyen Villány vagy Kisbér. A középmezőnyt (mindkét mutató szerint 100-150 pont között, ami azt jelenti, hogy a gazdasági index tekintetében aránylag valamivel gyengébb eredményt értek el, mint társadalmiban) egy földrajzilag és genetikailag nagyon heterogén, de jellemzően viszonylag kicsi (10, de inkább 5 ezer alatti), és 1990 után várossá nyilvánított települések alkotják. Hasonló társadalmi, de a kiugró gazdasági mutatókkal ebben a sávban találjuk szinte az összes balatoni települést is (a két legnagyobbat kivéve). A legnagyobb különbségek a 180-200 közötti társadalmi mutató sávjában alakulnak ki, van itt település mélyen átlag alatti, 94-es, és kiugró, 324-es mutatóval is: előbbi Hajdúsámson, utóbbi Hévíz.

A gazdaság kapcsolata az infrastruktúrával a legszorosabb a három ábrázolt diagram közül. Ugyan a szórás továbbra is meglehetősen nagy, ugyanakkor kevés a kiugró extremitás. A magas gazdasági indexhez csak némely esetben társul közepes infrastrukturális mutató (például Zalakaros, vagy Hévíz esetében, ahol a humán infrastruktúrára vonatkozó értékek húzzák kicsit lejjebb az index ezen komponensét).

Végül a társadalom és az infrastruktúra indexei mutatják a leglazább kapcsolatot, már csak azért is, mert a legkisebb (társadalom, 38,85) és a legnagyobb (infrastruktúra 55,01) szórású mutatóról van szó. Utóbbi elsősorban a közlekedési elérhetőség komponensének számlájára írható. Ennek fényében nem meglepő, hogy igen gyenge infrastrukturális mutatóval rendelkező települések is átlag körüli társadalmi értékekkel rendelkeznek. Ezek azonban általában a gazdaság szempontjából is igen gyengén teljesítenek, vagyis jellemzően olyan településekről van szó (például Cigánd, Abaújszántó, Battonya, Nagybajom, Vésztő, Tótkomlós), ahol az emberi jellegű erőforrások egyedülként közelítik meg legalább az átlagos szintet.

Az ábra negyedik, jobb alsó sarokban lévő diagramja egy másik összefüggést, jelesül az összeített index és a lakónépesség számának kapcsolatára, illetve inkább annak hiányára hívja fel a figyelmet. Mindhárom index esetére igaz, hogy korrelációjuk a népességgel igen alacsony, még a többé-kevésbé népességszámhoz kötött intézményekből is származtatott infrastrukturális index mutatja a legszorosabb korrelációt (az együttható értéke itt 0,46). A különbségek elsősorban a legkisebb településeknél erőteljesebbek, hiszen itt közel azonos népességgel válhatott várossá Zalakaros és Pálháza, Cigánd és Hévíz – vagyis a legsikeresebb kategóriába kerülő üdülővárosok és a leghátrányosabb térségek kis központjai.

5. táblázat. Korrelációs együtthatók az egyes mutatók és részindexek között

Indexek	term.sz.																
term. szap.	1	migr.															
migráció	-0,26	1	dipl.														
diplomások	-0,07	0,08	1	nonpr.													
nonprofit	-0,14	-0,08	0,61	1	TÁRS												
TÁRS.	0,49	0,46	0,58	0,41	1	foglalk											
foglalk.	-0,18	0,18	0,58	0,37	0,32	1	bejár										
bejárók	0,03	-0,24	0,37	0,50	0,17	0,27	1	vállalk.									
vállalk.	-0,15	0,12	0,70	0,59	0,42	0,43	0,41	1	Szja								
Szja	0,06	0,13	0,82	0,40	0,56	0,74	0,28	0,53	1	GAZ							
GAZD.	-0,07	0,06	0,82	0,60	0,49	0,79	0,64	0,77	0,85	1	csat.						
csatorn.	0,03	-0,03	0,44	0,38	0,29	0,45	0,28	0,40	0,45	0,52	1	közlek					
közlek.	0,01	0,31	0,23	-0,17	0,23	0,32	-0,33	0,18	0,40	0,20	0,14	1	e.ü.				
e.ü.	-0,12	-0,08	0,39	0,29	0,10	0,26	0,38	0,27	0,25	0,37	0,24	0,01	1	közisk.			
Középisk.	-0,07	-0,14	0,38	0,31	0,10	0,16	0,36	0,13	0,19	0,27	0,23	-0,03	0,44	1	INF		
INF.	-0,04	0,05	0,58	0,32	0,32	0,51	0,24	0,41	0,55	0,56	0,72	0,51	0,59	0,62	1		

Az egyes mutatókat részletesen ld. a 118. oldalon

Az egyes rész-indexek, illetve az azokat alkotó komponensek közötti korrelációs együttható értékeit az 5. táblázat mutatja be. Félkövérrrel a három főindex, szürkével a viszonylag szorosnak mondható, $r = 0,6$ –nál nagyobb kapcsolatok vannak kiemelve. Ezek elsősorban a gazdasági indexen belül vannak, ahol az egyes mutatók (foglalkoztatottság, vállalkozások, jövedelemadó) egymást erősítik. Itt a bejárók aránya az egyetlen, némileg ezektől eltérő módon eloszló mutató. A keresztkapcsolatok közül ki kell emelni két társadalmi mutatót, a diplomások arányának és a nonprofit szervezetek 1000 főre jutó számának hatásait. Ez utóbbinak kapcsolatairól (diplomások, SzJA, vállalkozások) már volt szó, de figyelemre méltó a diplomások és a gazdasági főindex kiugróan erős kapcsolata, amely mind a jövedelmeken, mind pedig a magasabb foglalkoztatottsági szinten keresztül hat. Áttételesen tehát, de ilyen értelemben igazolódni látszik a helyi értelmiség és a kisvárosi siker kapcsolata.

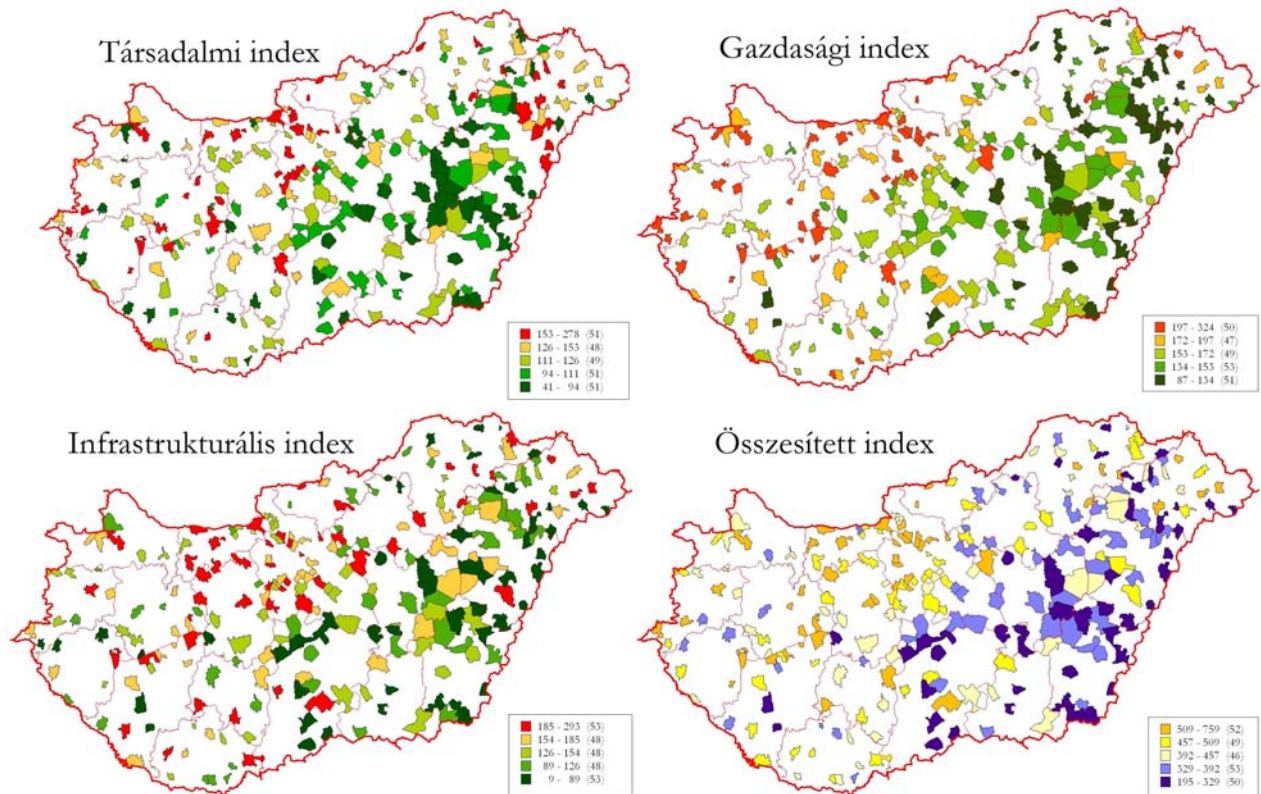
Az infrastruktúrális főindex – saját részindexeit leszámítva, amelyek közül meglepő módon a csatornázottság tűnik legjelentősebbnek – az jövedelemadóval, a foglalkoztatással és a diplomások arányával van – nem kifejezetten erős – kapcsolatban. Mindenesetre az infrastruktúra és a gazdaság között jóval szerényebb összefüggéseket találtunk a vártnál. A diplomásokkal való kapcsolat pedig logikusan következik az intézményi mutatókból.

Vannak példák negatív előjelű összefüggésekre is. A természetes szaporodás például nem kevesebb, mint hét mutatóval és két részindexszel, de kevés kivételtől eltekintve ezek igen gyenge értékeknek minősíthetők. A legszorosabb fordított kapcsolat még a migráció és a természetes szaporodás között áll fenn, emlékeztetve a pozitív szaporodással rendelkező kisvárosok népességkibocsátó szerepére, valamint arra, hogy a jelentősebb bevándorlási célpontok továbbra is természetes fogyással jellemezhetők. Ezt szuburbanizációs sajátosságnak kell tekintetnünk, hiszen a korábbi évtizedekben, amikor a városokba irányuló inter-, majd intraregionális migráció fő motívója a munkavállalás volt, napjainkban a lakóhely-vezérelt migráció egy érettebb, demográfiailag már kevésbé aktív korosztály költözését valószínűsíti.

Fordított a kapcsolat továbbá a közlekedés és nonprofit szervezetek, valamint a közlekedés és a bejáró foglalkoztatottak között. Mindkét jelenségre a magyarázat feltehetően a budapesti agglomerációban adódik, ahol az általában kiugróan jó elérhetőségi értékhez – a pesti oldalon legalábbis – visszafogott nonprofit aktivitás tartozik. Továbbá, a jó közlekedési elérés – hasonló logika mentén – nem a be, hanem inkább az elingázást segíti elő.

Az egyes részindexek, valamint az összesített index eloszlásának területi képében természetesen visszaköszönnek a korábbi elemzések megállapításai is. (64. ábra)

64. ábra. Kisvárosi fejlettségi indexek

Forrás: saját számítás és szerkesztés

A térképeken most az egyszerűség és az összehasonlíthatóság kedvéért kvintilisek kerültek ábrázolásra valamennyi térképen, az első három, részindexes verzióban megegyező színskálával. A legnagyobb különbségek talán a társadalmi és a gazdasági szféra fejlettségét bemutató ábrák között vannak. Társadalmi értelemben az Észak-Alföld számos kisvárosa ugyanis erőforrásokkal viszonylag jól ellátott. Mivel ezek a viszonylag kevés, természetes szaporodással rendelkező település közé tartoznak, és mivel némelyikben a vándorlási különbözet értéke is pozitív, az itt nyert előnyöket a minőségi mutatókban elért gyengébb teljesítményük sem rontja le számottevő mértékben. Hasonló a helyzet egyébként Borsod-Abaúj-Zemplén megye némely települése esetében is.

Fordított viszont a helyzet a Dunántúl északi részén, ahol a gazdasági (és infrastrukturális) adottságok, illetve eredmények nem mindig tükröződnek a társadalmi szférában. Ettől délre a Dunántúl középső részén van egy átmeneti zóna, ahol a kisvárosok, Zalaötvőtől Várpalotán és Sárbogárdig kisvárosi értelemben is belső perifériának tekinthető zóna: eleve kisebb, funkcióikban szegényebb, és általában minden szférájukban fejletlenebb települések alkotják, mint az északi részt. A Dél-Dunántúl kettős, önmagában is megosztott, és térszerkezeti szempontból nyugat és kelet közötti átmenetet képviselő helyzete a kisvárosok szintjén is megjelenik: hiába vannak intézményekben viszonylag gazdag, jelentős kisvárosai, ha a gazdasági és demográfiai problémák sokkal inkább a dél-alföldi, mintsem az észak-dunántúli településekhez teszik őket hasonlatossá.

Az Alföld nagy része, bármilyen jelentős szerepet játszottak is a magyar városi hagyományokban az itteni mezővárosok, tele van minden szféra tekintetében igen gyengén teljesítő településekkel. Különösen a Tiszántúl helyzete aggasztó e tekintetben, ahol Debrecentől Szegedig mind-

össze négy olyan kisvárost találunk, amely ne az alsó két kvintilis valamelyikében helyezkedne el összesítésben, és jellemző módon, mindhárom részelem tekintetében is.

Az összesített index tekintetében Budaörs az abszolút bajnok: ezen a legutóbbi évek szakirodalomban is megörökített folyamatait ismerve kevés meglepő akad. A dolgozat függelékében megtalálható a teljes táblázat, de itt is kiemeljük az első és utolsó 20-20 kisvárost.

6. táblázat. *A legfejlettebb és legfejletlenebb kisvárosok (a kisvárosi fejlettségi index első és utolsó 20 helyezettje)*

rang	város	index	rang	város	index
1.	Budaörs	758,15	231.	Nyírlugos	281,81
2.	Szentendre	735,50	232.	Gönc	278,78
3.	Hévíz	708,03	233.	Tompa	278,50
4.	Fonyód	683,91	234.	Abaujszántó	275,33
5.	Aszód	668,85	235.	Nagybajom	273,17
6.	Zalakaros	662,05	236.	Tiszacsege	268,57
7.	Százhalombatta	651,16	237.	Mindszent	259,95
8.	Tiszaújváros	645,30	238.	Sarkad	258,07
9.	Paks	641,09	239.	Füzesgyarmat	255,32
10.	Siófok	631,92	240.	Elek	255,13
11.	Bábolna	622,59	241.	Kecel	248,18
12.	Budakeszi	620,51	242.	Kadarkút	246,34
13.	Visegrád	618,03	243.	Vésztő	246,25
14.	Balassagyarmat	598,90	244.	Battonya	242,12
15.	Záhony	598,76	245.	Kunhegyes	240,82
16.	Csorna	591,74	246.	Komádi	224,38
17.	Szigetszentmiklós	591,55	247.	Abádszalók	224,11
18.	Keszthely	591,37	248.	Borsodnádásd	207,89
19.	Esztergom	587,02	249.	Cigánd	203,28
20.	Komárom	579,56	250.	Nagyecséd	195,02

Forrás: saját számítás és szerkesztés

Az élmezőnyből is kiemelkedik Budaörs és Szentendre. Előbbi első lett a személyi-jövedelemadó egy főre jutó értékében, és 90 pont felett teljesített a diplomások aránya és a közlekedési elérhetőség mutatóiban is, viszont kifejezetten gyenge, 20 pont alatti két klasszikusan a központi szerepkörökhöz kapcsolható mutatója, az egészségügyi és a középiskolai. Szentendre egyik mutatóban sem szerzett 100 pontot, de az egészségügy az egyetlen Achilles-sarka, teljesítménye nagyon kiegyensúlyozott minden szféra tekintetében.

Az első húszban találunk még agglomerációs kisvárosokat, igaz, nem sokat. Szigetszentmiklós és Budakeszi tekinthető klasszikus értelemben ilyennek, Aszód esetében egy korábbi hagyományos, központi szerepkörökkel (kiemelkedően oktatással) rendelkező kisváros agglomerálódásáról beszélhetünk.

Bekerültek az élmezőnybe üdülőtelepülések is: Fonyód, Hévíz, Zalakaros, Siófok, Visegrád, Keszthely – melyek közül azért a több lábbon álló, vagyis a méretüknél és szerepkörüknél fogva a szezonon kívül is városnak tekinthetőek szerepelnek itt hiánytalanul. Itt vannak a sikeresen átalakult (továbbélő?) ipari kisvárosok: Százhalombatta, Tiszaújváros és Paks, de hasonlóan a szocializmus kori gazdasági funkciók eredményes átstrukturálódása figyelhető meg Záhony és a meglepően jól teljesítő Bábolna esetében is.

Feltűnő viszont a tradicionális kisvárosok, a hagyományos központi helyek hiánya. Esztergom, Csorna, Komárom és Balassagyarmat sorolható ide. És nem találunk egyetlen egykori alföldi mezőváros sem a legjobbak között.

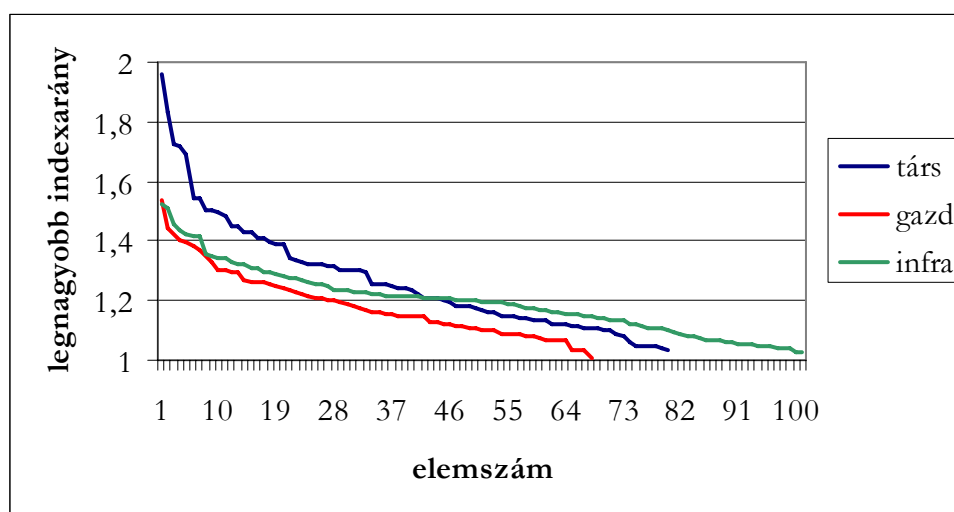
Az utolsó 20 helyezettet tanulmányozva a földrajzi különbségek még feltűnőbbé válnak. A vizsgálat igazolta, hogy Kadarkút és Nagybajom várossá nyilvánítása nem véletlenül keltett a maga idején némi meglepetést: mindössze ez a két Dunától nyugatra fekvő település bontja meg a kelet-magyarországi kisvárosok tömbjét. Ebben a térségben még a (potenciális) idegenforgalmi jelentőség sem képes ellensúlyozni a negatív hatásokat (Abádszalók). Tegyük gyorsan hozzá, hogy a többnyire a Sajó-Tisza vonaltól keletre elhelyezkedő települések általában kicsik, alföldi mértékkel mérve különösen azok, így intézményeik sem igen képesek ellensúlyozni a gazdasági mutatóikban felhalmozott lemaradásokat. Ugyan általában véve nincs szoros kapcsolat a méret és a fejlettség között (ld 63. ábra), de ebben a szegmensben ez mégis igaz: a fejletlenek mezőnyében a kisebb lélekszámúak kullognak leghátul.

8.2. A kisvárosi fejlődés polaritása

Visszatérve az elemzési keretként alkalmazott tetraéder-modellhez: a települések harmonikus fejlődését az egyes szférák egymáshoz képesti kiegyensúlyozottsága biztosítja, illetve jelzi. A fent ismertetett indexet éppen ezért nem csak az egyes városoknak a kisvárosok mezőnyében elfoglalt helyének meghatározására, illetve, a fejlődést meghatározó tényezők kölcsönhatásainak elemzésére, hanem a városok kiegyensúlyozottságának vizsgálatára is felhasználtuk.

Ennek érdekében megvizsgáltuk, hogy az adott települések összesített indexért milyen arányban felelős a három részindex. Természetesen nem egyformán: az egyes részindexek szempontjából eltérően szóródnak a települések, így a társadalmi index átlagosan 28,6%-os, a gazdasági 39,1%-os, az infrastrukturális pedig 32,3%-os átlagos súllyal szerepel. Ezekhez az átlagokhoz viszonyítottuk az egyes települések valós értékeit. Mind a 250 esetben kiválasztottuk a legnagyobb arányt, vagyis azt a részindexet, amely a legnagyobb relatív súllyal szerepel, vagyis az átlaghoz viszonyított aránya a legmagasabb. A legmagasabb arányt kiválasztva kaptunk egy abszolút sorrendet is: az 1. rangot Hajdúsámson (társadalmi indexe az átlagos 190%-a), a 250.-et Kisköre kapta, amely a legjobban testesítette meg az átlagot ennek a mutatónak az eloszlásában. A polaritási rang mellett természetesen így a polaritás iránya is adott volt.

65. ábra. Eltérő polaritású kisvárosok száma és polaritási indexe

Forrás: saját számítás és szerkesztés

A kisvárosok polaritása nem egyenletesen oszlik meg: elvileg 81-nél a társadalmi, 68-nál a gazdasági, 101-nél az infrastrukturális szféra az aránylag legfejlettebb. A legtöbb kiugró érték a társadalmi index esetében van, az infrastrukturális és a gazdasági polaritás mértéke (vagyis a legmagasabb index viszonylagos részesedése) ennél általában alacsonyabb (65. ábra).

A polaritás vizsgálata részben alátámasztani látszik a harmonikus településfejlődés fontosságát, de koránt sem a várt mértékben. Ezt a hipotézist azzal lehetne igazolni, hogy a magas fejlettségi indexű települések alacsony szintű polarizáltsággal rendelkeznek, vagyis nincs jelentős különbség az egyes településalkotó szférák között. Valójában ez az összefüggés egy az egyben nem igazolható. A két rangsorrend közötti korreláció negatív előjelű ugyan, de igen alacsony ($r = -0,18$). A kapcsolat igazából csak egyetlen szegmensben tűnik erősnek. A fejlettségi rangsor 200-250 helye között, vagyis a legfejletlenebb 20%-nál a két index kapcsolatára számított együttható $-0,4$ -es értéke már valamivel jobban jelezi ezt az összefüggést. Vagyis a kisvárosok esetében egy-egy szféra kiugró értéke negatívumként értékelhető, és a többi szféra fejletlenségéből adódik.

Ez valószínűleg abból adódik, hogy a számítási módszer miatt a kiugrások sokszor nem egy-egy szféra kiugró fejlettségére, hanem a többi fejletlenségére utalnak. Vagyis polarizáltak számítanak például azok a kisvárosok, amelyekben a társadalmi szféra értékei viszonylag jók (például az Észak-Alföld számos települése, ahol a természetes szaporodás pozitív), de a másik két szféra összevetésben igen gyenge (kis településméret, ebből adódóan kevés intézmény, alacsony gazdasági teljesítmény, közlekedési elzártság stb.) Viszont ezek a városok általában az összesített indexben igen gyengén teljesítenek: Borsodnádasd (polaritási index: 8, fejlettségi index 248), Nagyecsed (10 – 250), Kadarkút (7 – 242), Abádszalók (18 – 247) vagy Cigánd (2 – 249) kiválóan illusztrálják ezt az összefüggést.

Noha kézenfekvő lenne, hogy a polaritás és a népességszám között is találunk összefüggést, hiszen a nagyobb városoknál elvileg a funkciók sokszínűbbek, egy-egy jellegzetesség kevésbé kiugró. A korreláció számítása (a polaritási index és a népességszám szerinti rangérték között) nem igazolta ezt a feltevést: az együttható negatív, vagyis a fordított kapcsolat elvileg igaz, de erőssége nagyon gyenge ($r = -0,13$).

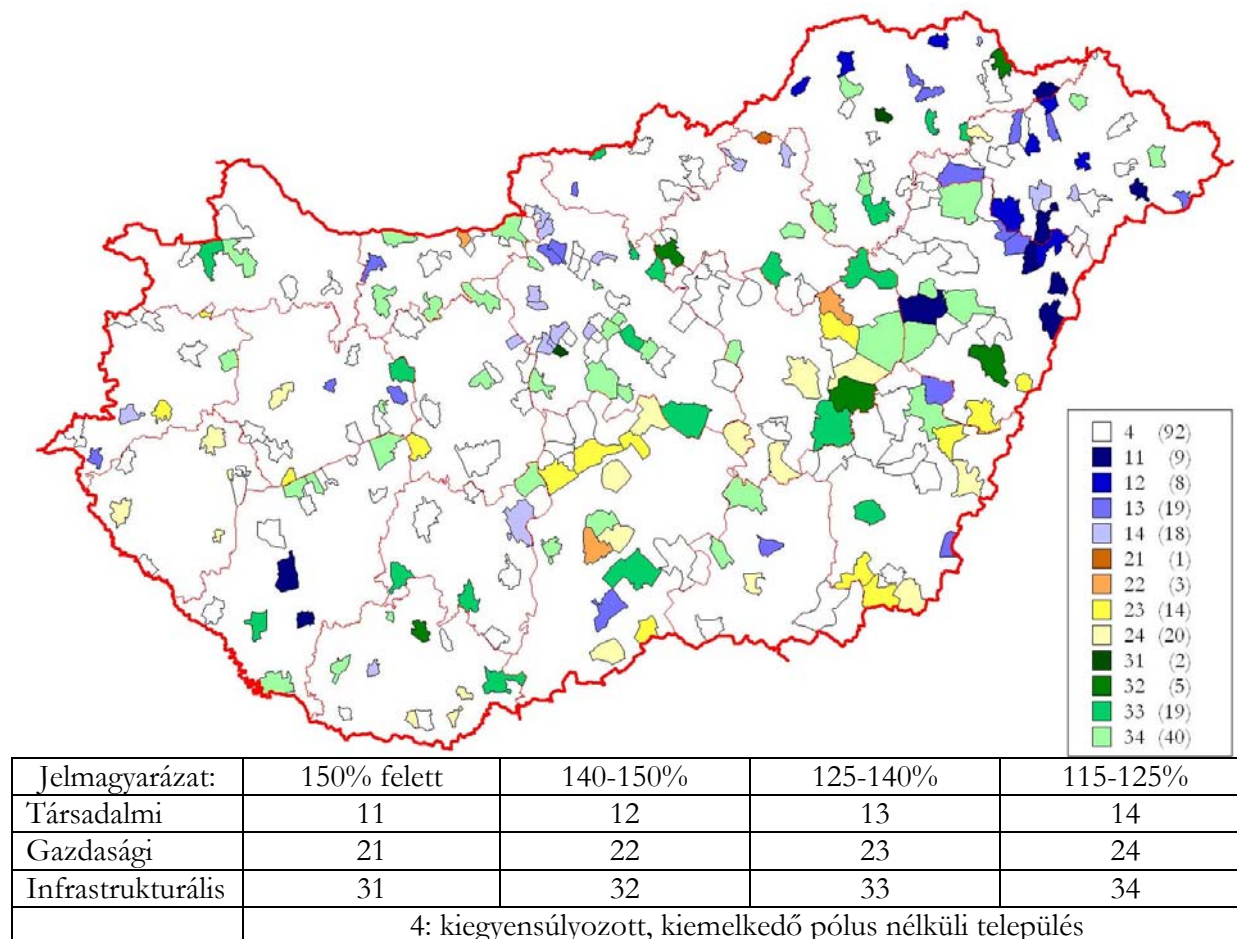
A következő ábrán a kisvárosok polaritásának területi eloszlását vizsgáltuk. A küszöb a valamelyik pólusba történő besoroláshoz az index 115%-a volt, amely esetben egyetlen tényező sem haladta meg legalább ekkora mértékben az átlagot, a települést ebből a szempontból kiegyensúlyozottnak minősítettük. Az egyes polarítások mértékét egyenként négyfokú skálán ábrázoltuk (66. ábra)

Noha számos esetben a polaritás vizsgálata nem igazolta az előzetes várakozásokat – például a gazdasági mutatókban kifejezetten jól teljesítő, Észak-Dunántúli városok, vagy akár például Budaörs – nem nyertek gazdasági polaritást, vagy legalábbis nem kiemelkedő mértékben. Ez részben magyarázható az egyes mutatók közötti korrelációs viszonyokkal (ld. 5. táblázat). Másfelől számos esetben az értékek eloszlása nem tűnik véletlenszerűnek, hanem határozott földrajzi koncentrációkat mutat.

A társadalmi szféra kiemelkedő arányaival, vagyis társadalmi polaritással rendelkező városok többnyire az ország északkeleti csücskében találhatóak, néhány jellegzetes kivételtől (Kadarkút, Nagybajom) eltekintve. Enyhe társadalmi polaritás jellemzi az agglomeráció számos városát is – amely a korábbi elemzések alapján kézenfekvőnek tűnik. Van azonban némely eset, ahol a különbségek valójában igen kicsik, és nehezen magyarázhatóak, esetleg a módszer tökéletlenségére utalnak. Paks például társadalmi polaritást nyert, bár gazdasági pontszáma valamivel magasabb volt (de a polaritásnál végül az átlagostól való eltérést vettük figyelembe). Ugyan a gazdasági mutatók közül kettő (foglalkoztatás, SzJA) tekintetében is kiemelkedően, 80 pont felett teljesített, mégis, a négy, átlagosan 55 pont körüli társadalmi mutató valamivel nagyobb mértékben haladta meg a vonatkozó index átlagos arányát. Hogy egy tipikusabb példát is elemezzünk: Óriszentpéter kiemelkedő (90 feletti) nonprofit, valamint jónak mondható vándorlási mutatójával a kirívóan gyenge (5,5) szaporodási mutató ellenére is relatíve jobb eredményt ért el, mint a gazdaságiban, ahol a kedvező foglalkoztatási mutatók sem tudták ellensúlyozni a vállalászási- és jövedelmi té-

nyezők hatását. Az igazi aszimmetria itt tulajdonképpen a harmadik szféra gyengeségében nyilvánul meg (a középiskolai konkrétan, az egészségügyi jó kerekítéssel nulla, az elérhetőségi mindössze 17 pont).

66. ábra. Kisvárosok fejlettségének polaritása

A társadalmi szféra leginkább Hajdúsámsonban emelkedik ki a többi közül (ez egyben a polaritási ranglista első helyét is jelenti). A társadalmi – gazdasági – infrastrukturális részarány itt 56-28-16, és ebbe még az is „belefért”, hogy a nonprofit aktivitás igen alacsony (12 pontos érték), és általában véve, a társadalmi részindex összességében nem haladja meg a 200 pontot. Más szóval, ebben az esetben az egy átlagot valamivel meghaladó részindex két igen gyenge mellől emelkedett ki.

A gazdasági polaritású városok zavarbaejtőek: nehezen találhatók bennük közös pontok, szét-szórtnak helyezkednek el, de többnyire alföldiek. Nincsenek benne ebben a körben a sikeresen átalakult ipari városok, de a sikertelenek sem igazán: Borsodnádasd és Látatlan képviseli ezt a klasszikus profilt. Zalakaros és Hévíz két olyan város, amelynek az előzetes várakozások szerint is itt van a helye (de a polaritás mindkét esetben nagyon enyhe), de például Harkány és az üdülővárosok többsége már hiányzik. Ebben a csoportban találunk viszont számos dél-alföldi kisvárost, alapvetően hasonló logikával, amit az előbb, Hajdúsámson esetében már bemutattunk. Példának okáért a 205. fejlettségi helyet megszerző Mezőhegyes 54-157-104 pontot teljesített sorra a három részindexben. A társadalmi mutató tehát különlegesen gyenge (a vándorlási és a természetes szaporodási mutató összege (!) 1 pont, de diplomásokban és civilekben sem bővelkedik), az infrastrukturális szintén elég gyenge (az elérhetőségből és az egészségügyből kevés, a középiskolából és a csatornából aránylag több pontot szerzett), viszont a gazdasági részindex esetében három mutató elfogadható, csak a vállalkozások tekintetében gyenge a város.

elfogadható, csak a vállalkozások tekintetében gyenge a város. Ez így már elég is a gazdasági polaritáshoz. Egyébként a gazdasági polaritású kisvárosok mind átlagos fejlettség, mind pedig átlagos méret szempontjából leghátul állnak a három csoport közül.

Ezzel szemben az infrastrukturális szféra fölényével jellemezhető települések aránylag a legnagyobbak, és a legfejlettebbek is egyben. Földrajzi értelemben dekoncentráltak, de viszonylag jól testesítik meg a nagyobb lélekszámú és több intézménnyel rendelkező, tradicionális dunántúli és alföldi kisvárosok típusát. Jól megfigyelhető ez például a Dél-Dunántúlon, ahol Mohács, Komló, Siófok, Barcs, Nagyatád, Bonyhád és Szigetvár is ebbe a csoportba kerültek. Bonyhád például különösen a szaporodási és migrációs adatok miatt gyenge társadalmi, és az ehhez képest határozottan jobb (188 pontos) gazdasági indexe mellett valamivel jobban teljesített az infrastruktúrában, köszönhetően középiskolai és csatornázottsági mutatóinak.

8.3. A kisvárosi átalakulás jellegzetes típusai

A kisvárosi differenciálódás különböző dimenzióinak vizsgálata után nyilvánvalóvá vált, hogy a sikeresség vagy a sikertelenség eltérő komponensek mentén valósulhat meg. Éppen ezért szükségesnek látszott a kisvárosok átalakulásának vizsgálatának lezárásaként olyan komplex típusokat alkotni, amelyek egyaránt figyelembe veszik a genetikai, a funkcionális, és a dinamizmusban megmutatókozó különbségeket. A tisztán matematikai-statisztikai besorolás lehetőségét elvetve, végül a korábbi elemzések adatai közül támaszkodva a fejlettségi index, a foglalkoztatási-típusok, valamint részben a polaritási index adataira alkottuk meg a típusokat, illetve soroltuk be az egyes kisvárosokat. A tipizálásnál újra támaszkodtunk a dolgozat háttérében elemzési-logikai keretként végigfutó tetraéder-modellre, amelyből a településalkotó szférák koncepcióját emeltük át ide is.

Ennek megfelelően, alapvetően négy csoportba soroltuk a kisvárosokat, számos alcsoporttal. A négy csoport alapját egy-egy településalkotó szféra dominanciája, vagy annak hiánya képezte, amely megítélésünk szerint megfelel annak a tényezőcsoportnak, amellyel a kisváros „jelen van” a földrajzi tér interakciós rendszerében, vagy amely a legintenzívebb sűrűsödést mutatja az adott település esetében.

Ennek megfelelően az alkalmazott besorolás szerint beszélhetünk gazdasági, társadalmi, infrastrukturális központokról, illetve olyan komplex városokról, ahol egyik szférában sem tapasztalhatunk kiugró hiányosságokat, vagy kiugró többletet.

A infrastrukturális központok alatt alapvetően intézményeket, (köz)szolgáltatásokat értünk (ld. 9. ábra). Némely esetben nyilván az infrastruktúra vonalas elemei is szerepet játszanak a differenciálódásban, de megítélésünk szerint elsősorban közvetetten: hatásuk a gazdasági szférán (Záhony, Budaörs) vagy akár a társadalmon keresztül jelentkezik. Módszertanilag a besorolás alapját elsősorban az infrastrukturális részindex, azon belül is az intézményi mutatók képezték, ezeknek a fejlettségi indexben betöltött súlya, illetve a gazdasági részindex negatív eltérései. Döntően olyan települések kerültek tehát ide, amelyek intézményeikből élnek. Végül ez lett a legkevésbé népes csoport.

A társadalmi központ helyett szerencsésebbnek tűnik a döntően lakóhelyi funkciók kiemelése, ide ugyanis olyan települések nyertek besorolást, amelyek mindenekelőtt méretükből adódóan városok, amelyekben a városi funkciókat, a szolgáltatásokat döntően csak a helyi lakosok veszik igénybe. A besorolás alapja egyrészt a társadalmi részindex ereje, és általában az intézményi mutatók gyengesége volt. Előbbiből különösen fontosnak tekintettük az erős vándorlási mutatót, de figyelembe vettük a természetes szaporodást is. Fontos szerepe volt az ingázási mutatónak, az elingázók jelentős fölénye alapja volt az ide sorolásnak, amely általában magas foglalkoztatási értékkel párosult. De kerültek ebbe a főcsoportba olyan települések is, amelyek igazából közel stabil munkaerő-mérleggel, de alacsony szintű foglalkoztatással, kevés intézménnyel, de növekvő lakossággal, viszont gyenge képzettségi és nonprofit mutatókkal rendelkeztek, vagyis olyan – általában

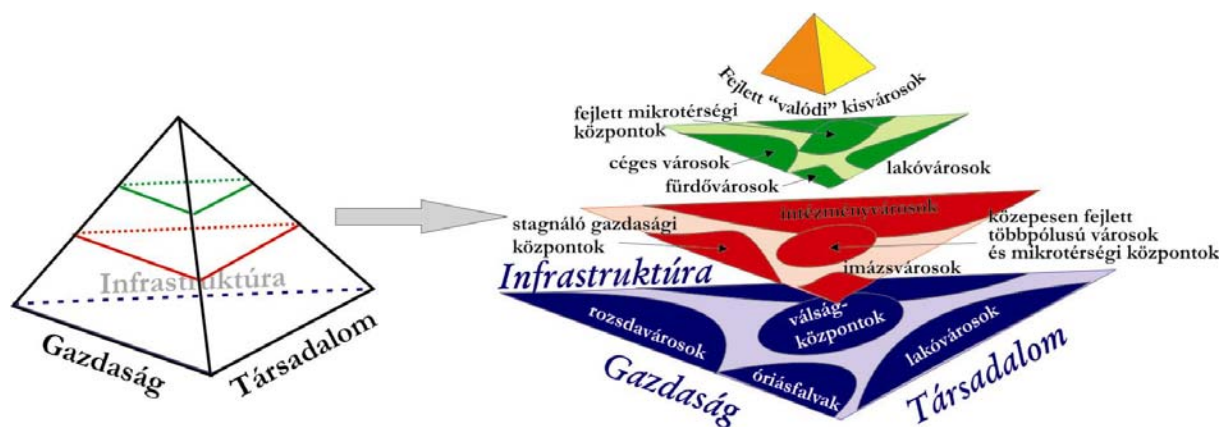
igen fejletlen – városok, amelyek nagyon csekély térbeli hatásrendszerrel dicsekedhetnek. Hosszas hezitálás után ide soroltuk be az ún. imázs-településeket (ld. Pirisi G. – Trócsányi A. 2006), amelyek ugyan markánsan megfogható csoportot képeznek, de ezt nehéz bármely szférának megfeleltetni. Végül úgy ítéltük meg hogy ebben az esetben a település jelentőségét adó imázs, mint márkanév alapja talán leginkább társadalmi tényezőkből gyökerezik.

A gazdasági központok talán a legegységesebbek: a fejlettek közülük általában jelentős munkaerő-vonzó települések, versenyképes nagy- és közép vállalatok szék- vagy telephelyei, jövedelmi és foglalkoztatási mutatóik jók, az ipari foglalkoztatottak aránya jelentős. Másik oldalon azonban ide soroltuk azokat a korábbi gazdasági központokat is, amelyek ma már általában gyenge foglalkoztatási és jövedelmi mutatóval és elvándorlással jellemezhetőek, erodálódtott társadalmuk erőforrásai meglehetősen gyengék, de intézményi hátterük sokszor a korábbi fényesebb idők emlékeként viszonylag fejlett. Ez az alsó csoport így némileg genetikusabb a többinél. Szintén a gazdasági csoport alrendszerét alkotják a fürdővárosok (jól körülírhatóak statisztikailag: magas vendégéjszaka-szám, magas foglalkoztatás, erős nonprofit aktivitás egyaránt jellemzi őket. Ezeknek a jól alkalmazkodó, világra nyitott településeknek az ellenpontjaiként is felfoghatóak azok a jellemzően alföldi települések, amelyek átlagos, vagy az alatti fejlettségük mellett döntően mezőgazdasági funkcióikkal tűnnek ki.

Végül maradtak a komplex települések, közel sem egységesen. Legalább két nagy alsó csoport van: a sokoldalúan fejlett, „valódi”, vagy inkább a legszűkebb értelemben vett kisváros (egyenletes arányú részindexek, foglalkoztatási szerepkör, stabilitás körüli vándorlási mérleg, intézmények, nonprofit aktivitás) mellett találunk itt kisebb, mikrotérségi központokat, kevesebb intézménnyel, de adott esetben szintén kellően fejlett társadalmi és gazdasági szférával. Ha haladunk lejjebb a fejlettségi index mentén, akkor azt találjuk, hogy mind a kisebb, mind a nagyobb méretű települések – utóbbiak leginkább az ún. térszerkezeti típusú új városoknak feleltethetők meg (Tóth J. 1996) – egyenletesen zsugorodnak minden szférában, különösebb egyensúlytalanságok nélkül. Jellemzően alsó csoportot alkotnak itt azok a többnyire kis méretű „központi helyek”, amelyek elmaradt terek (jellemzően inkább alsófokú) központjaként nyerték el a városi címet.

Megkíséreltük egy ábrán összefoglalni a jellegzetes típusokat, alkalmazva az egyes modelleket. A tetraéderből három metszetet készítve ragadtuk a legjellegzetesebb altípusok pozícióit, ez esetben úgy értelmezve, hogy az egyes oldalak megfeleltek a fentebb vázolt három fő típusnak, a három oldaltól egyforma távolságban futó függőleges tengely a kiegyensúlyozott fejlődésű településeknek, a függőleges dimenzió pedig a viszonylagos fejlettségnek. Végeredményként ez az ábra született meg (67. ábra).

67. ábra. A tetraéder-modell alkalmazása a kisvárosok komplex típusaira

Forrás: saját szerkesztés

A modell természetesen tartalmaz bizonyos egyszerűsítéseket: példának okáért elméletileg sem ábrázolnak a kiragadott metszetek minden kisvárost, csak a jellegzetes típusokat, és *ezek elfoglalt*

pozíciói sem pontos számításokon, csupán elvonatkoztatásokon alapulnak. A piramis csúcsa, amelyet logikailag csak a szűkebb értelemben vett, intézményi, társadalmi és gazdasági funkciókkal egyaránt rendelkező, ráadásul fejlett városok foglalnak el, valójában nem ennyire egyértelmű, hiszen a fejlettségi index abszolút első helyeit nem feltétlenül ilyen városok foglalják el, hanem néhány esetben például fürdővárosok. Mégis, elszakadva az index logikájától, komplex megközelítésben ezek kisvárosiassága elmarad az összetettebb funkció-tömeggel rendelkező társaik mellett.

Az ábra mellett táblázatban is összefoglaltuk a kisvárosi típusok legfontosabb jellemzőit (7. táblázat).

7. táblázat. Kisvárosok fejlettségi típusai, és az egyes típushoz tartozó települések néhány jellemzője

		Társadalmi		Gazdasági			Infrastr.	Többpólusú		
		lakóváros	imázsváros	„céges” város	fürdőváros	rozsdaváros	óriásfalu	intézményváros	„valódi” kisváros	mikrotér-ségi kp.
fejlett	darab	15	3	4	11			2	34	6
	Fejl.index	45,6	28,6	24,7	31,7			72,5	35,1	49,6
	Nép.rang	13,6	223,6	132,7	182,6			62	57,0	184,6
	népesség	14857	3325	24461	5591			14550	16949	5379
közepes	Darab	22	1	8	2	2		19	29	16
	Fejl.Index	123,9	122	110,8	115,5	171		119,8	127,7	130,8
	Nép.rang	128,2	220	171,7	126,5	110		58,0	99,4	216,0
	Népesség	9264	3907	6132	12841	10624		14956	11214	3814
fejletlen	Darab	9	1	1		6	15	4	10	29
	Fejl.Index	205,3	212	178		199,3	222,8	202,5	197,6	161,7
	Nép.rang	133,3	245	178		151,5	154	44,2	112,2	126,2
	Népesség	8443,3	2153	5833		9544	6958	17977	9995,9	4324
típusok összegzése	Darab	46	5	13	13	8	15	25	73	51
	Fejl.Index	114,3	84	89,5	44,6	192,2	222,8	129,3	94,1	138,8
	Nép.rang	91,8	227,2	160,2	174	141,1	154	56,1	81,4	161,2
	Népesség	10927	3207	11749	6706	9814	6958	15407	13718	4288

Forrás: saját számítás és szerkesztés

A legtöbb funkcionális jellegű típus nem fejlettség-érzékeny, hanem több kategóriát is magába foglal. Itt és most a besoroláshoz a fejlettségi index 75. és 175. helynél húztuk meg a határokat, de a jobb összehasonlíthatóság kedvéért megadtuk az átlagos fejlettségi-indexszámot, valamint a népességi rangsorrendben elért helyezést, sőt a lakosságszám átlagát is.

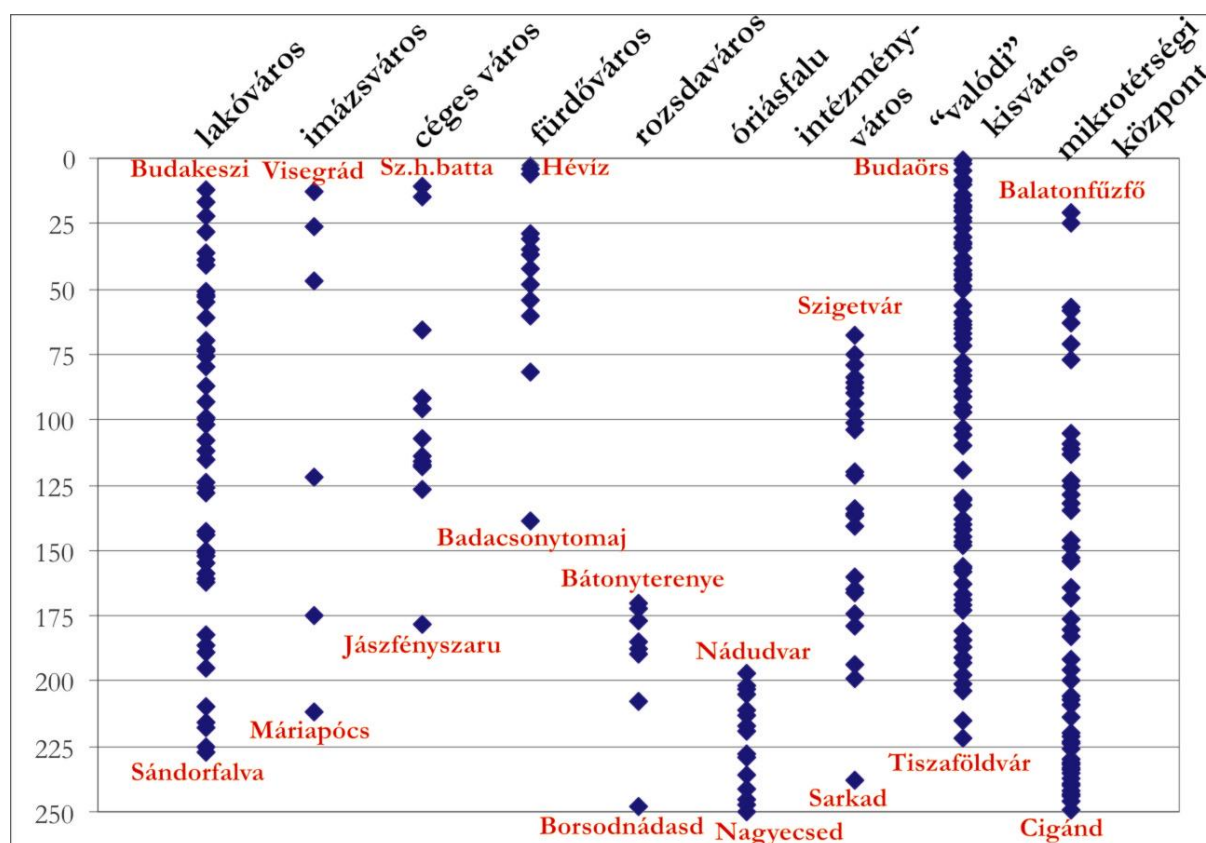
A legkompaktabb kategória az, amit „óriásfalunak” kereszteltünk – valójában ebben a besorolásban a csoport minden eleme az alsó kategóriában maradt, a 222-es átlagos indexrang kiugróan a legmagasabb. Viszonylag egységes csoport a rozsdavárosoké is, háromnegyedük itt is a legfejletlenebb kategóriába került. Ennek mintegy ellentetjeként fogalmaztuk meg a „céges” rövidítésű kategóriát, amely valójában a viszonylag fejlett gazdasági központokat, többnyire multinacionális telephelyeket jelenti. Hogy ez sem tökéletes garancia a sikerre, arra Jászfényszaru esete a jó példa, amely Samsung-üzemével együtt is csak a 178. helyet foglalja el a kisvárosok fejlettségi rangsorában.

Szintén a várakozásoknak megfelelően kompakt csoportot alkottak a fürdővárosok, amelyek közül csak Badacsonytomaj és Hajdúszoboszló csúszott ki a legfelső kategóriából, bár az előbbi-

nek még a besorolása is kérdéses, több hasonlóságot mutat ugyanis az imázsvárosokéval. A fürdővárosok teljesítenek egyébként a fejlettségi összevetésben a legjobban, annak ellenére is, hogy két, az átlagot elvileg felfelé húzó potenciális tagjukat, Siófokot és Keszthelyet a többpólusú települések közé soroltuk be.

Az imázsvárosoké problémás kategória: egyáltalán nem alkotnak fejlettségi szempontból kompakt csoportot, egyébként is a legkisebb létszámú kategóriáról van szó, és ez utóbbi tulajdonsága miatt nehéz releváns következtetéseket levonni ezekből az adatokból.

68. ábra. Az egyes komplex típusokba sorolt kisvárosok fejlettségi indexei

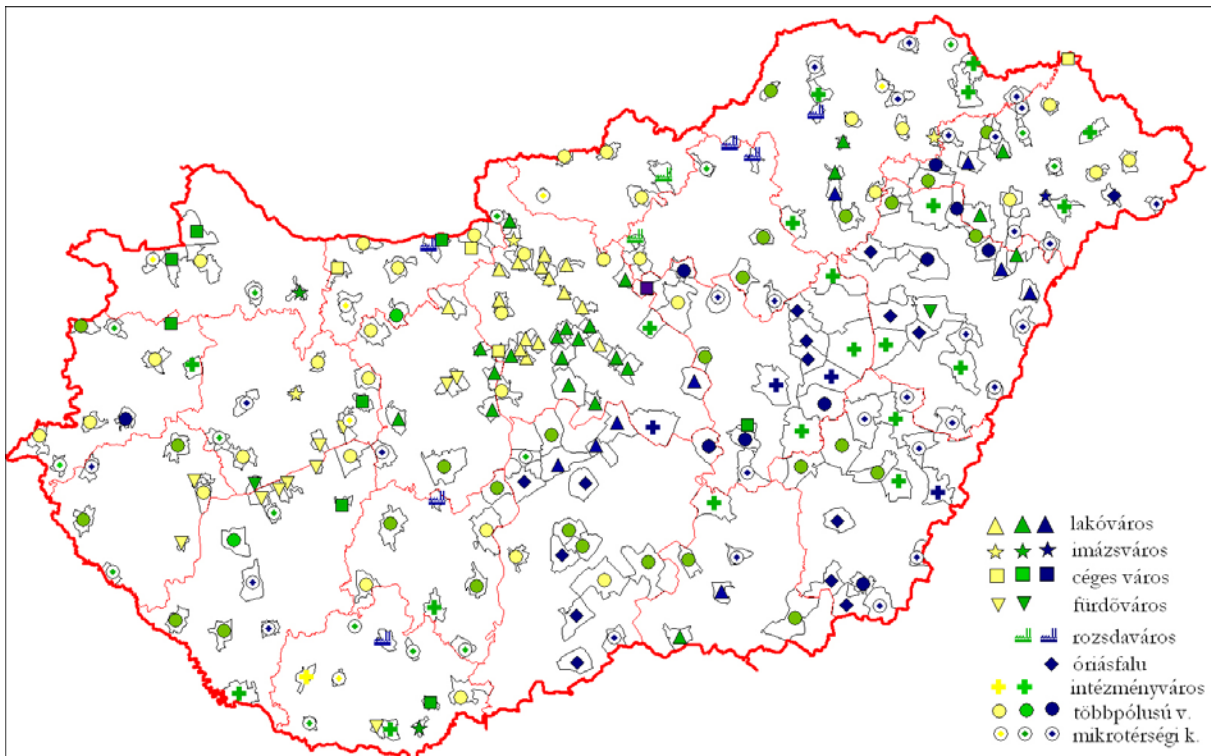
Forrás: saját számítás és szerkesztés

Eleve átmenő kategória volt a komplex, többpólusú települések két alsó csoportja, ahol a mikrotérségi központokat és a nagyobb, általában egykor járási funkciókat tömörítő településeket különválasztottuk. A kettő között azért határozott eltolódás figyelhető meg: a nagyobb települések sikeresebbek, a kisebbek egyértelműen sikertelenebbek. Végül a szűk értelemben vett valódi kisvárosok markáns, és jó eredményt elérő csoportot alkotnak, így a modellben elfoglalt helyük talán ez úton is indokolható.

Szintén fejlettség-érzékeny a lakóvárosok csoportja: ugyan vannak kifejezetten fejlett tagjai (nyilván elsősorban Budapest környékén), de bekerültek olyan, elsősorban észak-alföldi települések is, amelyek azt eredményezik, hogy akadt ennek a funkcionális típusnak egy 200 fölötti fejlettségi indexszel jellemezhető alsó csoportja is (a besorolás alapjául szolgáló kettősséggel kapcsolatban ld. fentebb). A 68. ábrán feltűntetésre került valamennyi kisváros, típusának és fejlettségi indexrangjának megfelelően. Jól látható az egyes csoportok kompakt, illetve szórta jellege.

Természetesen az egyes típusok térbeli elterjedése is ábrázolásra került (69. ábra). Az egyes típusok térbeli koncentrációja meglehetősen gyenge, a fejlettségénél mindenképpen gyengébb. Inkább az a jellemző, hogy a nyolc típus mindegyike előfordul szinte mindegyik régióban. Az már más kérdés, hogy a fejlettségi szintek területi eltérései itt is érvényesülnek.

69. ábra. Kisvárosok komplex típusai

Forrás: saját számítás és szerkesztés

Megi.: az egyes típusokon belül a sárga szín a fejlett, a zöld az átlagos, a kék a fejletlennek minősíthető kisvárosokat jelzi. Az egyes fejlettségi kategóriák között itt is 75-nél, ill. 175-nél húztuk meg a határokat, vö. táblázat.

Első látásra a fejlettségbeli különbségek a szembetűnőbbek: de ezzel már részletesen foglalkoztunk a megelőzőkben. A funkcionális típusok közül a lakóvárosok természetesen erőteljesen koncentrálnak a főváros körül, de találunk jó néhányat keleten is, különösen azért, mert nem csak a klasszikus agglomerációs települések kerültek ide (mint amilyen ebben a térségben Felsőzsolca, Hajdúsámson vagy Sándorfalva), hanem néhány olyan nyírségi város is, amely részben jobb híján, a központi szerepkörök gyengesége révén tekinthető dominánsan lakófunkciós városnak. Így a típuson belül, Budakeszitől Sándorfalvaig térben és fejlettségben is igen nagy különbségek adódnak. A Dunántúlról viszont ez a típus – ha a főváros agglomerációt leszámítjuk – lényegében hiányzik, a térség legfejlettebb, pécsi agglomerációjából Kozármisleny még nem került bele a vizsgált településkörbe, a peremén fekvő kisvárosok (Komló, Szentlőrinc, Pécsvárad) pedig nem ebbe a típusba nyertek besorolást, noha az utóbbi kettő egyébként határeset volt. Így Polgárdi az egyetlen lakóváros a szűkebb értelemben vett Dunántúlon, Székesfehérvártól délnyugatra, hasonló megjegyzések mellett, mint amelyek alföldi társait is illetik.

Tipikusan (észak-)dunántúliak viszont a cégesnek elkeresztelt gazdasági-foglalkoztatási központok, hiszen két alföldi képviselőjük (Martfű, Záhony) mellett a Dunától nyugatra találjuk meg ezeket. Ezt a csoportot egyébként az jellemzi, hogy a fontos gazdasági központok „második vonala” fért inkább csak bele – a kivétel talán Százhalombatta –, mert a gazdasági értelemben is legjelentősebb kisvárosok a többpólusú típusba nyertek besorolást, révén, hogy ott a gazdasági szerepkörök már nem egyedüli, vagy kiemelkedő jelentőségűek. Így Tab vagy Jászfényszaru például itt van, de Jászberény, Szentgotthárd, vagy Budaörs nem.

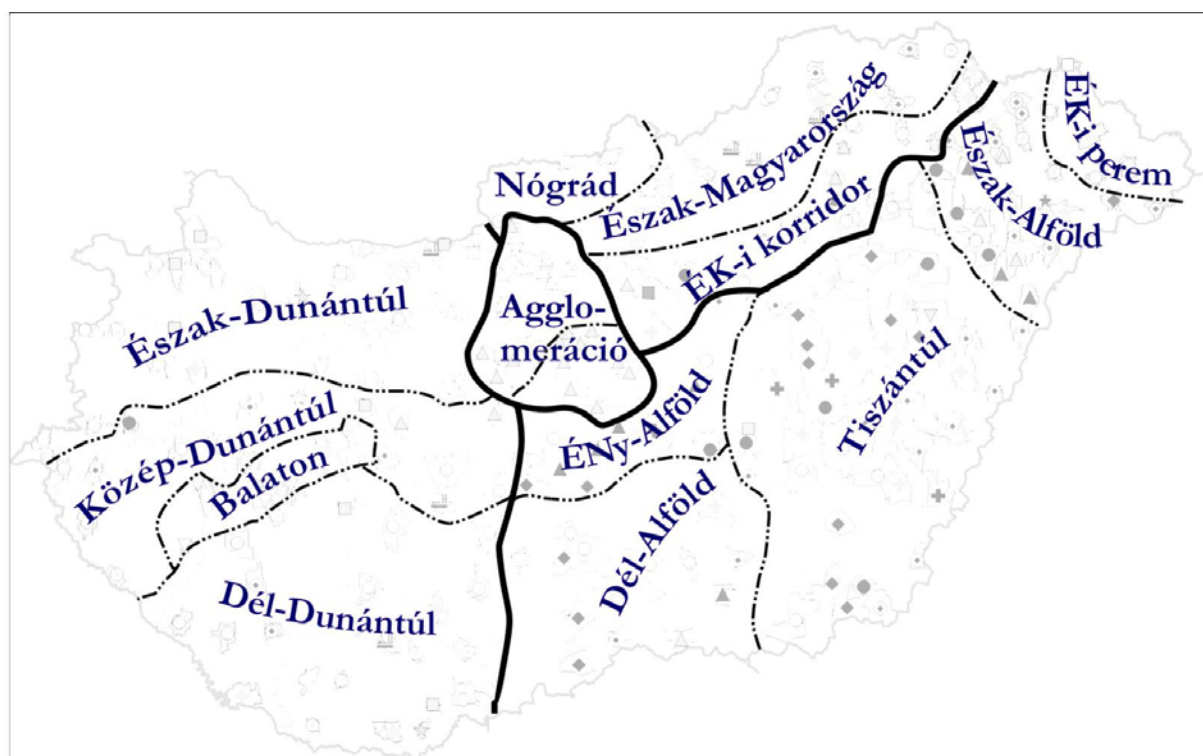
A fürdővárosok területi koncentrációja cseppet sem meglepő, a Zalakaros – Balaton – Velenye tengely mellett csak Harkány és Hajdúszoboszló fért ide, de olyan, várossá nyilvánításuk kapcsán elsősorban az idegenforgalommal érvelő települések, mint a Tisza-tavi központ Abádszalók például nem, sőt, Badacsonytomaj esetében is kissé kérdéses volt a besorolás, nem egy paramétere inkább a közepesen fejlett imázs-városokhoz tette inkább hasonlatossá.

Területileg igencsak koncentrált a – kissé dehonesztálón – óriásfalunak elnevezett típus is: tagjai kivétel nélkül alföldiek, azon belül is többnyire délen tömörülnek. Szintén inkább kelet-magyarországi jelenség az intézményváros is: mint arra korábban már utaltunk, ez is elsősorban negatívumokon, az intézményin kívül a reálszféra fejletlenségén keresztül fogható meg. Így nem véletlen, hogy a típusba tartozó településeket az Alföldön kívül még a Dél-Dunántúlon találunk nagyobb számban (Szigetvár, Barcs, Bonyhád, Siklós). A két többpólusú típus csak annyiból területérzékeny, hogy a nagyobb lélekszámú verziójából sokkal többet találunk a Dunától nyugatra, mint keletre, értelemszerűen azért, mert itt jóval kevesebb a lemaradás: a jelentősebb központi szerepek több intézményt, a kedvező regionális pozíciók sikeresebb gazdasági átalakulást hoztak, így ezek a városok sokkal ritkábban rendelkeznek olyan érzékeny Achilles-sarkakkal, mint alföldi társaik, akik így valamelyik másik típusba kerültek. A másik fontos különbség persze a fejlettség: ugyan az a típus sokkal nagyobb átlagos fejlettséggel jelenik meg (észak)nyugaton, mint délkeleten.

8.4. A kisvárosi fejlődés jellegzetes tértípusai

Összegezve a korábbi vizsgálatokat, elsősorban persze a komplex típusokra támaszkodva, helyenként azokat kiegészítve, kísérletet lehet tenni a kisvárosi fejlődés jellegzetes tértípusainak meghatározására. Ezek alapját a különböző jellegű kisvárosok térbeli koncentrációja jelenti, de homogenitásuk minden esetben csak viszonylagos, határaik pedig szükségképpen bizonytalanok, és természetesen nem élesek. Éppen ezért az ábra is csak vázaltszerű, a települések is csak halványítva szerepelnek rajta. A térségek némelyike viszonylag határozottan, mások csak bizonytalanabban kontúrozhatók. A térségek általában nem fednek le hagyományos értelemben vett földrajzi régiókat, elnevezésüket mégis többnyire ilyenektől kölcsönöztük (70. ábra).

70. ábra. A kisvárosi fejlődés jellegzetes tértípusai

Forrás: saját szerkesztés

A kisvárosi fejlődési térségek lehatárolása két szinten történt meg. Az élesebb határokat voltaképpen a településföldrajzi nagyrégiók jelentik: a Dunántúl, Észak-Magyarország, az Alföld, valamint a budapesti agglomeráció. Ezek mindegyike többszintű, és sajátos alrégiók tárthatók fel bennük a kisvárosi fejlődés szempontjából.

A Dunántúl kisvárosi szempontból négyosztatúnak tekinthető, két határozottan és két kevésbé jól körülírható térséggel. Természetesen – mivel a kisvárosi fejlődés szoros kapcsolatban van az általános értelemben vett regionális fejlődéssel – az Észak-Dunántúlon találjuk a legfejlettebb kisvárosokat. Szentgotthárdtól Esztergomig, lét régió északi részén húzódik ez a térség, hívhatnánk M1-es korridoroknak, amely kiegészült Vas megyével. Az általános fejlettségen kívül ezeket a városokat a gazdasági hatékonyság jellemzi: magas szintű foglalkoztatás és jellemzően fejlett ipar, térségi foglalkoztatási szerepkör mellett. E mellett általában a kisvárosi intézmények is adottak: példának okáért mindössze öt középiskola nélküli kisvárost találunk ebben a térségben. Ebből adódóan a típusok közül a többpólusúak, és a gazdasági központok képviseltetik magukat legnagyobb számban.

Ettől délre, a Közép-Dunántúlnak elkeresztelt térség átmeneti zónának tekinthető: megritkulnak a fejlett és funkciógazdag kisvárosok, a lakosság szám is kisebb lesz, és a fejlettség is visszaesik. A zömöt itt Zala megye adja: Zalalövő, Lenti, Zalaszentgrót, aztán Veszprém megye jelentős, és Fejér déli része tartozik ide. Átlagos fejlettségű városok, amelyek – szemben a Dunántúl északi részével – sokkal több középvárossal (a megyeszékhelyeken túl még Nagykanizsával, Ajkával, Dunaújvárossal is) kell osztozniuk a szerepkörökben.

Tovább haladva délnek *kifejezetten homogén a Balaton-térség.* Változatos méretű kisvárosok, valószínűleg többközpontú kisvárosi agglomeráció, amelynek központi települései (Siófok, Keszthely) a legfejlettebbek közé tartoznak a kisvárosi mezőnyben. Sok diplomás, sok nonprofit szervezet, számos vállalkozás és jelentős munkaerő-vonzás jelzi ezen települések térszervező-erejét. Ide soroltuk még Zalakarost is, amúgy is a fürdőváros a legelterjedtebb típus ebben a térségben.

A Dél-Dunántúl más értelemben, de szintén a Közép-Dunántúlhoz hasonló *átmeneti zóna.* Ugyan a középvárosok hiánya (a három megyeszékhelyen kívül itt minden város a kisvárosi kategóriába került besorolásra) a kisvárosokat igen fontos szerepre predesztinálná, de ennek azok teljes mértékben nem tudnak eleget tenni. Mutatóik szóródnak, ritkán teljesítenek egységesen. Polaritásuk, ha van, jellemzően infrastrukturális, annak ellenére, hogy elérési mutatóik rosszak, vagyis itt a hagyományos kisvárosi intézmények szerepe jelentős. A jellegzetes típust a többpólusú városok és az intézmény-városok jelentik, és a többi dunántúli térséggel szemben itt már megjelennek a kifejezetlen fejletlen kisvárosok (Nagybajom, Kadarkút).

Kelet felé haladva megint csak nagyon határozott, de korántsem homogén tömböt alkotnak a budapesti agglomeráció kisvárosai. Ennek kétosztatúságáról már sok helyen tettünk említést, és ez elsősorban a társadalmi mutatók minőségében, valamint néhány gazdasági jellemzőben rejlik. Igazából *az agglomeráció budai oldalának vizsgált települései napjainkra egyre inkább valódi kisvárossá értek,* már nem csak lakóhelyként, hanem gazdasági központként is funkcionálnak. *A pesti oldalon a mennyiségi változás még kevésbé alakult át minőségivé, de még ezek a települések is kiemelkednek a mezőnyből, és meglehetősen éles peremmel válnak el az alföldi társaiktól.* Észak-Magyarország sajátos elrendeződést mutat. *A régióon belül meglehetősen határozottan elkülönül Nógrád megye,* amelynek kisvárosai jellemzően a legfejlettebbek közé tartoznak a vidéki Magyarországon. Egyrészt itt még részben érezhető Budapest hatása, másrészt viszont arról van szó, hogy az egyébként fejletlen térségben a kisváros jelenti az egyetlen várost.

A régió déli peremén, a jó közlekedési elérhetőségű sávban, érdemben az M3 mentén alakult ki a dinamikus kisvárosok sávja, ahol a gazdasági átalakulás sikeres volt. Ez a térség, amely eltérő tájak találkozása mentén hagyományosan jó helyzeti energiákkal rendelkezik, felveszi a versenyt a Dél-Dunántúllal. Hatvan és Jászberény a két legemblematikusabb tagja ennek a csoportnak, amely magában foglalja a miskolci agglomeráció kisvárosait, és amelyet északkeleten Sárospatak és Sátoraljaújhely zárnak le.

A régió belső térségei, a középhegység medencéinek kisvárosai már koránt sem teljesítenek ennyire jól. Ugyan itt is találunk egy-két környezetéhez képest kiemelkedő értékekkel jellemezhető kisvárost (Szikszó, Encs), a jellemzőbb képet viszont az elmaradott, és meglehetősen kilátástalan helyzetű rozsdavárosok és a gyengén fejlett mikroközpontok festik meglehetősen sötétre.

Az Alföld térsége sem mondható homogénnek: vannak eredendő településföldrajzi különbségek, amelyek befolyásolják a kisvárosok fejlődési lehetőségeit. Az általános alföldi képhez képest Szabolcs-Szatmár-Bereg bizonyos részeiben a kisvárosok központi szerepkörei jelentősebbek. Ez tükröződött úgyszólván minden felmérésben, és ezt adja vissza a komplex típusok vizsgálata is, hiszen az északkeleti peremen Kisvárda, Mátészalka, Fehérgyarmat fejlett, valódi kisvárosként volt besorolható.

Az Észak-Alföldként elnevezett típusra (Szabolcs-Szatmár-Bereg maradéka, és Hajdú-Bihar északi, hajdúsági része) elsősorban az a jellemző, hogy meglehetősen sok a lakóváros, amely ebben az értelemben itt kifejezetten gyengén fejlett, funkcióhiányos típust jelöl. Ebben a térségben Nagykálló az utolsó, kedvező fejlettségi indexszel jellemezhető kisváros, ettől délre a Tiszántúlon már egyetlen egyet sem találunk. Ez az utóbbi jellemző a legfontosabb a térség lehatárolásában: A Tisza meglehetősen éles határt jelent, itt koncentrálódik a legtöbb gyengén fejlett település. Funkcionális szempontból sok lesz az intézményváros, és a többpólusú város, valamint megjelenik az óriásfalvak típusa is.

Sajátos a jobb híján Északnyugat-Alföldnek elkeresztelt térség, amely kifejezetten gyenge mutatókkal rendelkező, kisméretű települések sorát tömöríti Solttól Újszászig. A térség átmenet a központi agglomeráció és az Alföld között, legalábbis funkcionális értelemben, hiszen még itt is megjelenik a lakóváros típusa. Azonban ezek fejlettségét már meglehetősen komoly szakadék választja el Pest megyei társaikétól. Ennél jóval kevésbé karakteres típus a dél-alföldi: a tiszántúlihoz hasonló típust valamivel magasabb átlagos fejlettségi indexe alapján határoltuk le.

8.5. Elmozdulások és kitekintés

A kisvárosi fejlődés különböző itt bemutatott típusai tulajdonképpen egy folyamatról készített pillanatfelvétel eredményei: a több szempontból leírt és értelmezett differenciálódásnak távolról sem végeredménye, csak egy állomása. Az egyes települések pozícióit meghatározó elmozdulások két alapvetően két csoportba sorolhatók:

Elmozdulások a fejlettségi tengely mentén

Ez a jellemzőbb folyamat, a disszertációban vizsgált differenciálódás lényege, amelyben ha úgy tetszik az egyes városok a 68. ábrán bemutatott tetraéder valamelyik lapja mentén haladnak felfelé vagy lefelé. *A legfőbb motívum ebben természetesen a vertikális dimenziók növekedése, vagyis a távolodás a fejlett és a fejletlen városok között.* Ez elsősorban gazdasági tényezőkből táplálkozik: a foglalkoztatás és annak térségi aspektusai, a telephelyi jelleg, a társadalmi erőforrások minősége – mind-mind olyan tényezők, amelyben a különbségek növekedésének voltunk tanúi. *Ezzel párhuzamosan, a középmezőny, az „evickélők”, városi jellegüket elsősorban a közszférának köszönhető településeket ennek a közszférának a visszaszorulása fenyegeti. Vagyis a differenciálódás legfőbb motívuma feltehetően a felső harmad (negyed?) távolodása lesz a többi kisvárostól.* Ugyan a gazdasági fejlődés, a legfejlettebb kisvárosoknak és térségüknek munkaerő-tartalékaiban mutatkozó kimerülési jelek elvileg a gazdasági különbségek kiegyensúlyozása felé hatnának, azonban a befektetői tőke mobilitási hajlandósága látványosan zuhan, ha a fővárostól távolabbi, nehezebben megközelíthető célpontokról van szó. Így tulajdonképpen egy pozitív fejlődési spirál áll szemben a stagnáló mezőnyvel, amely pozícióit erőforrás-transzferek, fejlesztési források bevonása révén igyekszik megőrizni. Ezeknek a kisvárosoknak a feje felett lebeg egy eddigieknél sokkal meredekebben lefelé vezető pálya lehetősége is, hiszen ugyan némelyeket már most is elvándorlás sújtja, de összességében közel sem olyan mértékben, mint amit a gazdasági problémák indokolnának, és fordítva, a kedvező gazdasági mutatók sem feltétlenül ele-

gendőek jelentős bevándorlási többlet eléréséhez. Ennek okát feltehetően a magyar népesség közismerten gyenge mobilitásával, bizonyos értelemben a szociális szféra aránylag nagyvonalú támogatásaival is lehet magyarázni. Az előbbi csökkenésére – tekintettel többek között arra, hogy hazánkban kivételes módon a lakásoknak több mint kilencztedében a tulajdonosaik laknak, az ingatlan-bérleti piac elenyésző – középtávon sem nagyon mutatkozik esély, a lakosság még mindig elsősorban ott igyekszik boldogulni, ahol lakik, és nem oda megy lakni, ahol könnyebben találna megélhetést. *Így a stagnáló kisvárosok pozíciói változatlanok, a dinamikusan fejlődőkhöz képest aránylag romlóak lehetnek a következő egy-két évtizedben is.*

A legfontosabb bizonyítalan pont itt éppen az intézményi szférát érinti, amely sok kevésbé fejlett kisvárosnak a legfontosabb létalapja. Amennyiben ez jelentősen megnyírbálásra kerülne, kórházak, bíróságok, középiskolák zárná be kapuikat, az igen jelentős törést okozna az érintett kisvárosok életében, annál nagyobb, minél alacsonyabb az általános fejlettségük. *Másik oldalról ez a szféra lehetőségeket is kínál: amennyiben a kistérségek átalakulása elér egy olyan szintet, hogy a kistérségi központokként működő kisvárosok valódi előnyöket kezdenek élvezni, és térségi szolgáltató jellegük megerősödik, abból elsősorban a kisebb, de önálló kistérséggel rendelkező kisvárosok profitálhatnak.* Éppen ezért törekednek sokszor a városi cím megszerzésével párhuzamosan a saját holdudvarukkal, hátszágukkal folytatott kapcsolatok intézményesítésére, amint azt például Kadarkút vagy Óriszentpéter példája is mutatja. Hogy a kisvárosoknak ez a járási időket idéző törekvése – amelyhez elsősorban a Dunántúlon van meg a szükséges földrajzi mozgástér – mennyiben lehet sikeres a széttagolt önkormányzati rendszerben, azt egyelőre nehéz megjósolni. Sok település számára azonban lehetőséget teremt a felzárkózásra.

Differenciáló tényező lehet a jövőben a kereskedelem is. A fejlett kisvárosok, nagyobb vásárlóerejük miatt ebben is előnyt élveznek, de a modern, bár sokat kárhozott hiper- és szupermarket-alapú kiskereskedelem előrenyomulása a kevésbé fejlett térségekben is megállíthatatlannak tűnik. Ez egyrészt segít megerősíteni a kisvárosok központi szerepkörét a falvakkal, de méginkább a kereskedelmi vonzaskörzetük egy részét az 1990-es években feltehetően elhódító nagyvárosokkal szemben. Ugyanakkor érdekes problémákat is felvet, elsősorban az Alföldön, ahol egymással gyakran határosak a hasonló méretű és jellegű városok. Egy-egy ilyen várospár (pl. Mezőtúr-Túrkeve, Kecel-Kiskőrös-Soltvadkert, Püspökladány-Nádudvar) esetében határozott előnyt szerezhethet az a település, amely kereskedelmi telephellyé válhat.

Nem várható viszont ilyen fordulat az idegenforgalomtól: amint azt láttuk, területileg igen koncentráltan, csak kevés kisváros fejlődésében játszik szerepet, viszont ebben az esetben igen meghatározót. *Jelenlegi fürdővárosaink fejlődése a továbbiakban is feltehetően intenzív lesz,* a Balaton környékén napjainkban koncentráló befektetések (apartmanházak, minőségi szállodák, a közlekedési elérhetőség fejlődése – ld. M7, sármelléki repülőtér -, kiegészítő beruházások, épülő golfpályák, motorverseny-pálya, lovasközpont, új gyógy- és élményfürdő-tervek) arra engednek következtetni, hogy a 2000-es évek megtorpanása után a következő évtized megint ezeké a kisvárosoké lehet, amelyek egyre inkább lakóhelyként, a szezonon kívül is vonzó alternatívát kínálhatnak a társadalom felső rétegeinek (hiszen itt a mobilitás növekszik, a térség elérési ideje meg csökken). *Így a fürdővárosok a későbbiekben is a differenciálódó kisváros-hálózat élcsapatai lehetnek.*

Elmozdulások az egyes típusok között

Talán a fejlettségbeli változásoknál is izgalmasabb kérdés, hogy várható-e a jövőben a kisvárosok funkcionális típusai közötti átrendeződés, egyes típusok megerősödése, vagy éppen eltűnése, illetve, hogy mennyire lehet jellemző az átjárás ezek között?

Ilyen változásokra ugyanis a közelmúltból is van példa, és ebben az esetben a fejlődés általában a bizonyos részfunkciókkal rendelkező város komplexszé válásának irányában hatnak. A legdinamikusabb csoport ebből a szempontból kétségkívül a lakóvárosoké, itt most szűkebb értelemben az agglomerációs városoké. Dinamikus fejlődésüket a lakófunkció megerősödése után a gazdasági funkciók felfutása jellemezte. A legfontosabb típuspélda Budaörs: összevetésünkben a legfejlettebbnek járó első helyet szerezte meg, és a szakirodalomban is az edge-city megnevezéssel

illetik, elismerve önálló növekedési központi jellegét (Dövényi, Z. – Kovács, Z. 2005). Hasonló pályán mozog, valamivel lassabban több hasonló település, például Budakeszi is. A jövőben mások számára is nyitott lehet a fejlődés budaörsi útja: a kedvező fekvés gyors gazdasági növekedést generálhat, ami előbb a foglalkoztatási függést csökkenti Budapesttől, de a bevételek lehetővé teszik az eredendően „házak halmaza” jellegű agglomerációs települések tudatos városiasítását is.

A vidéki lakóvárosok közül ez az út sokkal kevésbé nyitott. A klasszikus agglomerációs települések általában kisebbek is, nem a Budapest környékén megszokott 10-20 (sőt 20-30) ezres, hanem jellemzőbben az 5-10 ezres sávban fekszenek, és ami talán még nagyobb probléma, társadalmi erőforrásaik minőségi paraméterei is gyengébbek azokénál. Így, ha csak a gazdaság eddiginél sokkal kiegyensúlyozottabb területi fejlődését hozó fordulatot nem feltételezünk, ezek a vidéki lakóvárosok továbbra is megmaradnak nagyon egyoldalúan fejlett településeknek.

Többé-kevésbé lezártnak tekinthető viszont az egykori ipari városok átalakulása. Legjobban funkcionáló típusaik esetében ma már a többi településalkotó szféra is általában felzárkózott a gazdasághoz, így általában a többpólusú csoportba nyertek besorolást. Ez az út elvileg a ma még rozsdavárosként besorolt települések némelyike (például Komló, Bátorfyerénye) előtt is nyitva állna, de ehhez jelentős külső impulzusokra volna szükség. A „céges”-ként kategorizált települések általában a kis város – nagy vállalkozás modell szerint működnek, és egész egyszerűen, például egy Tab esetében a sokoldalú központtá váláshoz olyan fokú, migrációban is megnyilvánuló dinamizmusra volna szükség, amely jelenleg nem jellemző a magyar településhálózatra. Továbbá például olyan fejlődésre, amely az adott, „zászlóshajó” típusú nagybefektetés helyi kis- és középvállalkozási kapcsolatrendszerét kiszélesítené. Ez csak hosszabb távon valósulhatna meg, és a fentiekben cégesként tipizált városok többségében egyszerűen nincs meg a népesség kritikus tömege ahhoz, hogy például az intézményi fejlődés lendületet vegyen. Sajátos helyzetéből adódóan Százhalombatta kivétel lehet, bár a növekedésnek itt éppen az ipar jellege és kiterjedtsége is határt szabhat. Sokkal inkább elképzelhető a fordított irány: ha egy mikroközponti jellegű településen egyfajta deus ex machinaként megjelenik egy jelentős volumenű ipari beruházás, akkor ez új fejlődési pályát adhat az érintett kisvárosnak. Ez sem jelent azonban automatikus megoldásokat: Jászfényszaru példáját ebben az értelemben korábban már idéztük.

Feltehetően azonban a kisvárosok további 1-2 évtizednyi fejlődését még mindig a differenciálódás, a fejlett és a fejletlen települések közötti különbségek növekedése határozza meg. Ettől eltérő változások lehetnek ugyan, de inkább csak eseti jelleggel, inkább kivételként, mint szabályként. Ugyan érdekes lesz majd vizsgálni a következő évek távlatából, vajon a területfejlesztés eszközrendszere mennyiben képes befolyásolni ezt a folyamatot, vagy mennyiben játszhat szerepet például Románia partiumi részének látványos gazdasági fejlődése a keleti peremvidék problémáinak megszüntetésében. A kisvárosok derékhadára feltehetően továbbra sem várnak könnyű évek: a verseny, amelyet mindig elsősorban a globális szinten, a nagyvárosok által uralt virtuális térben zajlóként emlegetnek, valójában itt is zajlik, bár a versenytársak itt inkább régiókban belüliek. A kisvárosoknak nem csak az előrelépésért, hanem a jelenlegi pozícióik megőrzéséért is meg kell küzdeniük: intézmények, befektetők, a mobilisabb társadalmi rétegek, fejlesztési források lehetnek a játszma tétjei. Jelenleg úgy tűnik a kutatás lezárulásával, hogy a vizsgált 250-es, vagy az azóta 267-re bővült kisváros-hálózatnak csak kisebb része alkalmas arra, hogy helyt álljon ebben a versenyben, és hogy kapcsolatrendszerében, szerepkörében meghaladja a környező vidék egyszerű központjának szintjét. Van köztük sok, amely legalább saját lakosságára nézve ellátja hídszerepét a globális és a lokális világ között, még több olyan, amely szoros kapcsolatban van egy-egy jelentős ilyen világra nyitott ablakkal. De a Tiszától keletre már alig-alig találunk ilyen települést: itt megriktnak az erőforrások, kevés a kezdeményezés, legyen az vállalkozás vagy nonprofit szervezet, és távol vannak a kommunikációs csatornák, turista is csak alkalmilag téved el ideig. Ezek a kisvárosok Nagyecsedtől Mezőhegyesig jól szimbolizálják az ország regionális szétszakítottságát. Talán többek is szimbólumnál: nem csak következményei, hanem okai is annak, hogy ilyen jelentős különbségek alakultak ki a főváros környéke és a vidék, a nyugat és a kelet között az emberek életminőségében.

9. Az eredmények összefoglalása

A dolgozatban igyekeztünk komplex áttekintést adni a kisvárosok problematikájáról, különös tekintettel arra a differenciálódási folyamatra, amely ezen településtípus fejlődését 1990-től napjainkig meghatározta. Az alábbiakban igyekszünk összefoglalni a vizsgálat során elért legfontosabb eredményeket.

A kisváros-fogalom újraértelmezése

A dolgozat elkészítéséhez szükség volt a kisváros fogalmának meghatározása, mivel a hazai szakirodalom ezzel általában adós volt, és a nemzetközi szakirodalomban sem sikerült általánosan használható-érvényű kisváros definíciót fellelni. Ez azonban messzire vezetett, mert önmagában a kisváros nem bizonyult értelmezhetőnek az urbanizáció és a város fogalmának vizsgálata nélkül. Ennek legfontosabb tanulsága, amit a szakirodalom számos helyen alátámaszt, hogy a funkcionális, valamint a formális urbanizáció elszakadt egymástól, és ennek következtében a hazai városállomány jelentős része már nem felel meg a klasszikus, Mendöl Tibor féle város-definíció kritériumainak. Fejlettségük és méretük miatt mégis értelmetlen volna ezeket a településeket tömegesen kizárni a városok köréből. Éppen ezért *kisvárosnak a környezetükből társadalmi, és/vagy gazdasági és infrastrukturális elemek sűrűsödésével kiemelkedő, városias életformát kínáló, önmagukat városként definiáló településeket tartjuk, melynek térkapcsolataiban a lokalitás dominál*, egyszerre fókusz a térség endogén erőforrásainak és közvetítője a külső hatásoknak.

A kisvárosok változó helye a magyar településhálózatban

A kutatás során kisvárosként értelmezett települések jellemzően csak a második világháború után nyerték el városi címüket, és tulajdonképpen városiasodásuk is elsősorban ehhez az elmúlt hatvan évhez köthető. 1990 után a városállomány bővülése minden korábbinál intenzívebbé vált, és a kisvárosok egyre jellegzetesebb elemei lettek a hazai településhálózatnak. A bővülés bázisát különböző, korábban már leírt, és általunk is érvényesnek tekintett típusok adták. *Az így módon 250 vizsgált elemből álló kisváros-állomány az ország népességének negyedét tömöríti, és általában: jövedelmek, vállalkozások és sok más tekintetben is jellemzően a 20-25%-os sávban van.* Sok szempontból kiválóan reprezentálja az ország területi folyamatait: a városhiányos területek eltüntével hálózatuk lefedi az ország egész területét, és példának okáért hosszú távú növekedési tendenciáik lényegében meg-egyeznek az országos átlaggal.

A kisvárosi településalkotó szférák elemzése

A dolgozat legterjedelmesebb részében a kisvárosok három, társadalmi, infrastrukturális és gazdasági szférájának elemzésére került sor, változatos mutatók alapján. A fő szempont mindenhol azoknak a tényezőknek a megragadása volt, amelyek mentén a differenciálódás lejátszódik, illetve lejátszódott.

Ennek érdekében a *társadalmi szférából* vizsgálatra kerültek a népességváltozás hosszú- és rövidtávú trendjei és annak aspektusai, a népesség tagozódásának néhány mutatója, valamint a helyi közösség szerveződési aktivitására vonatkozó nonprofit szervezetszám. A társadalmi szféra képe rendkívüli heterogenitást mutatott, a növekvő és zsugorodó kisvárosok ugyan alkotnak néhány jól elhatárolható zónát, de van olyan eset, amikor kifejezetten azonálisan, az adott régió jellemző demográfiai folyamataival ellentétesen mozognak, vagyis a fogyatkozó népességű térségekben is találunk növekvő kisvárosokat. A társadalom minőségi paramétereiből már sokkal inkább kirajzolódik az a kép, amit az ország regionális fejlődésével kapcsolatban általában tapasztalunk, bár az ettől való eltérések, például ÉK-Magyarországon, jellegzetesek, és felhívják a figyelmet a kisvárosi fejlődés néhány sajátos vonására.

Az *infrastrukturális szféra* elemzésekor a műszaki infrastruktúra rövid áttekintése mellett a hangsúlyt elsősorban a humán infrastruktúra, az intézményhálózat kérdéseire helyeztük, kiragadva néhány tipikusan kisvárosinak ítélt oktatási, egészségügyi és kulturális aspektust. Ezek az intézmények, mint a középiskola, kórház vagy a múzeum szorosan hozzátartoznak a kisvárosok lényegéhez, identitásához, de sok esetben működésüket egyre több gond, a romló külső körülmények általi fenyegetettség terheli. 1990 óta viszonylag kevés átrendeződés történt az intézményi szférában, de a lassú erózió jelei kimutathatóak, amelynek révén számos kisváros veszítheti el fontos funkcióit, a hozzájuk kapcsolódó munkahelyekkel, és ami legalább ilyen fontos, a hozzájuk kötődő diplomásokkal, értelmiségiekkel együtt. Hosszabb távon tehát az intézményi szféra zsugorodása az érintett településeken a humán erőforrások területén is érezteti majd hatását.

A településalkotó szférák elemzése során a *gazdaságra* helyeztük a hangsúlyt, abból a megfontolásból, hogy a rendszerváltozás utáni területi folyamatok formálásában a piacgazdaságra való átmenetnek, az eltérő sikerű alkalmazkodásnak meghatározó szerepe volt. Az egyik legfontosabb tényező ebben az 1990 előttről örökölt szerkezet és szervezetek továbbélésének értéke és mikéntje volt. Kiderült, hogy a kisvárosok szintjén a szocializmus területi kiegyenlítést célzó politika eredményei nem állták ki az idő próbáját, az egykori mezővárosok iparosítása nem hozott létre versenyképes struktúrákat. Így kisvárosi szinten talán még nagyobbak a gazdasági különbségek mint a nagyvárosoknál: amíg nem egy Budapest-környéki, vagy dunántúli kisváros komoly gazdasági központtá nőtte ki magát országos összehasonlításban is, addig számos alföldi társuk még a közvetlen környezetében is csak nagyon mérséklet szerepet játszik.

A kisvárosi fejlődés összegző értékelése

A dolgozat zárásaként kísérletet tettünk a különböző megközelítésű vizsgálatok eredményeinek matematikai összevetésére. Ennek érdekében megalkotásra került a három szféra 4-4 mutatójára támaszkodó kisvárosi fejlettségi index, amely megítélésünk szerint alkalmas volt a kisvárosállományon belüli fejlettség-különbségek mérésére. Az ezzel kapcsolatos vizsgálatok feltárták az egyes komponensek közötti kapcsolatokat, rámutattak, hogy az index által mért fejlettség lényegében nincs kapcsolatban a lakosságszámmal.

Az indexre támaszkodva elvégeztünk egy ún. polaritási vizsgálatot, amely azt volt hivatott kifejezni, hogy egy adott kisváros fejlődésében milyen arányban vannak jelen az egyes szférák, a tetraéder-modell szellemiségének megfelelően harmonikusnak tekinthetjük-e a kisvárosi fejlődést, vagy sem. Ez a vizsgálat csak félsikert hozott, feltárt ugyanis bizonyos aszimmetriákat, de ezek nem annyira valamely szféra fejlettségére, inkább a többi fejletlenségére utaltak, és területi szempontból is csak részben voltak jellegzetesek (ld. ÉK-Magyarország kisvárosainak erőteljes társadalmi polarizáltsága). Ezért a kisvárosok komplex típusainak megalkotásánál csak részben lehetett ennek eredményeire támaszkodni, az végül is összetett, de kvalitatív módon, a fejlettségi index, a népességszám, a foglalkoztatási szerkezet, az ingázás és az idegenforgalom sajátosságait is figyelembe véve készült el.

A komplex típusok támaszkodnak a tetraéder-modell jelentette elméleti keretre, így társadalmi (lakóvárosok, imázs-városok), gazdasági (céges városok, fürdővárosok, rozsdavárosok, óriásfalvak), infrastrukturális (intézményvárosok) jellegű, valamint komplex, többpólusú (valódi kisvárosok és mikrotérségi központok) típusok kerültek elkülönítésre.

A tipizálás eredményeire, az egyes típusok földrajzi elterjedésének sajátosságaira támaszkodva lehatároltuk a kisvárosi fejlődés jellegzetes térségeit, amelyek csak részben esnek egybe a településföldrajzi, vagy fejlődési szempontból feltárható régiókkal. A kisvárosi fejlődés sajátos, az általános országos mintákat nem minden esetben követő folyamatok eredménye, amelyben a lokális hatásoknak kitüntetett szerepe van.

9.1. A kutatás lehetséges hasznosítása és további irányai

A kutatás hasznosíthatóságáról annak lezárultával az állapítható meg, hogy a doktori fokozat megszerzésének praktikus célján túl sem volt talán egészen haszontalan: több lehetséges felhasználási terület is adódik. Ezek közül talán az ítéhető legfontosabbnak, hogy új kutatások bázisául szolgálhat. Bármennyire is törekedett a dolgozat a komplex kép megrajzolására, voltak olyan tényezők, amelyek terjedelmi és időbeli korlátok miatt nem kerültek elemzésre. Így kimaradt az általános képből a területfejlesztési kapcsolat, amely pedig nagyon izgalmas kérdésvetésekre ad módot. Egyfelől annak tekintetében, hogy a differenciálódásban játszik-e szerepet, és ha igen, akkor pozitív vagy negatív visszacsatolásokon keresztül jelenik-e meg a területfejlesztés eszköz- és célrendszere? Érdemes volna megvizsgálni, melyek a terület-, vagy településfejlesztés speciális kisvárosi kihívásai, mind a célok, mind a módszerek oldaláról. Azzal együtt, hogy a dolgozat talán jelen formájában is alkalmas a területfejlesztési döntés-előkészítésben történő felhasználásra azért, hogy segít elhelyezni a kisvárosokat Magyarország földrajzi terében, és leírja a fejlődésüket leginkább meghatározó trendeket, kívánatos volna még a területfejlesztés és a kisvárososság kapcsolatát más aspektusokból is áttekinteni. Például, hogy milyen az egyes települések pályázati forráslelő-képessége, milyen célokat tűznek ki és milyen sikerrel valósítják meg ezeket.

Várossá nyilvánítási munkák, vagyis a kisvárosi mezőny alsó peremének részletes empirikus vizsgálata kapcsán merült fel az előbbiektől nem függetlenül, hogy egy kisváros fejlődését milyen jelentős mértékben képes meghatározni egy-egy, a helyi ügyeket előmozdító, dinamizálni képes személyiség. Általában: az egyik legfontosabb továbbvezető szálnak a helyi társadalommal kapcsolatos részletes, szociálgeográfiai módszertanú vizsgálatok tűnnek, a közösségek, az értelmiség és akár az egyéniségek szerepéről, amelyek, illetve akik ezen a szinten még nagyon meghatározó tényezői a fejlődésnek.

Lehetséges, és a dolgozatban szintén átlépett kutatási irány még a műszaki szférával kapcsolatos vizsgálatok részletes kibontása, mindenek előtt a kisvárosok építészeti képének, és település-szerkezetének átalakulása, a folyamatban szerepet játszó piaci és közösségi mechanizmusok vizsgálata, feltárása. Ez megint inkább helyi vizsgálatokat, mintatelepüléseket és induktív következtetéseket igényel, és megítélésem szerint jól kiegészítené a korábbi, elsősorban nagyvárosi jellegű településmorfológiai kutatásokat. Az arculat ugyanis jelentősen változott, átalakult az elmúlt években, bár, igazából még az elmúlt évtizedekből sem rendelkezünk olyan felmérésekkel, amelyek összehasonlítási alappal szolgálnának a kisvárosok különböző típusaira.

A hasznosítás szempontjából fontos szál lehet természetesen az oktatás, hiszen a fejlesztési és kutatási irányokon túl a felsőoktatásban is hasznosíthatóak az eredmények. Ehhez szükséges lenne a dolgozat könyvvé alakítása és megjelentetése, amely nyomán hozzáférhető lenne az oktatók és a hallgatók számára egyaránt. Ily módon olyan anyag látna napvilágot, amely elsősorban a mester- esetleg a posztgraduális képzésben segíthetne a területi folyamatok árnyaltabb megismerésében.

10. Köszönetnyilvánítás

Megragadva a kézenfekvő alkalmat, a személyes találkozásokon túl ez úton is köszönetemet szeretném kifejezni mindazoknak, akik segítettek munkámban és a dolgozat elkészítésében. Első hely ebben a tekintetben Dr. Tóth József professzor urat, a PTE rector emeritusát, jelenlegi témavezetőmet illeti, aki a Földtudományok Doktori Iskola vezetőjeként már a felvételi idején is látott fantáziát elképzeléseimben. Későbbiekben szoros munkakapcsolatba kerültünk, és ebből egyértelműen én profitáltam: nagyon sokat tanulhattam tőle a szakmáról, a világról és az emberekről. Másodjára köszönet és hála illeti korábbi témavezetőmet, Dr. László Mária docens asszonyt, akinek többek között azért vagyok hálás, hogy az átszervezés után is sokban, sokszor nagyon is konkrétan segítette munkámat, bátorított és noszogatott. Valahogy úgy alakult, hogy olyan szerencsés vagyok, hogy sok embertől kaptam segítséget, így fontos megemlíteni tanszékvezetőmet, Trócsányi Andrást, akivel az elmúlt években olyan szoros munka-, és talán baráti kapcsolatba kerültünk, hogy feltehetően nem sértődik meg, hogy a címei nélkül emlegetem. Amellett, hogy az utóbbi fél évben elnézte, hogy ha a disszertációra hivatkozva igyekeztem kibújni más munkák alól, sokszor olvasással, tanácsokkal és mondatszörnyetegeim megszelídítésével is a munka befejezését szolgálta.

A fentiekén kívül nagyon sokaknak tartozok még köszönettel: Stefán Klárinak az adatgyűjtésért, Hajnal Klárának a beszélgetésekért, Gyüre Juditnak a helyesírási hibák szorgos gyomlálásáért, feleségemnek, Valinak pedig a türelemért.

11. Irodalomjegyzék

- Gergely A. 1995: Kisvárosok és helyi érdekek. In: Mikó Zs.(szerk.): Mezőváros-kisváros. Csokonai Kiadó, Debrecen pp. 269-278
- Abonyiné Palotás J. 2003: Infrastruktúra. Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 174 p.
- Bácskai V. – Nagy L. 1984: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 402 p.
- Bácskai V. 2002: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest, Osiris, 171 p.
- Bajmócy P. – Pócsi G. 2008: Nagyközségek, kisvárosok fejlődési pályái Magyarországon 1870-től napjainkig. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 44-59.
- Bakti M. 2002: Gödöllő, a sikeres város. Comitatus, 12 évf. 1-2 sz. pp. 27-36.
- Bánlaki P. 1990: Értelmiség egy kisvárosban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 315 p.
- Bánlaky P. 1987: A kisvárosok értelmisége a „helyi társadalom” közéletében. In: Pápay Zs. (szerk.): Helyi hatalom – helyi társadalom. Művelődési Minisztérium, Budapest, pp. 71-94.
- Bánlaky P. 1987: Kisvárosaink – A településhálózat köztes helyzetében. – Tér és Társadalom, 1. sz. pp. 31-45.
- Baranyai G. – Csapó O. 2008: Óriszentpéter, a Dunántúl legkisebb városa. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 131-137.
- Barsi B. 2002: Egy kisváros helyzete az információs korban. – Tér és Társadalom, 3. sz. pp. 85-102.
- Barta Gy. 2002: A magyar ipar területi folyamatai, 1945-2000. Dialóg-Campus K. 272 p.
- Becsei J. 1993: Mezőhegyes településmorfológiai jellemzői. Földrajzi Értesítő, 42. évf. 1-4. sz. pp. 193-233.
- Becsei J. 1973: Az alföldi „mezővárosok” szerkezetének átalakulása. – Földrajzi Közlemények, pp. 37-67.
- Becsei J. 1977: Az agrárvárosok átalakulásának néhány jellegzetessége. – Alföldi Tanulmányok, pp. 96-113.
- Becsei J. 1983: Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 207 p.
- Becsei J. 1984: A közép-békési városok funkcionális morfológiai elemzésének általánosítható tapasztalatai. – Földrajzi Közlemények, pp. 95-113.
- Becsei J. 1993: Mezőhegyes településmorfológiai jellemzői. Földrajzi Értesítő, 42. évf. 1-4. sz. pp. 193-233.
- Beluszky P. 1963: Mátészalka vonzásterülete. – Földrajzi Értesítő, 2. évf. 2. sz. pp. 201-220.
- Beluszky P. 1966: Magyarország kiskereskedelmi központjai. – Földrajzi Értesítő, pp. 237-261.
- Beluszky P. 1966b: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. – Földrajzi Értesítő, pp. 329-345.
- Beluszky P. 1973: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900-1970. – Földrajzi Értesítő, 1. sz. pp. 121-142.
- Beluszky P. 1983: A várossá nyilvánítás szerepe a területfejlesztésben. – Állam és Igazgatás, pp. 912-924.

- Beluszky P. 1999: Magyarország településföldrajza – Általános rész. Dialóg–Campus, Budapest–Pécs, 584 p.
- Beluszky P. 2003: Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 568 p.
- Beluszky P. 2007: Magyarországi ipara a századelőn. In: Beluszky P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza I. Dialóg-Campus K. pp. 396-444.
- Beluszky P. 1996: Kompország városai (Történeti régiók és városok). – Tér és Társadalom. 1. sz. pp. 23-41.
- Beluszky P. 2001: A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 274 p.
- Beluszky P. 2005: A mezővárosok és az „alföldi út”. – Földrajzi Közlemények, 1-2. sz. pp. 31-46.
- Beluszky P. – Győri R. 1999: A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. – Tér és Társadalom, 1-2. sz. pp.1-30.
- Beluszky P. – Győri R. 2004: Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században). – Tér és Társadalom, 1. sz. pp. 1-41.
- Beluszky P. – Győri R. 2006: Ez a falu város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata és következményei 1990 után). Tér és Társadalom, 2. sz. pp. 65-81.
- Beluszky P. – Győri R. 2008: Legyen rangja város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata s következményei 1990 után) In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 19-32.
- Berényi István 1965: Kiskőrös vonzásterülete. – Földrajzi Értesítő, pp. 113-138.
- Berényi, I. – Dövényi, Z. 1996: Historische und aktuelle Entwicklungen des ungarischen Siedlungsnetzes. In: Mayr A, Grimm F D (ed.): Städte und Städtesysteme in Mittel- und Südosteuropa. Tschechische Republik, Slowakei, Ungarn, Rumänien. Leipzig: Institut für Länderkunde, 1996. pp. 104-171.
- Bernát T. et al. 1972: Ipar. In: Bernát T. (szerk.) Magyarország gazdaságföldrajza. Tankönyvkiadó, Bp. pp. 113-232.
- Boros F. 1968: A magyar városhálózat új elemei. – Földrajzi Közlemények, pp. 251-266.
- Borsos Á. 2006: Magyarország mozeitérképe 2004-ben és ami mögötte van. Földrajzi Értesítő, LV. évf. 1-2. sz., pp. 159-178.
- Borsos Á. 2008: A legkisebb magyar városok főbb oktatási és kulturális intézményei. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 117-130.
- Borsos J. (szerk.) 1961: Vidéki városaink. KJK Kiadó, Budapest, 442 p.
- Bucher E. – László M. – Pirisi G. 2004: Civil szervezetek és településfejlesztés a Dél-Dunántúli régióban. In: A magyar földrajzi kutatás kurrens eredményei. II. Magyar Földrajzi Konferencia. SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. 13 p. (CD-ROM kiadvány)
- Bucher E. – Pirisi G. – Reményi P. 2004: A dél-dunántúli németiség hatása a társadalmi-gazdasági fejlődésre. In: Kupa L. – Gyurok J. (szerk.): Határ menti régiók és kisebbségek a 19-20. században. B&D Stúdió, Pécs, pp. 153-166.
- Bucher E. – Pirisi G. 2007: Nonprofit szervezetek kisvárosainkban. Kézirat, PTE FFK Földrajzi Intézet, 15 p.
- Bucher E. 2007: Nonprofit szervezetek szerepe a terület- és településfejlesztés terén. In: László M. – Bucher E. (szerk.): A terület- és településfejlesztés válogatott, annotált bibliográfiája. Lomart K., Pécs, pp. 143-151.
- Csapó Tamás 2002: A magyar megyei jogú városok regionális funkciói. – Területi Statisztika, 3. sz. pp. 228-252.

- Csapó Tamás 2005: A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, 174 p.
- Csapó, T. 2008: Settlement morphology of small towns in Hungary. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 69-88.
- Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): 2008: Nagyközségek és kisvárosok a térben. IV. Szombathelyi Településföldrajzi Konferencia, Savaria University Press, Szombathely, 329 p.
- Csapó T. – Kocsis Zs. 1997: A várossányilvánítás elvi kérdései, potenciális városok az Északnyugat-Dunántúlon. Tér és Társadalom, 1. sz. pp. 183-196.
- Csizsár Károly 1982: Kőszeg város demográfiai viszonyai, társadalmi szerkezete. – Területi Statisztika, 4. sz. pp. 399-411.
- Dövényi Zoltán 1983: Die Lage und die Rolle der Kleinstädten in der Siedlungsstruktur der DDR und Ungarns – unter besonderer Berücksichtigung der Landstädte in Agrargebieten. Kandidátusi értékezés, kézirat, 87 p.
- Dövényi Z. 1986: Agrárterületek kisvárosainak összehasonlító népességföldrajzi vizsgálata az NDK és Magyarország példáján. Alföldi Tanulmányok, pp. 137-160.
- Dövényi Zoltán 1986b: A jelen és a jövő néhány aspektusa az Alföld kisvárosaiban. In: Novák L. – Selmeczi L. (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei IV. Nagykőrös, pp.789-799.
- Dövényi, Z., 1988: Some Problems of Small Towns in the Great Hungarian Plain. In: Lichtenberger, E., Pécsi, M., (eds): Contemporary Essays in Austrian and Hungarian Geography. Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 251-262.
- Dövényi Z. 2006: „Ez a falu város.” Tűnődések a hazai várossá nyilvánítások kapcsán. In: Blahó J. – Tóth J. (szerk.): Tanulmányok Mendöl Tibor születésének 100. évfordulójára. A Mendöl Tibor Centenáriumú Bizottsága, Orosháza-Pécs, pp. 109-115.
- Dövényi Z. 2008: A törpevárosról. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 209-216.
- Dövényi Z. – Kovács Z. 1999: A szuburbanizáció térbeli-társadalmi jellemzői Budapest környékén. Földrajzi Értesítő, 48. 1-2. sz. pp. 33-57.
- Dövényi, Z. – Kovács, Z. 2005: Budaörs-Törökbálint – Ein dynamischer Wachstumsraum am Rand von Budapest. Beiträge zur Regionalen Geographie, 61., pp. 151-158.
- Duckwitz, G. 1971: Kleinstädte an Nahe, Glan und Alsenz. – Ein historisch-geographischer wirtschafts- und siedlungsgeographischer Beitrag zur regionalen Kulturlandschaftsforschung. Bochumer Geographischer Arbeiten, 11. 133 p.
- Economic Linkages Between Small Towns and Surrounding Rural Areas in Scotland. Final Report, March 2005. University of Gloucestershire, The Arkleton Institute SAC. 172 p. letölthető: scotland.gov.uk/Publications/2005/03/2091
- Elekes T. 2008: A földrajzi tényezők szerepe a településfejlődésben. Budapest-Pécs: Diálóg Campus Kiadó, 160 p.
- Elmerné Turi M. – Molnár Gy. 1983: A középfokú vonzáskörzetek és központjaik helyzete Baranya megyében. – Területi Statisztika, 6. sz. pp. 585-602.
- Elmerné Turi M. 1983: Az alsófokú központok helyzete Baranya megyében. – Területi Statisztika, 1. sz. pp. 12-28.
- Elsasser, H. 1998: Ist eine Kleinstadt mehr als eine kleine Stadt? In: Munduch, E.M. Spiegler, A. (eds.): Kleinstädte. Motoren in ländlichen Raum. Tagungsband anlässlich des ersten mitteleuropäischen Kleinstadtsymposiums in Murau 1998. Landtechnische Schriftenreihe Nr 214. Wien, Österreichisches Kuratorium für Landtechnik und Landentwicklung. pp. 10-17.

- Enyedi Gy. 1984: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai Kiadó, Bp. 37 p.
- Enyedi Gy. 1997: A sikeres város. – Tér és Társadalom, 4. sz. pp. 1-7.
- Enyedi Gy. 2000: Globalizáció és a magyar területi fejlődés. Tér és Társadalom, 1. sz. pp. 1–10.
- Enyedi Gy. 2004. Regionális folyamatok a poszt szocialista Magyarországon. Magyar Tudomány 9. pp. 935-942
- Erdei F. 1939: Magyar város. Athenaeum, Budapest, 246 p.
- Erdei F. 1961: Az alföldi mezővárosok városfejlesztési problémái. Földrajzi Közlemények, 3. sz. pp. 201-216.
- Erdei F. 1971: Város és vidéke. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 444 p.
- Erdei F. 1972: Város és vidéke. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 445 p.
- Erdősi F. 1985: A magyarországi normál nyomtávú vasúthálózat megkritikálásának következményei. Területi statisztika, (35. évf.) 6. sz. pp. 650-660
- Erdősi F. 2000: A kommunikáció (közlekedés – távközlés) szerepe a terület- és településfejlődésben. VÁTI, Budapest, 356 p.
- Főríz M. – Orlicsek J. 1963: Vidéki városaink funkcionális típusai – Földrajzi Értesítő, pp. 167-197.
- Gradmann, R. 1914: Die städtischen Siedlungen des Königreichs Württemberg. Forschung zur deutschen Landes- und Volkskunde. Nr. 2. pp. 141-225.
- Grötzbach, E. 1963: Geographische Untersuchung über die Kleinstadt der Gegenwart in Süddeutschland. Münchner Geographische Hefte, 24. 124 p.
- Grimm, F. 1981: Quantitative Bestimmung der Innen- Umland- und Fernfunktion der Städte mittels Minimum-Requirement-Methode auf der Basis der Beschäftigungszahlen. Beiträge zur Geographie 30, pp. 209-210.
- Gyenize P. 2000: A természeti adottságok szerepe néhány Dél-baranyai település kialakulásában és fejlődésében – In: Területfejlesztés-regionális kutatások, PTE FI, Pécs, pp. 93-101.
- Gyenize P. 2005: Helyi és helyzeti energiák hatása síksági települések fejlődésére (a Dráva-alföld és a Fekete-víz síkja példáján) – In: Bugya T. – Wilhelm Z. (szerk.): Tanulmányok Tóth Józsefnek, PTE TTK Földrajzi Intézet, pp. 259-272.
- Gyenize P. et al. 2008: Pécs alaprajzi fejlődését befolyásoló természetföldrajzi adottságok térinformatikai vizsgálata. Területfejlesztés és Innováció, 2. évf. 1. sz. pp. 21-34.
- Gyöngyösi L. 1996: A „maradék” Biharország fővárosa: Berettyóújfalú. Tér és Társadalom, 10. évf., 2-3 sz. pp. 77-90.
- Hannemann, Ch. 2003: Urbanistische Probleme und kulturelle Perspektiven der ostdeutschen Kleinstadtentwicklung. In: Zimmermann, Cl. (Hg.): Kleinstädte in der Moderne. Thorbecke, Stuttgart, pp. 157-182.
- Hajdú Zoltán 1978: Hegyalja városi jellegű települései központi funkcióinak vizsgálata. – Földrajzi Értesítő, 2. sz. pp. 241-262.
- Hajnal K. – Bugya T. 2006: Vizsgálatok a magyarországi városhálózat 1949-2001 közötti népességváltozásairól. Földrajzi Értesítő, 55. évf. 1-2. sz. pp. 65-86.
- Hajnal K. 2006: A fenntartható fejlődés elméleti kérdései és alkalmazása a településfejlesztésben. PhD értekezés, PTE Földtudományok Doktori Iskola, Pécs, 184 p.
- Hajnal, K. 2008: Principles in the developmental conception of large villages and small towns. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 306-316.

- Halminé Vissi M. 1980: A központi szerepkörű települések funkcionálása a magyar településhálózatában. I. rész. – Területi Statisztika, 3. sz. pp. 214-227.
- Halminé Vissi M. 1980: A központi szerepkörű települések funkcionálása a magyar településhálózatában. II. rész. – Területi Statisztika, 4. sz. pp. 324-334.
- Hannemann Ch. 2004: Marginalisierte Städte - Probleme, Differenzierung und Chancen ostdeutscher Kleinstädte im Schrumpfungsprozess Berliner Wissenschafts-Verlag, 381 p.
- Hanusz, Á. – Pristyák, E: Role of small towns in the tourism of Szabolcs-Szatmár-Bereg county. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 89-101.
- Hardi T. 2000: A gyorsforgalmi úthálózat fejlesztésének hatásai. Comitatus, 5. sz. pp. 16-22.
- Heinberg, H. 2006: Stadtgeographie. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 480 p.
- Hinderink, J. – Titus, M. 2002: Small Towns and Regional Development: Major Findings and Policy Implications from Comparative Research. Urban Studies 39, pp. 379-391.
- HVG 2007: TOP 500. CD-ROM kiadvány, HVG Kiadó Zrt, Budapest.
- Iván László 1994: Egy polgárosult, hagyományőrző kisváros (Pápa) területi szerkezete és városfejlesztési gondjai. – Földrajzi Értesítő, 3-4 sz. pp. 403-417.
- Kenyon, P. – Black, A. (ed.) 2001: Small Town Renewal. Overview and case studies. A report for the Rural Industries Research and Development Corporation. 107 p. letölthető: rirdc.gov.au/reports/HCC/01-043.pdf
- Kiss É. 1998: A várossá nyilvánítás problematikája és a várossá válás jelentősége az önkormányzatok szemszögéből. Földrajzi Közlemények, 122. (46.) évf. 3. sz. pp. 456-481.
- Kocsis Zs. 2008: Incorporated small towns. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 182-194.
- Kókai S. 2008: Place and role of small towns in the spatial structure of Szabolcs-Szatmár-Bereg county (1990-2007). In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 138-149.
- Kórházi Indikátor Rendszer. ebf.hu/indikator/
- Koszorus K. (é.n.): Dombóvár könyvtárkultúrájának rövid története. w3.enternet.hu/dombktar
- Kovács K. 1995: Egy „hirtelen-nőtt” falu életrajza (Urbanizációs folyamatok Szentlőrinc példáján). Comitatus, 5. évf. március, pp. 36-44.
- Kovács Z. 2002: Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európán a poszt szocialista átmenet idején. – Földrajzi Közlemények, 1-4. sz. pp. 57-78.
- Kőszegfalvi Gy. 1987: A magyarországi kisváros hálózat. – Területi Statisztika, 1-2-3. sz. pp. 55-70.
- Kőszegfalvi Gy. 2001: Hazánk kisvárosai. – Területi Statisztika, 3. sz. pp. 269-281.
- Kőszegfalvi György 2004: Magyarország településrendszere. Történelmi vázlat településrendszereünkről. Alexandra Kiadó, Pécs, 158 p
- Kőszegfalvi Gy. 2008: Infrastruktúra, életkörülmények. In: László M. – Pirisi G. (szerk.): Dr. Kőszegfalvi György urbanista szakirodalmi munkássága. Imedias, Pécs, pp. 25-52.
- KSH 2006: Megyei statisztikai évkönyvek (19 megye, a KSH regionális igazgatóságainak kiadásában. CD-ROM kiadványok.
- Kuti É. 1996: A nonprofit szervezetek szerepe a kilencvenes évek magyar társadalmában és gazdaságában I. Közgazdasági Szemle. 1. pp. 18–30.
- László L. – Tóth J. (szerk.) 1998. Gondolatok a településről. Településfejlesztési Füzetek Különszám. BM Kiadó, Budapest, 88 p.

- László M. – Pirisi G. 2005: Önkormányzatok gazdálkodása és a településfejlesztés. In: Pap N. (szerk.): Terület- és településfejlesztés Tolna megyében. Babits Kiadó, Szekszárd, pp. 269-304.
- Lenner T. 1996: Központi funkciók feltárása Vas megyében. – Tér és Társadalom, 2-3 sz. pp. 69-76.
- Lenner T. 2000: A kisvárosok modernizációjának társadalomföldrajzi áttekintése Vas megyei példákon. – Tér és Társadalom, 2-3 sz. pp. 139-146.
- Lenner, T. 2008: Historical geography of Csorna town. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 231-242.
- Lettrich Edit 1965: Urbanizálódás Magyarországon. Földrajzi Tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest. 83 p.
- Lettrich Edit 1965: Urbanizálódás Magyarországon. Földrajzi Tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest. 83 p.
- Leykauf, J. – Schramm, M. 1981: Kleinstädte und kleine Siedlungen und ihre Bedeutung für Siedlungsstruktur. In: Ballungsgebiete in der DDR, Halle, pp. 112-123.
- Lichtenberger, E. 1991: Stadtgeographie. Band 1. Begriffe, Konzepte, Modelle, Prozesse. Teubner, Stuttgart, 303 p.
- M. Császár Zs. 2004: Magyarország oktatásföldrajza. Pro Pannonia, Pécs, 189 p.
- Majdán J. 1995: Vasúti csomópontok településfejlesztő hatása a Dunántúlon. In: Mikó Zs. (szerk.): Mezőváros – kisváros. A Hajnal István kör keszthelyi konferenciája, 1990. jún. 23-25. Csokonai K., Debrecen, pp. 191-206.
- Márkus I. 1986: Egykori mezővárosaink jelene és jövője szociológus szemmel. In: Novák L. – Selmeczi L. (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei IV. Nagykőrös, pp. 679-695.
- Mayr, A. 1993: Kleinstädte in Ostwestfalen-Lippe. Studien zu ihrer Entwicklung im 19. und 20. Jahrhundert, ihrer Funktion und ihrer landesplanerischen Stellung. Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie, Nr. 11. pp. 259-291.
- Mendöl T. 1928: Szarvas földrajza. Debreceni Tisza István Tudományos Társaság, Debrecen, 70 p.
- Mendöl T. 1936: Alföldi városaink morfológiája. Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből I. Debrecen, 44 p.
- Mendöl T. 1939: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. – Földrajzi Közlemények.
- Mendöl T. 1943: Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. – Földrajzi Közlemények.
- Mendöl T. 1956: A szocialista településföldrajz problémái. – Földrajzi Közlemények, pp. 165-175.
- Mendöl Tibor 1963: Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 567 p.
- Michnay L-né 1985: A kisvárosok és a városiasodó nagyközségek urbánus fejlődésének szerepe Békés megye településhálózatában. – Területi Statisztika, 3. sz. pp. 316-330.
- Mohos M. 1995: Tapolca funkcionális fejlődésének történeti-földrajzi vizsgálata. In: Á. Varga L. (szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom. Hajnal István Kör, pp. 227-240.
- Mohos M. 2002. Kisvárosok a határ mentén. In: Pál Á. (szerk.) Héthatáron – Tanulmányok a határ menti települések földrajzából. JGYF Kiadó – Szeged, pp. 275–286.
- Mohos M. 2003: Rába menti kisvárosok társadalma a 19-20. század fordulóján. In: Frisnyák S. – Tóth J. (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. PTE FI – NYF FT, Nyíregyháza – Pécs, pp. 349-360.

- Molnár E. – Péntes J. 2008: Az észak-alföldi városok fejlettségi viszonyai az ezredfordulón. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 242-254.
- Munduch, E.M. Spiegler, A. (eds.) 1998: Kleinstädte. Motoren in ländlichen Raum. Tagungsband anlässlich des ersten mitteleuropäischen Kleinstadtsymposiums in Murau 1998. In: Landtechnische Schriftenreihe Nr. 214. Wien, Österreichisches Kuratorium für Land-Technik und Landentwicklung.
- Nagyvárad L. – Szebényi A. 2008: Kozármisleny – egy sikeres kisváros Baranya megyében. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 264-276.
- Nárai M. 2003: Civil szervezetek vidéken. I. Magyar Földrajzi Konferencia CD-kiadvány, letölthető: www.geography.hu
- Nárai M. 2003b: Civil szervezetek egy kisváros életében. – Tér és Társadalom, 1. sz. pp. 91-115.
- Nemes Nagy J. 1995: Soprontól Nyíradonyig (városok a piactudományi átmenetben). Comitatus, 5. évf. 8-9 sz. pp. 15-22.
- Nemes Nagy J. 1996: Centrumok és perifériák a piactudományi átmenetben. – Földrajzi Közlemények, 1. sz. pp. 31-48.
- Neuwirth G. 2004: A középiskolák sorrendjei 2004-ben. Kutatási összefoglaló az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet honlapján (oki.hu).
- Neuwirth G. – Horn D. 2007: A középiskolai munka néhány mutatója. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 239 p.
- Niedermayer, M. 2000: Regulationsweisen der Kleinstadtentwicklung, Eine Analyse peripherer Kleinstädte im Grenzraum von Südthüringen und Nord-Unterfranken. In: Niedermayer, M (ed): Kleinstadtentwicklung, Würzburger Geographische Arbeiten, 93. pp. 47–375, Würzburg.
- Novák Z. 1985: A kisvárosok helye és szerepe az aprófalvas térségekben. – Területi Statisztika, 2. sz. pp. 158-165.
- ÖIR 2005: Small and Medium Sized Towns (SMESTO). ESPON 1.4.1. Programme. Österreichisches Institut für Raumplanung. 116 p. letölthető: espon.eu/mmp/online/website/content/projects/261/410/file_659/1.ir_1.4.1.pdf
- ÖTM 2007: Vitaanyag a helyi önkormányzati rendszer továbbfejlesztésének irányairól. Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium, Bp. 27 p. bm.hu
- Palkovits I. 1997: Sikeres vállalatok – sikeres település: Szentgotthárd. – Tér és Társadalom, 4. sz. pp. 69-84.
- Pap N. 2004. A kistérségek helye, szerepe Magyarországon a XXI. század első évtizedében. Tér és Társadalom 4. pp. 24-41.
- Petri E. 1966: Szarvas és környéke tanyás településrendszerének mai települési problémáiról. – Földrajzi Értesítő, pp. 347-369.
- Pirisi G. 2008: Kisvárosok differenciálódása társadalmi mutatók alapján. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 277-288.
- Pirisi G. 2008: Kisvárosok kulturális infrastruktúrája a Dél-Dunántúlon. In: Pap N. (szerk.): Kultúra – területfejlesztés. Imedias, Pécs, pp. 81-100.
- Pirisi G. – Trócsányi A. 2006: Átalakuló kisvárosok a Dél-Dunántúlon. Földrajzi Értesítő LV. évf. 1-2. sz., pp. 87-108.
- Pirisi G. – Trócsányi A. 2007a: A várossá nyilvánítás, mint a területfejlesztés eszköze? A városi cím elnyerésének területpolitikai vonatkozásai. Területfejlesztés és Innováció, 1. évf. 2. sz. pp. 2-8.

- Pirisi G. – Trócsányi A. 2007b: Humán erőforrások helyzete Magyarország határ menti kisvárosaiban. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és Eurorégiók, SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged, pp. 273-278.
- Pirisi, G. – Trócsányi, A. 2007: Demographic Processes in Hungary and their Manifestation in Small Towns. *Romanian Review of Regional Studies*, Vol. 3. Issue 2., pp. 73-82.
- Pirisi, G. – Szabó, A. – Trócsányi, A. 2008: The transformation of villages into towns – A quantitative way of Hungarian urbanisation. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Nagyközségek és kisvárosok a térben*. Savaria University Press, Szombathely, pp. 60-68.
- Prinz Gy. 1922: Magyarország településformái. *Magyar Földrajzi Értekezések* 3, Budapest 11 p.
- Probáld F. 2005: Mendöl Tibor munkássága és szellemi öröksége. – *Földrajzi Közlemények*, 1-2. sz. pp. 7-14.
- Pro-Regio-Online (editorial) 2004: Die vernachlässigten Kleinstädte. *Pro-Regio-Online*, Nr. 2. pp. 5-10. pro-regio-online.de.
- Raisch, H. 1968: Die Zwergstädte Württembergs. Begriff und Verbreitung. *Ber. z. dt. Landeskunde*, Nr. 1. pp. 36-58.
- Rechnitzer J. 1993: Szétszakadás vagy felzárkózás: A térszerkezetet alakító innovációk. MTA RKK Győr, 208 p.
- Rechnitzer J. 2002: A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. – *Tér és Társadalom*, 3. sz. pp. 169-188.
- Rechnitzer, J. 1998: Nonprofit szervezetek területi szerkezete. – In: Kurtán, S.–Sándor, P.–Vass, L. (szerk.) *Magyarország évtizedkönyve 1988–1998. A rendszerváltás. I. kötet. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány*. Budapest. pp. 539–553.
- Rechnitzer J. – Csizmadia Z. – Grosz A. 2004: A magyar városhálózat tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom*, 2. sz. pp. 117-156.
- Rudl J. 1998: Az új kisváros és a városi funkciók. – *Földrajzi Értesítő*, 1. sz. pp. 31-41.
- Rudl J. 2008: Közép-, nagyfalvak és kisvárosok szerepe a Dél-Dunántúl településszerkezetében. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Nagyközségek és kisvárosok a térben*. Savaria University Press, Szombathely, pp. 10-18.
- Rudl J. – Bank K. 1996: Leendő új városok Baranyában az országhatár mentén. In: Pál Á. – Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határon innen, határon túl. JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék*, Szeged, pp. 319-327.
- Sági Zs. – Trócsányi A. 1998. Szegregáció a budapesti agglomerációs övezetben. *Földrajzi Értesítő* 1998/2, pp. 235-248.
- Schuchmann J. 2008: Urbanizing villages and large villages at the edge of Budapest agglomeration. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): *Nagyközségek és kisvárosok a térben*. Savaria University Press, Szombathely, pp. 293-305.
- Sieverts, Th. 1999: *Zwischenstadt*. Birkhäuser – Gütersloh, Berlin – Basel. 191 p.
- Somfai A. 2002: Kisalföldi és alföldi mezővárosok különbözősége, a kisvárosi értékek védelme. *Tér és Társadalom*, 16. évf. 1. sz. pp. 59-99.
- Stefán K. 2008: A gazdasági szerkezetátalakítás hatása a tradicionális iparágak jelenlétére egy kisváros életében. Kézirat, PTE TTK FI, 15 p.
- Stewig, R. 1987: Untersuchungen über die Kleinstadt in Schleswig-Holstein. *Kieler Geographischer Schriften* 66, 370 p.
- Szigeti E. 1998: Urbanizáció, városhálózat, várossá nyilvánítás. *Területi Statisztika*, 1. évf. Bemutatószám. pp. 68-82.
- Szigeti E. 2002: Község, város, jogállás. Magyar Közigazgatási Intézet, Bp., 248 p.

- Tóth J. 1976: Adalékok az alföldi városfejlődési ütem értékeléséhez. – Földrajzi Értesítő, 2-4. sz. pp. 353-359.
- Tóth J. 1978: Az alföldi településfejlődés elmúlt évszázada és az országos településhálózat-fejlesztési koncepció. Alföldi Tanulmányok, 2. pp. 125-150.
- Tóth J. (szerk.) 1980: Mezőberény, a helyét kereső kisváros. Békés Megyei Tanács V.B. Tudományos Koordinációs Bizottsága és Mezőberény Nagyközségi Tanács. Békéscsaba, 206 p.
- Tóth J. 1981: A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. – Földrajzi Értesítő. 2-3. sz. pp. 267-291.
- Tóth J. 1988: Urbanizáció az Alföldön. Akadémiai K., Budapest, 200 p.
- Tóth J. 2004: Kell-e nekünk régió? Iskolakultúra, 11. szám, pp. 48–68.
- Tóth J. 2008: Óriásfalvak és/vagy kisvárosok – ma. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 10-18.
- Tóth J. – Trócsányi A. (szerk.) 1996: Összegzés "A magyarországi városhálózat és a városhiányos térségek vizsgálata" c. kutatás témakörében. JPTE TTK ÁTUT Pécs, 126 p.
- Tóth J. – Trócsányi A. 1997: A magyarság kulturális földrajza. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 226 p.
- Tóth J. – Trócsányi A. 2006: A magyarországi városhálózat és a városhiányos térségek vizsgálata. In: Pap N. – Tóth J. (szerk.): Terület- és településfejlesztés II. Kutatások a terület- és településfejlesztésben. Alexandra Kiadó, Pécs, pp. 207-215.
- Tóth Z. 1997: A települések világa. Ponte Press K., Pécs, 211 p.
- Tönnies, F. 1983: Közösség és Társadalom, Gondolat Budapest pp. 9-57.
- Trócsányi A. 1999: A humán erőforrások területi egyenlőtlenségei Magyarországon. PhD disszertáció 224 p.
- Trócsányi A. – Forintos V. 1998. Szocialista városaink társadalomföldrajzi viszonyai. In: Tóth J. – Wilhelm Z. (szerk.): A társadalmi-gazdasági aktivitás területi-környezeti problémái. Pécs, pp. 141-157.
- Trócsányi A. – Pirisi G. – Malatyinszki Sz. 2007: A célnál fontosabb a bejárt út. A várossá nyilvánítás gyakorlata Magyarországon. Falu Város Régió, 3. sz. pp. 18-27.
- Trócsányi A. – Tóth J. 2002: A magyarság kulturális földrajza II. Pro Pannonia K., Pécs, pp. 31-34.
- Vaishar, A., 2004: Small Towns: an Important Part of the Moravian Settlement System. Dela 21, pp. 309-317.
- Vaishar A., et al. 2001: Geography of small Moravian towns: case study Bučovice. Moravian Geographical Reports 9, No. 1. pp. 43-62.
- Vaishar, A. – Kallabová, E. – Trávníček, B. 2002: Der Strukturwandel der Kleinstädte in Mähren. Europa Regional 10, 166-176.
- Vaishar, A. – Zapletová, J. 1988: Jemnice: the Role of a Small Town in the Present Stage of Transformation. Moravian Geographical Reports 6, No. 1. pp. 32-42.
- Valér É. 1982: Vas megye településeinek fejlődése a hetvenes években. – Területi Statisztika, 5. sz. pp. 514-531.
- Vörös A. – Polányiné Csányi Á. 2001: Az M8 autópálya várható terület- és gazdaságfejlesztő hatásai. Közlekedéstudományi Szemle, 12. sz. pp. 449-464.
- Vuics T. 1988: A népgazdaság ágainak területi elhelyezkedése. In: Frisnyák S. (szerk.): Magyarország földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest, pp. 370-485.
- Wallner E. 1958: Paks településképe. – Földrajzi Közlemények, 1. sz. pp. 1-23.
- Wallner E. 1961: Dunaföldvár településképe. – Földrajzi Értesítő, 1. sz. pp. 67-97.

- Wallner E. 1971: Községszintű településföldrajzi vizsgálatok módszertani, szociálgeográfiai és alkalmazott földrajzi problémái. – Földrajzi Közlemények, pp. 355-367.
- Wallner E. 1976: A hazai településföldrajzi kutatás időszerű kérdéseiről. – Földrajzi Közlemények, pp. 45-78.
- Wallner E. 1981: A település- és városföldrajzi vizsgálat szemléletéről. – Földrajzi Értesítő, 1. sz. pp. 102-113.
- Wilhelm Z. 2001: Az Alsó-Duna-vidék településeinek fejlődésében szerepet játszó természeti tényezők vizsgálata. In: Tóth József - Wilhelm Zoltán: Konzerváció, modernizáció, regionalitás a Dél-Dunántúlon I. kötet. PTE-KÖM, Pécs, 145 p.
- Wohlfarth, J. 1991: Die Neuen Klein-Städte. Pro Regio, Nr. 9. pp. 11-18.
- Zimmermann, Cl. 1999: Die kleinen Städte auf dem Weg in die Moderne. Informatinen zur modernen Stadtgeschichte, 2. pp. 5-15.
- Zimmermann, Cl. (ed.) 2003: Kleinstadt in der Moderne. Stadt in der Geschichte, Band 31. Thorbecke, Stuttgart, 218 p.
- Zoltán Z. 2001: A magyar kisvároshálózat kiterjedése az 1990-es évtizedben. II. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged, CD-ROM kiadvány, 14 p.
- Zoltán Z. 2002: A magyar kisváros-hálózat kiterjedése az 1990-es évtizedben I. Comitatus, 12. évf. 2002/nov.-dec, pp. 142-151.
- Zoltán Z. 2003: A magyar kisváros-hálózat kiterjedése az 1990-es évtizedben II. Comitatus, 13. évf. 2003/jan-feb., pp. 121-126.
- Zuzanska-Žyško, E. 2005: Economic Transformation of Small Silesian Towns in the Years 1990–1999. Geographia Polonica, Vol. 78 No.1 Spring, pp 137-150.
- Zsilincsar, W. 2008: The historic small town in Austria: a relic of the past without a future? In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 33-43.

12. Mellékletek

- A dolgozatban használt településhatáros térkép településnevekkel feliratozott változata
- A kisvárosi fejlődés indexének komponensei és az egyes kisvárosok helyezései